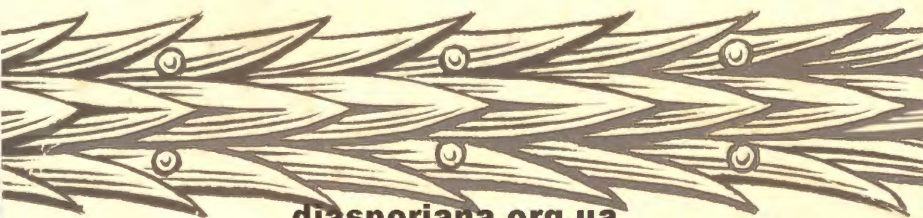

1856

1916

Іван Франко

Іван Франко

6

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

1920

1920

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том VI

ОПОВІДАННЯ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛНА»
Нью-Йорк 1959.

З М І С Т

тому шостого

Опозиція	1
Цувакси	9
Панцизняний хліб	33
Чиста раса	45
Хмельницький і ворожбит	68
Як Юра Шикманюк брів Черемош	74
Терен у нозі.....	154
Неначе сон	181
Син Остапа	187
Злісний Сидір	193
Із записок недужого	216
Панталаха	238
Д о д а т о к І:	
а) Передмова до збірки „Панталаха”	329
б) Причинники до автобіографії	331
Д о д а т о к ІІ:	
На вершку	7
Іригація	55
У в а г и	95

ОПОЗИЦІЯ

(Казка)

Була собі раз Опозиція, та така гостра, що не дай Господи. Годі було до неї доступити, хоч ти сказися. І не те, щоб кусала або хоч гарчала, а м'явкала та так вам голосно, що як м'явкне у Відні, то чути аж у Львові, а як зам'явчить у Львові, то чути аж у Куликові та в Великих Очах. Ну, а звісно, що великі пани не люблять м'явкання ще гірше, ніж лев когутячого ¹⁾ кукурікання. А надто ще наша Опозиція в своїм м'явканню була доволі монотонна, бо вміла тільки дві модуляції: «Кдивда нам!» і «Дівнопдавність!» Не вміла небіжечка «ірци» виговорювати.

Що вже великі пани шукали різних способів, щоб її підійти, укосбкати та приручити, так де тобі! І з руки їсть і гладити дається, а скоро щодочого—м'явчить так, що аж крізь вуха прохапується. Осб вони підіслали до неї самого найстаршого міністра. Взяв той у припіл ²⁾ трохи вівса,

¹⁾ Когут—півень.

²⁾ Припіл—пола, зібрана неспаче в мішок.

а в жменю шмапок хліба, та й наближається до Опозиції обережно, мов до брикливої шкапи та все:— «Косю! косю! косю!»

Опозиція стоїть, нюхає, облизується, одним словом—орієнтується. Осмілений тим міністр наблизився, ткнув їй під ніс хліб—схрупала; дав їй вівса—зацукалась, та як не м'явкне:— «Дівноподавність».

Міністр аж уха й очі запулив та ногами задріботав.

— Алеж кохана Опозиційко!—сказав він, коли м'явкіп утих.—Чого ти хочеш? Чому ти мені життя запроюєш?

— Кдивда нам!—м'явкнула Опозиція, що аж у Великих Очах почули.

Хоч у тім слові «ірци» було перекалічене, але міністр не любив цього слова гірш чемериці і, не чекаючи на дальшу розмову, втік щодуху. А Опозиція стоїть далі, нюхає, облизується,—одним словом, орієнтується.

Бачуть пани, що вівсом їй кінця не доїдуть, посилають до неї шефа секційного. Набрав він повні кешені вати, бандажів, діяхілю, та й іде, перебравшись за старого знахаря.

— Бідна, бідна, бідна!—приговорює він.—На, моя маленьька, на, на, на! Тебе животики болять, га?

— Дівноподавність!—м'явкнула Опозиція, що було духу.

Але шеф секційний, хоч також дуже не любив цього м'явкання, та був чоловік мудрий, бувалий. П'ятнадцять міністрів у своїм бюрі перетривав, пройшов огонь абсолютизму, воду федералізму і мідяні пруби централізму й був кований гостро

на всі чотири копита. Отже він, ідучи на розмову з такою лютою Опозицією, поступив собі дуже розумно, позатикав уха ватою.

— Ну, ну, ну,— мимрив він, махаючи рукою,— заспокойся, моя бідненька, заспокойся! Я вже бачу, що тобі животики болять. На, я тобі оцеї рицинки ¹⁾ ложечку завдам, а потім тобі теплий кминковий окладець ²⁾ приложимо, а потім тебе гарненько в постіль положимо, пеленочками обів'ємо, повивачиком обкрутимо, тай спи собі. Бо ти ще в нас маленька, не річ тобі звихнутися або оченята собі видряпати.

— Кдивда нам! Кдивда нам! Кдивда нам!— м'явчить опозиція, мало не надсядецься.

— Та яка ж тобі, рибонько, кривда? Клііку ³⁾ тобі не дали? Чи може пипка не чиста? Чого тобі треба, скажи!

— Дівноподавність!

— Ей, заладила ти, серденько, все одне та й одне! Та й ще якесь таке паскудне слово вивчила, що я й чути його не можу. Ти по-людськи говори. Чи дати тобі хлібця, чи вівсика, чи кашки, чи молочка?

— Дівноподавність!— м'явчить Опозиція.

— Ну, та й дубова ж у тебе голова, моє серденько! Невже ж ти того не розумієш, що рівноправності ніякої я дати не можу? Що міг, те дав, маєш рівноправність на папері, та що тобі з неї. Моє діло: фабрикація бандажів і пластирів. Ну, кажи, де тобі приложити?

¹⁾ Касторки.

²⁾ Окладець—компрес.

³⁾ Кліік—каша.

— Кдивда нам!—репетує Опозиція, мов і не чує слів розумного знахаря. Олютився вкінці старий, плюнув та й пішов.

— Тьфу!—сказав він, відходячи,—якась скажена скотина! Нехай з тобою той говорить, що болопом трясє! Щезай, помано, дай мені чисту годину!

А Опозиція, мов не знати яке велике діло зробила, стоїть собі, нюхає, облизується, одним словом орієнтується.

Ще пани не спрапили надії, посилають до неї Перемісника й кажуть йому почати з гострішої бочки. Перемісник був чоловік енергійний та резолютний¹⁾, та й каже:

— Не бійтеся! Вже як я їй кінця не доїду, то їй і чорт лисий нічого не зробить! Але я маю в Бозі надію, що як їй дам понюхати своїх крапель, то перестане м'явкати, а так вам буде коло ніг лащитися, що аж їй будуть із шерсти іскри скакати.

— Ну, ну,—кажуть пани,—коли ти цієї штуки докажеш, то ми тебе з Перемісника таки цілим Місником зробимо.

— Добре! Беру вас за слово!—сказав Перемісник і, весело підсвистуючи, вибрався в дорогу. Та не дурний він сам перший іти до Опозиції. Послухайте лишень, яку він штуку вдав.

Стоїть собі наша Опозиція, роззирається, нюхає, облизується, орієнтується собі гарненько, аж пуп глядить, іде Кішка ліберальний-преліберальний! Прийшов, та й першим ділом — бух, їй хрест прираменний із церкви скинув.

¹⁾ Крутий, твердий у рішеннях.

— Кдивда нам!—м'явкнула Опозиція.

— Мало вам?—каже Кішка, та й шасть, Опозиції до церкви жандарма післав, щоби пильнував, чи добре попи службу правлять, чи може замість «Прийдіте поклонімся», не співають «Блажен іже возмет і разбієт младенци твоя о камень».

— Дівноподавність! Дівноподавність! — м'явчить Опозиція, аж мало не захрипне. Вже аж у Войнилові та Рожнятові почули, хоч ані війни, ані рожна не показали.

— Рівноправности вам треба? — воркоче Кішка.—Добре, я вам її покажу з грубшого кінця!

Та й шарах—розіслав окружник, щоби попи не сміли по-українськи метрики провадити ані жодні урядові письма писати.

— Кдивда! Кдивда! Кдивда нам!—м'явчить Опозиція. Та Кішка загартований на цей крик, він не такий делікатний, як великі пани.

— Ще вам мало?—Добре, я вашого Озаркевича¹⁾ ззім! Побачимо, чиє на верху буде.

Та цим разом перечислився. Гаркнути гаркнув, та ззісти не ззів. Таки йому Озаркевич кістю в горлі став, і бідний Кішка не міг його ні проковтнути, ні виплюнути. Що вже баби хухали й шептали і штуркали—не йде та й не йде. Подригав ще дрібку бідний Кішка ногами, та й богу духа дав. Але Перемісник про те байдуже. Пропав один—мара його бери! У нього такими Кішками хоч гать гати, хоч мости мости. Ще Кішка не скінчив дригати,

¹⁾ Один з відомих лікарів українців у Львові.

а вже до нашої Опозиції з другого боку Рябко Хельм підскочив. Це вже не була м'якенька, ліберальна кішка, а товстий, зубатий британ¹⁾. Моргнув йому Перемісник:

— Рябко, гузя «Народню Торговлю»!

Рябко Хельм в одній хвилі скочив, зіп'явся передніми лабами вгору й замкнув двері «Народньої Торговлі!» в самий торговий день.

— Кдивда! Кдивда!—зам'явкала Опозиція, але вже якось несміло.

— Ще вам кривда? — думав Перемісник, та й командує далі:

— Рябко, піф читальні!

Рябко Хельм не сказав ані слова, не пустив ані голосу, але як скочив по читальнях, то тільки залопотіло та пір'я на вітер полетіло.

— Кдив... кдив... кдив...—гикала Опозиція пройнята чимраз більшим переляком.

— Ще не досить? — мурмотів Перемісник.—Чекайте, я ще не скінчив! Я ще маю для вас гостинці.

Та й знов моргнув Рябкові:

— Рябко, ззіж Романчука й закуси Савчаком²⁾!

Рябко зложився до скоку, стулився, ви-чекав, поки Романчук буде кандидувати, та й скік, хруп-хруп,—і Романчука не стало. Вхопився ще за Савчака, та не поздоровилось йому якось, подавився неборака якоюсь товстою кісткою та й Богу духа дав. Та Опозиція вже ледве

¹⁾ Британ—порода собак, бульдог.

²⁾ Галицькі політичні діячі.

щось белькоміла, і не орієнтувалася, а тілвки ногами перебирала, мов та дівка, що до танцю хоче та тілвки чекає, щоб її хто взяв.

Тоді Перемісник прийшов до неї та й каже:

— А що, Опозиціє, дихаєш іще?

— Пдав... пдав... пдав...—белькоміла Опозиція, та й сама зараз завстидалася.

— Покиньте ви це!—гостро сказав Перемісник. —Досі були на вас рани, а коли не покинете цього м'явкання, то будуть ще й скорпіони. Я все можу, я маю властб, а застрашити себе не дам. Скажіть щиро: досить вам цього, що було?

— Досить, досить, досить!—прошептала Опозиція, б'ючися в груди.

— Так чого ж хочете?Що вам потрібне?

— Посади! Аванси! — вже зовсім встидливо прошептала Опозиція.

— Ну, то так же й говоріть! — сказав Перемісник. —Так було б давно сказати. А то заладили: рівноправність та й рівноправність. Немов би то моя сила була всіх марципаном нагодувати. Ніколи багач не буде рівноправний з бідним, учений з темним, розумний з дурним. Тут уже м'явкайте хоч до кінця світу, а нічого не вим'явкаєте. А посади, аванси, це друге діло. Це політика реальна, тут ми на твердому ґрунті, тут можемо порозумітися, і я певний, що порозуміємося. Тільки будьте розумні, хапайте те, що реальне, беріть те, що ми можемо дати, а не забагайте печеного льоду. Зрозуміли?

— Цілковито, батьку, цілковито!—притакнула Опозиція.

— Ідіть же тепер і не грішіть більше!
При виборах побачимось. Прощайте!

І Опозиція, смирно поцілувавши Перемісника в руку, пішла додому, а по дорозі, як роздумала добре, то врадувалася великою радістю, і ставши в колесо та побравши за руки, затягла славу національну марсельбезу:

Змилювався Бог над раком, змилює й над нами:
Тож нам буде добре жити під штирма панами.
Пан єпископ, пан староста, — гарна пара, братку,
Третій буде пан міністер, а Станьчик¹⁾ в додатку.
Першому би поклонитись — він язик відріже;
Другому би покоритись, а він в душу лізе.
Третій каже: дай, небоже, чвертку з полуцацька,
А четвертий на нас крикне: то чернь гайдамацька!²⁾

1891 р.

¹⁾ Станьчики — польські реакційно-націоналістичні групи.

²⁾ Оця казочка, написана ще в початку 1891 р., скоро по проголошенню т. зв. «нової ери», і була призначена для «Народа». Не знаю вже, для чого вона поді не попала в друк, а пролежала досі в теці редакції «Народа». Прочитавши її тепер, я зважився таки опублікувати її. Господи, як же ж небагато від того часу змінилися обставини, як мало навчилася наша теперішня «принципіальна» опозиція з кораблекрушення нової ери. Навіть кішки і рибки ще не перестали бути пострахом для неї, хоч називаються тепер не Цішками і Райхельтами, а іншими пореклами. А подішний Перемісник давно зістав правдивим містником і командує тепер ще з більшою силою і славою і повагою, ніж поді. Значить, моя казочка не тільки не страпила сучасного інтересу, але потрохи показала навіть пророцтвом. *Іван Франко.*

«Нова ера» — це було заключення згоди між частиною галицьких українців і польською шляхтою. За невеличкі уступки галичани мали кинути боротьбу проти шляхти. «Нова ера» під впливом радикальної критики й акції була розбита. «Народ» — орган радикалів.

ЦУВАКСИ ¹⁾

— Володислав Калинович, Гнат Калинович! Ану збирайтеся сакомпак ²⁾. Підете до суду.

Так командував ключник поліційного арешту. Два хлопці, в бруднім, повнім різного народу поліційнім арешті цілу ніч майже очей зажмурипти не могли, попихані, поштовхувані й потручувані п'яними арештантами, перемерзлі на голім тапчані з дошок, голодні й залякані, зірвалися на той голос мов на клич рятунку.

Сьогодні рано дано їм по шальці ³⁾ теплої води з кількома зернятками круп, званої тут юшкою дубовою (ячмінною) і по буханцеві чорного і незвичайно квасного хліба. По такій страшній ночі їли з апетитом, а зараз узяли останки хліба з собою і, не оглядаючися, вийшли з проклятої келії. На подвір'ю стояла вже досить значна купа арештантів, також

¹⁾ У в'язничім жаргоні означає особи, що ново-прибувають до тюрми.

²⁾ Зіпсоване німецьке «Mit Sack und Pack» т. зн. з усіма речами.

³⁾ Шалька—мисочка.

призначених до суду, під проводом двох дозорців з-поміж вислужених військових людей, озброєних рушницями з багнетами на гостро.

Обох братів, як також пошкодованого ними господаря, переслухав іще вчора комісар поліцейний, а сьогодні прислав повідомлення до поліцейного арешту, що їх папери будуть відступлені карному судові, що їх самих треба негайно туди відіслати.

— Ану, панове злодії, ставайте парами! Руш!— закомандував старший «дід», себто дозорець конвою.

Арештанти мовчки виконали його наказ і похід рушив через фіртку «фурдигарні» на вулицю! Один «дід» ішов спереду, а другий ззаду. Хоча на вулиці по сильнім дощі було болото, не йшли пішоходом, але, по припису, краєм вулиці, куди їздять вози, бродили по кісткі в зимнім болоті. Що наші герої були без обуви, про це мабуть і згадувати не треба.

Перед будинком поліції похід задержався на хвилину. Один з «дідів» пішов на інспекцію, щоб забрати папери арештантів, а ті дзвонили зубами на вулиці. Росив дрібний, але густий і холодний дощик і ані сліду не було вчорашнього теплого дня. Прохожі під дощовиком манджали лоспішно, хто куди, ледве оком кидаючи на купку обдертих і знівчених суб'єктів, що з німою завистю поглядали за кожним, що відходив, не то благаючи його про якусь допомогу, а бодай потіху, не то докоряючи йому в міру, як байдужно віддалявся.

— Влодку, ти не змерз? — запитав Гнатко зі слюзами в очах брата, що так само, як він, посинів і трясся з холоду, але з бупністю правдивого босяка пробував свистати.

— Ні,— відповів Влодко.— Або що, тобі може зимно?

— Авжеж зимно—сказав Гнатко і закашляв.

— А, то креши з коліна вогонь і загрійся,—сказав Влодко, очевидно бажаючи розсмішити понуре перемерзле товариство. Але, бачучи, що зусилля його дотепу було даремне, похилився до Гнатка й шепнув йому пихенько:

— Дурню, не плач при людях! Думаєш, що я у хустрі і берлачах ¹⁾ тут стою? А як тобі дуже холодно, то все ж маєш хліб під пахою, бери і гризи, то буде тобі тепліше!—І справді, Гнатко зі зневірою розпуки послунав ради брата і почав великими шматками гризти хліб, який мав під пахою.

Врешті по півгодиннім чеканню прийшов «дід» з паперами, і товариство, голосно клянуци «прокляті дідівські порядки», рушило даліше до карного суду, чи то, як кажуть злодійчуки жартом, «під крука». Там запропорено їх насамперед «до клітки», то значить до темної й тісної хижі під сходами, зараз проти входу з сіней, положеної так, що поміщені в ній люди були якраз у точці, де перехрещувалися два протяги холодного повітря. Брати були

¹⁾ Берлачі (нім. слово)—подорожні чоботи повстяні.

один ключник і від часу до часу пробігав один або другий арештант у сивій суконній куртці, в таких самих штанах і шапці, поспішаючи то до варштапу, то до канцелярії. Вояки в дверях розмовляли з ключником, котрий чогось сміявся, голосно побрязкуючи ключами від в'язничних келій.

Побачивши братів, що йшли до нього, засміявся ще голосніше.

— Гей, ну, цувакси! Цувакси! А, гості до нас, вітайте! Але до сто чортів, звідки ви таких рекрутів видерли?

— Ну, ну, — сказав стражник, що провадив арештантів і йдучи ззаду встиг по складах відчитати їхню вину, — не дуже з ними дрозітбсья! Малі вони, малі, але пташки не аби які! Бачите, за крадіж та скалічення. То не жарт!

І показав веселому ключникові папір.

— Фіу, фіу! — крикнув той, роблячи зразу поважну міну. — Коли так, то вибачайте. Таких панів треба з честю прийняти! Заждіть, мої панство, зараз вам візьму міру, якої шибениці для вас буде треба.

Це кажучи, видобув з кешені дерев'яний складаний лі коть, розпустив його й підійшов до Гнатка, ніби й справді хотів узяти з нього міру.

Хлопець переляканий здригнувся і припулювся до брата. Хотів крикнути, але голос завмер йому в грудях.

— Ходи сюди! — заверещав ключник, від котрого чути було сильний запах горілки. — Вмів ти один з другим на шибеницю заробити, то дай же собі спокійно міру зняти!

Присутні вояки і стражник, що привів арештантів, стояли мовчки, здавлюючи

сміх над оригінальним жартом ключника. Але хлопцям зовсім було не до жарту. Мороз, ослаблення, похмуре товариство, все це пригнобило їх; в обридливім жарті бачили страшну дійсність і подавалися взад перед наступаючим ключником. Щойно Влодко, поглянувши довкола, побачив насмішливі обличчя і пізнав, до чого воно йде. Але замість зрадіти, обурився з такого жарту, що їх обох на мент пройняв таким жахом. Чорні його очі загорілися мов два вуглики, кулаки стиснулися, а коли ключник, усе ще з грізною міною, приступив зовсім близько до нього і нахилився, щоби приложити лікоть, Влодко зі стисненими кулаками кинувся на нього, б'ючи його в лице, в бороду, в груди щосили і кричучи вриваним, приглушеним голосом:

— Собако! П'янице! Маєш! Маєш, щоби ти знав, як жартувати!

Ключник одскочив, немов укушений гадюкою.

— Браво, малий, браво! Буде з тебе добрий рекрут,—закричали вояки, яких іще три вийшло з вартівні приглядатися забавній сцені.

Цей оклик долив оливи до вогню. Лице ключника набігло кров'ю, зуби заскреготали. Стиснув кулаки й розмахнув рукою, приступаючи до Влодка.

— А ти, смаркачу!—крикнув,—то ти так до мене? Не досить, що на світі провинився, ще й тут будеш? На, маєш, щоби ти знав, як тут поводитися!

І підніс руку, щоби з цілої сили вдарити Влодка по голові, але піднесену руку задержав у повітрі капрал.

— Ні, пане,—сказав капрал суворо.—Ви завинили, не маєте права його бити!

— Що?—заверещав ключник, пробуючи вирвати руку.—А ви яке маєте право мішатися до нашого домашнього порядку¹⁾?

— Вибачте,—сказав спокійно капрал,—тут є наша вартівня і тут я маю право держати свій порядок. А там робіть собі, що вам подобається, я не буду до вас мішатися.

— Ну, я там того щенюка заб'ю,—крикнув ключник.

— Добре,—сказав капрал іронічно,—я буду за свідка!

Під час цілої тої несподіваної суперечки брати спояли вкупі під стіною, стулені докупи, зблідлі, дрижучі і злякані. Їх дитячі серця стиснулися з жаху при вступі в той новий, так відмінний і страшний світ, що проковтнув їх, як думали, без вороття, мов якась страшна ненаситна потвора ковтає свою жертву.

— Пане Трапішевський—роздався раптом голос з глибини сіней!—А вам що такого? Чого так кричите на цілий кримінал?

Рівночасно із сутінка, в дальшій частині тюремного коридору виринула мала, кругла як гарбуз постать пана началь-

¹⁾ Австрійські закони про карне поступовання містили дуже вільнодумні приписи щодо становища в'язнів у слідчій арешті, з тим однаке додатком «по скільки вони не противляться в'язничному домашньому порядку». На жаль, однаке, в кожній тюрмі є домашній порядок, що походить іще з часів темного абсолютизму і певно суперечить тим виданим законам, що тому є лише на папері, але в практиці зовсім не бувають примінявані.

ника пюрми з великою, повстою головою на короткій шиї, з гладко виголеним обличчям і добродушним усміхом на великих, червоних і налиптих устах. Згідно з подішніми приписами та постаті зодягнена була в мундур напіввійськовий зі старшинськими обвідками і шпагою при боці, що надавало їй незвичайно комічний вигляд. Але саме той смішний вид, якого сам начальник був свідомий, той добродушний усміх, дзвінкий і ласкавий голос, швидкий, дрібний хід,—усе це було в яскравій суперечності з загальною фізіономією в'язничного закладу, а в очах арештантів робило начальника якоюсь появою з іншого світу, свіжою і симпатичною.

Але мимо позірної добродушности була то людина незвичайно сувора для всяких провин своїх підвладних, арештантів чи стражників та надзвичайно точна й сумлінна при виконуванні обов'язків своєї важкої служби. Особливо стражники мусили його берегтися. То й не диво, що почувши його голос, войовничий ключник зразу спустив гребінь і змалів, що годі було пізнати. Витягаючись по-військовому, з лицем зверненим до начальника, замість прямої відповіді на його питання, сказав урядовим тоном:

— Ще два цувакси, прошу пана начальника.

Це кажучи, подав начальникові доручення подавчого протоколу.

— Що то ви, хлопці—сказав начальник, поглянувши на папір і звертаючись потім до хлопців—за крадіж і калічення. Бійтеся Бога, діти, що ви наробили?

Брати, все ще трясучися всім тілом, у німім здивованню гляділи на нбого великими очима, не кажучи ні слова.

— Мій Боже, — крикнув начальник, підходячи до них і приглядаючись їм ближче. — Та ж ті бідняги босі й напівголі, промоклі, перемерзлі. Ну, і мають же ті люди серце. гнапи їх у такий холод з поліції і ще держати в «кліпці». Швидко, пане Трапішевський, борзо! Принесіть їм сорочки, підштаники, кафтани й шапки. Все, що треба. Ходіть до мосі канцелярії, хлопці, зогрійтеся трохи, зараз вас переодягнемо. Мій Боже, мій Боже, навіть над худобою гріх би було так знущатися, а то ж люди, діти. Що воно знає про крадіж? Певно десь у сад залізли, пару яблук урвали, або щось подібне. І зараз то по криміналах тягати.

Так гомонячи сам із собою, чесний начальник отворив канцелярію і впровадив до неї хлопців. У канцелярії було хоч не дуже ясно, але зате тепло.

Промерзлі хлопці станули коло печі, щоб зогрітися. Щикавка стискала їх горла. На всілякі питання, задавані їм начальником, ніщо не відповідали, лише з-під ока, як зловлені в лісі вовчєнята, споглядали на свого нового пана.

— Дике воно, перелякане, занедбане, прибите нуждою і це має суддя судити, — бубонів далше сам до себе начальник, ходячи по канцелярії і часом зиркаючи на хлопців. — Не їх я судив би, але їх батьків, що їх на такий шлях пустили.

— Ми не маємо ні тата ні мамі! — відозвався раптом Влодко тоном напівбупним, напівжолібним.

— А так, то річ ясна!—сказав начальник, ніби врадований, що йому одна загадка прояснилася.—Сироти без батька і мами, хто про них має дбати. Ну, але досить вам уже стояти коло печі, ще капару наберетеся! Ходіть сюди, скидайте свої мокрі лахміття, тут маєте сухі, переодягніться!

Коли хлопці перебиралися в однім купі канцелярії, начальник сів на своїм урядовім кріслі і, вписавши, що було треба, до своєї книги, звернувся до ключника.

— А що, пане Трапішевський, скільки то нам гостей сьогодні прибуло?

— П'ятнадцять, прошу пана начальника.

— О, то багато, то багато! А маєте уже місце, щоби тих малих помістити?

— Або я знаю, прошу пана начальника. Може одного на 45?

— Алеж там уже є 15.

— А один міг би піти на 15.

— Алеж і там уже 10, хоч це келія на вісьмох, так що два мусять спати на підлозі

— Ну, то дам одного...

В тій хвилині Влодко, лише в сорочці і підштаниках, що воліклися за ним по землі, підступив і перервав слова ключника.

— Прошу пана начальника,—сказав благальним голосом,—я прохав би, щоби нас дати обох разом.

— Обох разом?—вигукнув здивований тою смілістю ключник.—Бачите його! Чого він хоче. Оба до одної справи належать і обох їх разом давай. Щоби ви

змовлялися, як викручуватися при протоколі.

— Того не можна, мій хлопче,— сказав начальник.

— Але ми ж не будемо викручуватися,— перервав, оживляючись, Влодко.— Ми вже до всього призналися на поліції і не маємо чого викручуватися, а ми один без одного не можемо бути.

— Чому не можете?— питав зацікавлений начальник тюрми.

— Бо не можемо!— сказав поважно Влодко.— Відколи живемо, ми ще ніколи не розлучалися. Прошу пана начальника нас не розділювати. Ми будемо чемні.

— Як нас розділять, то я умру, голову до муру розіб'ю,— сказав зі свого кута Гнатко спокійним аж смішно рішучим голосом.

— Не будеш там тихо, смаркачу,— крикнув ключник.— Ви їх, пане начальник, не слухайте, то драбуги!

— Дайте спокій, пане Трапішевський,— відтяв начальник.— То вже моя річ, що з ними зробити. Дайте їх обох разом, але де?

— Коли обох разом, то може би найкраще було на 44.

— Де? На 44 до Семка Тумана?

— Так, прошу пана начальника.

— Але ж то божевільний. Він може котрого з них скалічити або вбити.

— Куди там, прошу пана начальника. Він їх тільки навчить послуху і покірності. Той, що вчора дістав від нього горшком по голові, не хотів його послуhati й надто ще глузував собі з нього. А для хлопців це буде найкраще, бо старий не зіпсує їх.

Начальник подумав хвилю, врешті сказав.

— Хай і так буде. Провадьте їх на 44. Щоправда, це келія лише на два ліжка, але малеча можуть оба спати на однім. А що будуть вкупі із Семком Туманом, то може це ще на щось пригодиться.

— Ну, волоцюги,—сказав ключник до братів, коли вийшли з канцелярії і спотикаючись у широких арештантських одягах, ішли сходами на другий поверх,— ходіть ви, тепер я вам покажу, як до мене сіпатися. Тут вам не пан начальник, але я пан. Ти шибенику,—гаркнув він до Влодка,—ти мені до очей кидаєшся? Ах ти небоже сотворіння! Але буде вам там, не бійтеся, пізнаєте, що то є Семко Туман. А я певно не буду такий дурний брати вас до іншої келії. Ого! Нехай вас хоч позабиває. Ще як почую ваш вереск, втечу на другий коридор, щоби нічого не чути, я вам не пан начальник, що над кожним волоцюгою розжалоблюється, як над рідним братом. Ану, беріть собі солом'яник, подушку, коц і простиню тут із цієї купи.

На коридорі другого поверху лежали великі купи реквізитів: солом'я випхані арештантські сінники, такі ж подушки, ніби чисті плахти і сиві вовняні коци. Хлопці взяли подушку, коц і простиню, але солом'яника мимо всяких зусиль не могли двинути.

— То мені злодії, навіть сінника собі занести не можуть!—гнівно крикнув ключник і досить сильно вдарив одного і другого в'язкою ключів по плечах.

— Ну, рушайте до келії!—і пішов наперед коридором. Врешті щез у темній заглибині муру, в якій були зовсім чорні, дубові двері, оковані довкола і навхрест грубими залізними штабами з малим віконцем по середині, забитим бляхою, рідко подіравленою як друшляк¹⁾, а крім того замиканою назверх залізними дверцятами. Ключник отворив потім замок при дверях і, одпираючи їх, впустив братів по одному до середини, крикнучи:

— Цувакс! І ше цувакс!

І при тих словах не занедбав одному і другому дати знов в'язкою ключів у плечі і по з приписком, так що хлопцям аж сльози в очах поставали. За арештантами і ключник вийшов до келії, лишаючи за собою двері відхилені.

Казня під числом 44 була одна з ліпших у цілім закладі. Вже те одно, що находилася на другім поверсі, було корисне: була низька, вікно мала більше й доступніше, а тим самим мала більше світла і виду, ніж келія на першій поверсі, а тим більше на партері. Була то зрештою комнатка зовсім низька, що мала ледве 6 кроків здовж, а 4 поперек. Прпід стінами по обох боках вікна стояли два тапчани, один застелений, а другий з голих дощок. У протилежних кутах по обох боках дверей стояла в однім куті залізна піч, скута залізними обручами, немов дуже тяжкий злочинець, а власне тому, щоби арештанти не могли зняти

¹⁾ Друшляк—з німецького Durchschlag — кухонне начиння з заліза для протирання яблук, гороху та ін.

верхньої частини печі чи то для добуття вогню до курення чи то в данім випадку для втечі, а в другім куті стояв дерев'яний причандал, званий у арештантському жаргоні «зосбка». Це було ціліське мебльовання келії.

На застеленім тапчані, лицем звернений до вікна, сидів чоловік велетенського росту, з довгим, як молоко білим, волоссям, що спадало йому на могутні плечі, у звичайнім арештантським одягу. На колінах мав ліру, на котрій очевидно недавно грав, бо права рука тримала ще ручку корби, а ліва спочивала на дерев'яних клавішах. Але в хвили, коли хлопці через отворені двері ввійшли до середини, в казні панувала цілковита тишина, а потім спроквола звернулося до них жовте ніби мертвецьке обличчя, окружене білим волоссям і такою самою аж до грудей бородою. Зморщене чоло, бліді безкровні уста, а особливо цілком білі, кров'ю підбігли сліпі очі надавали цьому обличчю щось страшного так, що хлопці на перший вид пої постаті станули як закам'янілі.

— Маєте тут двох цуваків, Семку, — сказав до нього ключник. — Будьте ім добрим господарем! Як вас не схочуть слухати, то бийте, скільки влізе. Я вам дозволяю.

Й обертаючись до братів, на відхіднім промовив:

— Ну, бувайте здорові! А не забувайте, що дід Семко п'ять людей одної ночі зарізав і, що він сліпий, а як б'є, то не бачить, куди б'є. Сподіваюся, що й вам догодить.

Те сказавши, вийшов і двері за собою замкнув на колодку, що висіла при дверях на масивнім скоблі.

Остання рекомендація ключника до решти налякала хлопців і замкнула їм мову.

Отже ще перед карою запхано їх у повариство такого страшного чоловіка, п'ятикратного вбійника, піддано їх навіть почасти під його владу.

Стали бідняги зовсім запаморочені, не сміючи рушитись, не сміючи глянути на себе і як закляті не спуляли очей із широкого, мертвого, до них зверненого, на них сліпаками моргаючого лиця страшного дідугана.

— Ходіть сюди, діти! — сказав дідуган глибоким, немов гробовим голосом.

Хлопці навіть не могли думати про спротивлення і приступили до нього.

Раптом дід простягнув довгу костисту руку, хопив нею Влодка за голову і притягнув до себе. Влодко зі страху аж губи загриз, щоби не крикнути, гадаючи, що дід зараз на вступі, Пан Біг знає, що хоче з ним робити. Але дід, притягнувши його близько, лівою рукою відложив на бік ліру, а потім почав обома руками обмацувати Влодкове волосся, чоло, лице, плечі незвичайно дбайливо й систематично, як вправний купець обмацує штуку худоби, яку хоче купити. Потім нахилився й обнюхав голову хлопця, втягаючи носом запах його волосся, як пес, що нюхом іде за слідом звіря.

— Як називаєшся? — запитав дідуган.

— Влодко Калинович.

— Влодко... Влодко... Влодко Калинович, — повільно повторяв дід, немов би вчився напам'яті опих слів.

— А скільки маєш літ?

— Дев'ять.

— А яке маєш волосся?

— Чорне.

— Чорне! А так я й гадав. І я колись мав чорне волосся. Це гарно.

— Ну, а другий де?

І знов випягнулася довга рука в порожній простір, поки не намацала Гнатка.

— Це мій брат Гнатко, — сказав випущений і осмілений дещо Влодко, під час коли дід з Гнатком робив ті самі маніпуляції, що і з ним попереду.

— Гнатко... Гнатко Калинович, чи так?

— Так, — сказав тихо і несміло Гнатко.

— А ти скільки маєш літ?

— Також дев'ять, ми близнюки.

— А волосся яке маєш?

— Біляве.

— Ага, бачиш його! Біляве. І це гарно. Моя жінка мала біляве волосся... хороша була. А за що вас сюди привели?

— Ми ходили красти картоплі, — казав відважно Влодко, — аж тут господар зайшов нас ззаду і схопив обох у руки.

— Обох? — живо закликав дід. — А то як?

— Ми не мали куди пікати, тож ми оба, кинулися на нього. Ми думали, що як разом на нього вдаримо, то може повалимо його на землю.

— А бачиш його, що за хитрі хлопці. І хто би сподівався, — гукав дід очевидно задоволений і його сліпе обличчя оживилося, заясніло виразом внутрішнього життя.

Хлопці почувалися вже далеко свободніше і менше пригноблені його присутністю, хоч усе ще стояли непорушно напроти його, сперті об свій голий тапчан.

— Але, — сказав Влодко, — господар, чорт, мабуть того сподівався, бо присів, розставив руки і схопив нас обох за ковнір, нім ще ми могли на нього вдарили.

— Ова! — закликав дід із живим спочуттям.

— Зловив нас, — оповідав далі Влодко, — і як нами обома попряс, то я гадав, що мені голова з карку злетить, як яблуко з галузки. О! — думаю собі, — щоб ти здох! І кричу Гнаткові: «вали його лобом у бік!» — як лише його Гнатко головою в бік гримнув, він лівою рукою хапнувся за ребро, а Гнатко в ноги. А я тим часом ніж з кишені, як фалатну його в праву і мене мусив пустити.

І так ми втекли, ще й краденої кукурудзи набрали, бо вже не мав охоти гнатися за нами. Щойно вечером на вулиці забрав нас поліцай.

— Молодці хлопці, — сказав дід. — Мудрі хлопці! І я колись такий був і ще й тепер таких люблю. Не бійтеся, буде вам тут добре, я лише нюнок і плаксив не люблю. Тих б'ю, чим попало. А ви не бійтеся. А що вам той п'янюга ключник про мене набакав, то ви плюньте йому в очі. Бреши як пес. Я нікого не вбив. Правда, пани мають на мене підозріння, що я вирізав цілу родину. Зате вже десять літ мене мучать. Десять літ слідство зі мною провадить, а нічого вислідити не можуть.

По всіх судах мене волочать, сотки свідків стягають і нічого доказати мені не можуть; я осліп у слідстві, посивів у слідстві і чую, що в слідстві помру, а вини мені не докажуть.

Все це сказав голосом спокійним без ніякого зворушення або обурення, вліпивши свої білками і кров'ю заплили очі в пустий простір, немов би з якоїсь невидної книжки читав суху записку про якусь дивну і зовсім байдужу подію. Але на хлопців те коротке оповідання тим сильніше зробило вражіння. Стояли, запираючи дух у собі і вдивляючись у діда з зовсім іншим почуттям, з незапам'яним співчуттям і милосердям.

— Маєте, злодії, сінник,—сказав ключник, отворяючи двері,—хоч варто би вам так зробити, щоби ви спали на голих дошках.

Арештант положив сінник на тапчани і мимоходом шепнув щось дідові, на що той лише головою кивнув. Арештант пішов, двері замкнулися, а хлопці взялися стелити ліжко. Сінник був великий, так що для обох їх було на нім місця доволі. Також і коц один для обох вистарчав так, що Влодко пошептавши з братом, звернувся до діда.

— Може вам ще одного коца треба? Для нас буде одного.

— А як змерзнете? Тут іще не топлять, аж від Усіх Святих починають, а вночі холодно.

— Маємо дві простині! А може ви мерзнете вночі, то вам коц пригодиться.

— Авжеж, що мерзну,—сказав дід, приймаючи коц.—Бог заплатить вам, діти!

Сумерк западав щораз густіший. В казні залягла тишина. Дідуган усе ще сидів на своїм місці, не думаючи навіть кластися. На його колінах знов лежала ліра.

— Ідіть спати, діти,—сказав.—Не дивіться на мене, я старий, не можу спати. А ви певно втомлені.

Хлопці і справді були дуже змучені й ослаблені із-за попередньої безсонної ночі і перестуди.

Розібралися отже і поклалися вкупі на своїм тапчані. Але заснути не могли. Лиця їх постійно звернені були на діда, якого голова напотьмки блесіла як білий неозначеної форми туман. По хвилині мовчанки дідуган зідхнув пару разів, похилив голову і поволі покрутив корбою ліри. Струни інструменту видали пропяглий, жалісний голос, ніби зойк тихий. Клапнули під пальцями діда клавіші, струни видали ще жалісніший акорд. Той акорд потягся в нескінчену даль, впадаючи часом у відміну, то знов поверпаючись до первісних тонів. До тої музики дід заспівав тихим, але чистим і виразним голосом сумну арештанську пісеньку:

Сумно світить місяць, а мені не спиться,
Ніколи нещастя моє не скінчиться,
Я сиджу в в'язниці і терплю неволю
Плачу й нарікаю на нещасну долю.

Хлопці мимоволі щільніше притиснулися один до одного на звуки тої музики і тієї пісні, співаної повільно на нуту дуже просту, а проте зворушливу до глибини, особливо для кожного, хто буває в тім становищі, про яке говорить пісня.

Гнатко притулив лице до шиї брата і почав потиху плакати; його теплі слюзи капали на шию Влодка. Влодко зразу хотів його пострікнути, але не міг, відвернувся лише, поцілував Гнатка в мокре око і сказав шопотом:

— Ну, ну, дай спокій, якось воно буде!

А дід даліше співав про долю арештанта:

Кликали до суду зізнання складати,
Мій адвокат гнівно взявся докоряти.
Став мене корити: скажи, чи убив ти,
А як скажеш правду, не будеш туп гнити.

— Слухай, Влодку, слухай — шепнув Гнатко, підводячи голову і надслухаючи. Об стінку під їх боком стукано очевидно куснем дерева.

Насамперед застукано раз. Дідуган за раз перестав грати і співати, відложив ліру, встав і не мацаючи, підступив до стіни, де кінчився їх тапчан, і дерев'яним клавішом своєї ліри так само стукнув о стіну. Зараз відозвалися з тамтого боку численні стукання в певних відступах, то частіші то рідші. По кожнім відступі дід стукав по разу, ніби даючи знак, що зрозумів. Потім телеграфіст із сусідньої келії скінчив, а дід почав йому таким самим способом передавати новини. Хлопці чули про той спосіб порозуміння, якийсь зі старших вуличників учив їх навіть злодійської азбуки, але не запам'ятали собі її, не могли отожд нічого зрозуміти з тої розмови, що велася через стіну.

Скінчив дід і знов почав сусід, але цим разом коротко. Замість відповіді дід

стукнув причі і відійшов від стіни, а спавши під вікном між тапчанами, причі стукнув зап'ятком у підлогу. По хвилі відізвавсь із долу також потрійний стукіт. Дід виліз на фрамугу вікна і приложив голову щільно до ґрати, а руку висунув надвір і зараз втягнув її назад, відв'язавши з довгої, тоненької з прутів зв'язаної жердки лист, поданий йому через вікно з сусідньої келії. Зліз із вікна, підсунувся під тапчан, на яким лежали хлопці, і намацав десь у захованій щілині мотузок.

На його кінці прив'язав лист і спустив через вікно вниз до казні, що лежала безпосередньо під ним, де його також відібрано. Коли дід звивав мотузок, відізналися знов при стукі з долини, знак що лист відібраний. Дід відповів так само прикрапним стуком зап'ятка в долівку, а потім своїм клавішом стукнув причі в стіну й аж одержавши таку саму відповідь, сів знов на своє місце і взявся до ліри. Вечірня пошта була полагоджена.

Хлопці з подивом поглядали з-під свого коца на всю ту роботу. Їм здавалося, що дід уночі відмінився, що напливаюча піп'яма влила в ту велетенську постать нове життя. Його рухи були певні і бистрі, голос чистий, дзвінкий і зовсім не такий гробовий, яким говорив до них, а та жива комунікація його з арештантами в усіх кутах надала йому в їх очах принадую якоїсь таємної сили. В їх уяві снувалися сцени з маминих оповідань про старих чарівників і ті чарівники прибирали зовсім виразні риси і вид Семка Тумана.

А дід сидів знов спокійно й непорушно на своїм тапчані. Спати ані не думав. Настроївши ліру, загравав ті самі, щой перед тим, сумовиті акорди й кінчив перервану арештанську пісню.

‘Я сказав всю правду, засуд осб читають.
Прийшли батько й мати, сумно мя вітають:
Будь здоровий, сину, закутий в кайдани,
Не хотів нас слухаць, ходи в дерев’яних.

Голос замовк на хвилю, лише ліра брязкає. Чи то дід зідхнув? Чи струни посушилися по дерев’янім кілку?

Але осб знову дід заспівав тихіше, жалібноше.

Маєш дерев’яшки, обстрижений волос,
Сидиш у в’язниці, в полі паде колос,
Маєш дерев’яшки і сіру сукману,
Я тебе спідаюсь, як при тобі стану.

Пісня скінчена. Ліра забреніла сильніше, живіше, немов би вбогі, сумні пони на її струнах запремпіли в передсмертних судорогах. І поплив у півсонній уяві хлопців далекий широкий потік темряви. Дошле і хлюпотить у баюрах. Осінній віпер гонить по пустім полі і десь далеко-далеко свище поміж крутими берегами. А посеред тої темноти, слоти і віпру йде бідний арештант, перемоклий, перемерзлий і плаче. Слѡзи його грубі, гарячі падають голосно, мов на шкляну підлогу, і розбиваються у тисячні бризки: кап-кап!

— Цить!

— Чи то шкляна підлога розбренілася від сліз, що на неї капають?

— Чи може діткнуло її те жовтаве світло, що паде косим стовпом з непрів пітьми?

— Ні, то підлога бренть. То в тім світлі грає рій золотих мушок і видає тихий, ледве чутний, але безмірно любий звук з невиданих діамантових крилець: нб-нб-нб, нб-нб-нб!

Звук той наближається, стає сильніший, виразніший. Н-н-н! Відпливає вгору, вгору, ще вище, тихіше, врешті розплився цілковито в просторі.

Хлопці заснули.

1894 р.

ПАНЩИЗНЯНИЙ ХЛІБ

Було це зимою в початку 1896 р. По вічу в Перемишлі запросили мене торецькі читальники, а головню посол Новаковський, поїхати з ними до Торок. Я давно бажав бути в Торках і радо згодився поїхати, а двомилева їзда саньми по снігу, при світлі місяця була для мене радше принадою, ніж страшною. Їхала нас спора купка. Мені прийшлося сидіти в санках Андрія Крицького, старого селянина, котрого я пізнав на вічах, як доброго бесідника. Дорогою я пізнав його ще ліпше як оповідача. Ми мали час розбалакатися, а Крицький оповідав невтомимо. Він знав усіх в селі, знав історію кожної хати, кожного закутка, а пам'ять його сягала хоч недалеко, а все таки пару літ поза 1848 рік. Про останні роки панщини були його оповідання власне найцікавіші, найглибше запали мені в пам'ятку. Може колись мені вдасться списати їх у цілості (Крицький живедосі їй дай йому Боже ще жити много літ!). А тепер я передаю з пам'яті одну частину з його оповідання — не до-

слівно, а так, як вона уформувалася в моїй пам'яті.

* * *

— Я ще був молодий, коли панщину скасували — оповідав Крицький — тільки при роки я робив її. А пропе буду пі три роки паямити, доки мого життя. Люпі часи були, паночку! Теперішня молодь, Богу дякувати, не має і поняття про те, що поді діялося. І нехай не має! Не треба їй мати та дещо таки повинна би знати. Те, що ви розповіли в своїх «Панських жартах», то правда, але то не вся правда. Ви того, пане, не могли знати докладно, бо вас поді ще й на світі не було. А хто того сам не бачив на свої очі, той не може собі те так легко змрікувати. Подивіться на наші поля, пане! Богу дякувати, земляця благословенна, навіть найбідніший може жити, коли тільки має пару здорових рук і охоту до праці. Еміграційної гарячки ще тут не знаємо. Імо хліб житній або пшеничний, вівсом коні годуємо, голоду не терпимо. Маємо своє тягло, свої ковані вози, маємо в селі школу, читальню, sklep громадський, а зате не маємо ані одного лихваря. Одним словом, споїмо на власних ногах, оскільки то в Галичині хлоп може стояти на власних ногах.

Та не питайте мене, як тут виглядало перед 1848 роком! Досить вам буде лиш тільки сказати, що в цілім селі не було ані однісінького воза. Тільки у пана були вози, а у хлопів тільки сани. Саньми звозили літом збіжжя до стодол і сіно до стогів,

на саннях вивозили-обірни¹⁾к на поле, на саннях, чи літо чи зима, вивозили й умерлих на кладовище.

— Ну, та вмерлому байдуже. А як жили живі! Я тільки про себе скажу. Мій тато був з Медики родом, мав двох братів, усі при були хлопці гарні, спосібні. Взяв пан одного до двору за лбокая, поїхав з ним до Бродів і там програв його в карти другому панові. Ще й досі десь там в Брідщині є фамілія Крицьких, то наші свояки. Вернув пан додому, взяв другого брата до двору, поїхав із ним до Варшави і знов десь його запропастив. То мій тато бачить, що й його жде таке саме, взяв та й утік сюди до Торок. Ніби то під одним паном було, але все воно даліше від пана, і якось так йому минулося. Бідував тато дуже, оженився бідно, не було з чого жити, а тут на панщину гонять. Леде мені дванадцять літ минуло, мусив я йти на панщину. Ой, назнався я за при роки всякого знуцання! Не дай Боже й згадувати!.. Та я не про себе вам розповідім.

Був у нас у селі бідний та нещасливий чоловік, Онопрієм звали. Таки на правду, що був і бідний і нещасливий. Нині ніби то бідніші бувають і живуть на світі, халупники без кроку поля, навіть комірники між людсьми по-людськи виглядають. Тоді не те було. Онопрій мав хатину, мав огородець, мав пів прута²⁾ поля. Тепер би то був сакій-такій господар, а тоді

¹⁾ Обірни^к—гній.

²⁾ Прут поля—вузенька, як прут, а довга нивка, коло півдесятини.

називався пішак. Як нині бачу його! Згорблений, з запалими очима і лицем такої краски, як земля свята, босий зимою і літом, без капелюха ані шапки, принаймні я ніколи не бачив, щоби голова у нього була чимнебудь накрита; сорочка груба, з міхового ¹⁾ полотна, чорна, як стеля в курній хаті; поверх сорочки спара, з долини обігнила і обшарпана веретянка, підперезана ликом або перевеслом, оце була вся його одіж, чи то зима чи літо. Все зігнутий ходив, усе звільна, ледве ліз, усе щось жував у роті і все голодний був. Ми хлопці чи то пасучи панські вівці, чи роблячи яку іншу роботу, не раз сміялися з нього, дразнили його. Він ніколи не гнівався, не підніс голосу, а все якось так покірно, таким приниженим та прибитим голосом відповідав:

— Так, дітоньки, так! Жартуйте здорові. А хлібця дайте, коли маєте, бо бігме, що ще-м його святого сьогодні в роті не мав...

— А що ж ви раз-у-раз жвете, Онопрію?—питаємо, бувало.

— Еп!—відповідав він неохітно і, понуривши голову, важко зідхав.

— Онопрій жвачку жве, жвачку жве!—крикне було дехто з пастухів. Другі підхоплять, регіт піде по толоці, а Онопрій нічого, відвернеться та й шкандибає до своєї роботи. Раз тільки я бачив, що він тайком опирав собі очі брудним рукавом своєї веретянки.

Жінка у нього була зла, так говорили в селі. На вигляд не можна було того

¹⁾ Міховий—з мішка.

по ній пізнати, бо молодиця була вродлива, здорова, рум'яна й весела. Тільки пізніше я зрозумів, яка лиха доля спарувала їх обоє. Онопрій довго парубкував, служив при дворі, свого не мав нічого, аж нараз пан казав йому брати Марту. Це було його нещастя, бо Марта взяла його під ноги, приплумила, прибила до землі, морила голодом, навіть казали, що била його вечорами, а сама бігала за двораками. За такою жінкою Онопрій швидко постарівся, згорбився, пожовк і зів'яв, зробився «гусичим повітрям», як казали в селі.

Не знаю вже, по якому там інвентару, досипів, що Онопрій, хоч нібито господар, а не наймит, був майже день у день на панщині. Здається, що жінка гонила його сама робити понад припис, платні дні. Та яка то його робота була? У бідолахи не було сили за хруща, і коли інші не допомагали йому чи то на загоні, чи в stodолі, то атаман не жалував нагайки, бив, копав ногами, аж кістки в старого тріщали. А він терпів, ані пари з уст не пускаючи. І диво! Не раз здавалося, що не встане від тих нелюдських побоїв, що всі кістки в нього поламані—аж ні! Полежить трохи, постогне тихенько, а далі встане та й знов помаленьку починає порпатися, нібито робить щось, не швидше й не ліпше, як і перед бійкою.

Одного разу, — як нині пам'яю і до смерті того не забуду,—було якось коло полудня.

Саме пшеничні жнива були. Вигнали людей громаду на панський лан і власне вже один вижали. Треба було йти на

другий лан, аж ген на другім кінці поля, за гостинцем¹⁾. Ви, пане, не думайте, що то така проста річ була перейти з одного лану на другий. То нині люди переходять з ниви на ниву, серпами поблискують, віддыхають повними грудьми, простують крижі, перекликаються, віпаються, жартують або про здоров'я питають. Тоді не те було. Пани все лопочили своїх наставників: не вмієте порядку держати, часу багато тратите, поки з одного лану на другий переліжете. А наставникам то що? Вони на конях, нагайки в руках...

То скоро одного лану дожнуть, зараз кричать:

— А ну, щодуху на другий лан! Далі! І пускають коні тропом²⁾, а всіх жіців, старих і малих, серед сквару³⁾ і спраги, серед куряви чи дощу женуть перед собою. Втомлені важкою працею, не вспівши віддыхнути, люди біжать, що можуть вискочити, звісно, що молоде та сильне, те біжить наперед, кричить, вівкає, регочеться, так, що здалека думав би, що яке сполошене весілля жене по полю. Але вагітні жінки, старі та діти не можуть надужати, лишаються ззаду. Ой, гірка їх доля. Отаман на коні за ними, перенагайкою, не питає, чи по плечах, чи по голові. Біжать бідні, падають у рови та борозни, не-раз під кінські копита. Ой, пане, скільки то разів я бачив, як вагітні

¹⁾ Гостинець — шлях.

²⁾ Тропом — бігцем.

³⁾ Сквар — жара.

жінки отак падали, а вставши, мали на плечах сорочку пописану червоними басаманами! Це нагайка крізь пологно тіло попрогризала.

Отже раз гнали отак громаду з одного лану на другий.

Бігли людонькове польовою стежкою, задихані, червоні, присипані пилом, очі кров'ю поналивані, бо спека була велика. Я стояв край дороги, пас панські коні на перелозі. Пробігли попри мене насамперед парубки, далі дівчата, потім чоловіки, а ззаду стариння ногами набиває. І Онопрій був між ними та він на самім заді лишився. Так і видно, як коліна під ним дилькочуть, а роззявлені вустасилуються захопити якомога більше повітря. Та де тобі, не може бідолаха за іншими наспіти. А отаман ось-ось за ним на коні. Ще хвилька, аж туп як не роздасться крик:

— Prędzej chacie, prędzej!¹⁾

І рівночасно свиснула нагайка, чорною гадюкою блиснула в повітрі й обвилася довкола голих по коліна Онопрієвих ніг. Легенький ляск, знов блиснула в повітрі нагайка і знов окрутила голі ноги старого. Він тільки ойкнув і повалився на землю, а на ногах відразу виступили два широкі, червоні перстені і з них помалу почала виступати кров.

Отаман зупинив коня.

— Wstawaj, drabie²⁾! — кричав до Онопрія. Той звільна, натужуючися, почав підні-

¹⁾ Скоріше, хаме, скоріше!

²⁾ Вставай, злодюго!

матися догори. В тій хвилі нагайка ще раз оперезала його плечі. Він похилився, мов зігнута лоза, і в тій хвилі щось чорне та пверде випало у нього з-за пазухи і покопалося до рову. Онопрій сягнув рукою по свою згубу, та не встиг захопити її на лбопу.

— Co to jest?¹⁾ — крикнув атаман, бачучи його рух.

— Та...та...так! — лепотів Онопрій.

— Podejm i podaj tu²⁾! — кричав атаман.

Онопрій, усе ще згорблений, весь тремлячи, зііз до рову, підняв і подав атаманові те, що випало в нього з-за пазухи. Отаман довго придивлявся тому предметові, а Онопрій стояв перед ним без шапки, зложивши руки на груди, мов до молитви. Я не зводив очей з його ніг. Коліна раз-у-раз дилбкопіли, мов у чоловіка, що дуже змерз, а з червоних перстень на худих та чорних від бруду литках поненбкими смужками плила в долину кров і швидко всякала в сірий пил дороги.

— Co to jest? — запитав нарешті атаман Онопрія.

— Та... та... то... то хліб.

— Co? Chleb ³⁾?

— Ну, так, мій хліб. Я такий їм. В інших людей то макуха, а в мене, паночку, хліб.

Отаман ще хвилю держав Онопрієв хліб у руці, оглядав його, нюхав, а далі рука в нього якось дивно задрижала, він шпур-

¹⁾ Це що таке?

²⁾ Підійми й дай сюди.

³⁾ Що? Хліб?

нув тим хлібом геть на поле, швидко видобув із кешені хустку й почав обтирати собі очі. Навіть він розплакався.

Знаєте, пане, повідають, що десь колись Пан Біг зробив таке чудо, що заставив каміння плакати. Певно, що те чудо було Божою силою. Але, грішний чоловік, я думаю, що то було більше чудо, коли отой наш опаман заплакав над Онопрієвим хлібом. Я малий тоді був, чотирнадцять літ, а як побачив його слізи, того чоловіка слізи, що був для нас, як огонь, як звір без серця, то мене щось шпигнуло, мов ножем, у серце. Я до тої хвилі нічого не розумів, не заспановлявся: казали робити, я робив, били, я терпів, бо бачив, що й інші так само роблять. Я й не думав, щоб то могло бути інакше, навіть не розумів, чи то зле так, чи добре. Противно, не раз мені говорили, що то так треба, що так Пан Біг дав, що хлоп лінивий і треба гнати його до праці. Але оті опаманські слізи відразу все в моїй душі перевернули. Я пізнав, що мусить бути страшне зло, страшна кривда на світі, коли навіть такий звір мусить над нею заплакати.

Опаман помовчав хвилю, ще раз обтер очі хустиною, а потім винявши з череса якийсь гріш, кинув його Онопрієві і сказав:

— Na masz! Idź do karczmy i kup sobie chleba! A zaraz tam wychodź do roboty ¹⁾!

І не дожидуючи довше, затяв коня і пігнав за женцями, а Онопрієві, понуривши

¹⁾ На, маєш! Йди до коршми й купи собі хліба. А скоро виходи до роботи!

голову та не озираючи навіть закривавлених ніг, потюпав дорогою до села. А коли геть відійшов, я підняв його той хліб і сховав його за пазуху. Зразу я думав на сміх показати іншим пастухам, щоби побачили, яку то жвачку жує щодня старий Онопрій, але, коли взяв макуху в руку, проїняв мене такий жалб, що я й собі ж опам серед поля, при панських конях, заплакав, мов мала дитина. І прийшовши ввечері додому, я сховав ту макуху у скрипку за стріхою й держу його донині і внукам своїм лишу на пам'ятку.

То вже були останні панщизняні жнива. О Велицідні ¹⁾ потім скасували панщину і люди вже веснували на своїм. Старий Онопрій не радувався, все однаковий був.

— Що вже мені свобода!— зіпхав він.— Будьте собі свободні, а моє вже пропало.

Одного пілвки бажав: покушати свого власного житнього хліба...

— От би мені хлібця житнього з власного поля покушати!— говорив не раз.— Може би я аж поді засмакував свободу.

Жнива надходили. Жито вродило на чудо, вище хлопа, а колос, як праник. Старий Онопрій день-у-день рано вибігав на свій загін, придивлявся своєму житю, зі страхом слівив кожную хмару, зривав колосок і вилущував зернятко, чи вже можна жати. Дождався нарешті, затвердело зерно, пополовіло стебло, похилилося вниз. Ще люди й не збиралися на жниво, а старий Онопрій одного дня взяв серп та й пішов на свій загін.

¹⁾ О Велицідні—коло Великодня.

— Вижну два, при снопи, витовчу зерно, змелю на жорнах, аби тільки покуштувати хлібця святого.

Вечоріло. Я ще з одним хлопцем вертав з поля від сіна. Ідемо стежкою поміж жита, розмовляємо, аж глянь, перед нами щось повзе та шелестить. Підбігаємо ближче, — а це старий Онопрій. Нажав при снопи жита, поклав один на голову, другий на одне плече, а третій на друге, згорбився вдвоє й лізе додому. Снопи великі, жито вродливе, так що колосся аж землею за ним п'ягнеться. Ідемо за ним, розмовляємо, жартуємо і все по один, то другий ніби не навмисне стане йому на колосок. А в нього й на спілки сили нема, щоб відірвати колосок від стебла; за кожним разом стане й не обертаючися, жалібно-спокійним голосом говорить:

— Ей, хлопчики, та дайте спокій! Адже це хлібець святий!

Жаль нам його спало, перестали йому збитки робити, а далі я сказав:

— Дайте, татусю, я вам занесу ті снопи до хати!

— Ні, синку, вже я сам!

Провели ми його аж до хати. Жінки його не було дома, двері були засунені з середини. Поки ми найшли дерев'яний ключ під стріхою, поки відімкнули двері, Онопрій стояв, усе ще держачи снопи на собі. А коли двері отворилися, він якось прожогом кинувся до середини та спотикнувся на порозі й пихенько разом зі снопами впав на землю. Так немов би присів. І тихо. Снопи вкрили його.

— Що вам, татусю? — питаємо з на-
двору.

Не відповів. Вбігли ми до сіней, відки-
нули снопи, а він лежить на землі, лицем
вниз, неживий.

Не дочекав покуштувати свобідного
хліба!..

1896 р.

ЧИСТА РАСА

Літом 1895 року проїжджав залізницею з Будапешту до Галичини. Жара стояла страшенна. Крізь відчинені вікна вагона так і сипався вугляний пил від машини і запирав дух. Ми поспускали штори в купе і їхали мовчки, від часу до часу промочуючи пересохла горло кількома краплями огидного фабричного вина, котре ми на двірці¹⁾ в Будапешті купили за правдиве угорське.

Не дуже далеко від Будапешту до нашого купе (це було купе другої класи) війшли два нові пасажери. Один був старший пан, високий, статний, з замашистими шпакуватими вусами й коротко обстриженою, зовсім уже сивою чуприною; проте лице його горіло ще здоровими рум'янцями, а на губах, рум'яних та м'ясистих, знати було неvigаслу фізичну силу й енергічну змисловість²⁾. Ті самі прикмети чуті було і в його голосі — дзвінкім та сильним, котрего він очевидно не привик був припи-

¹⁾ Двірць—вокзал.

²⁾ Змисловість — полонізм, похитливість.

шувати. З усеї зверхньої подоби, з одежі ніби простої, а все таки добірної та гарно шитої, видно було, що це заможний сілсьбський дідич із якогось дальшого комітату¹⁾. Його товариш був молодий, може 16-літній хлопець, шапен, дуже красивий з лиця, того типу з широкими простолінійними рисами, що в дітей віщує високий ріст, сильний розріст костей і загальом показну зверхню подобу. І молодий хлопець, хоть у нього вус ледве що почав засіватися, був уже ростом мало що менший від старшого пана, в котрім зі схожости рис зараз можна було пізнати його батька. Очевидно, молодий хлопець був гімназист, що по скінченню курсу пару день пробув десь у знайомих близько Будапешту, а тепер разом із батьком їхав у рідне село, щоб на повній свободі покористуватися вакаційним часом. Це й справді так було,—ми швидко довідалися про це з розмови з обома подорожніми.

Старший пан був дуже живої вдачі, любив говорити, оповідати, жартувати. Поки поїзд стояв на станції, він шохвилі вибігав, то говорив полукричачи до когось крізь вікно вагона, то балакав щось до кондуктора тою мовою, в котрій кожна десята фраза пригадувала мені поламане наше:

— Едь Федь, та не педь!

А коли поїзд рушив, пан розсівся вигідно в купе, зайнявши враз зі своїм сином цілу лавку—правда, нас в купе було всього

¹⁾ Комітат—повіт, район.

п'ятбох: я, мій товариш русин і ще якийсь німчик комівояжер—і розпочав розмову. Зразу пробував по-мадярськи, та переконавшись, що ніхто з нас, крім нього і його сина, не вміє цієї мови, зачав говорити по-німецьки. Говорив не вгаваючи, без поспіху, досить плавно, певним себе і добродушно-протекціональним тоном, поводився з нами дуже чемно, та видно було, що не розкусивши гаразд, хто ми, і якої народності, вдавав перед нами джентльмена на всякий випадок. Ми довідалися від нього, що він потомок старої шляхти угорської, що має значну маєтність десь коло Ніредьгази, що перед кількома роками понавів і має тільки цього одного сина, що цей син, скінчив власне шосту класу гімназіальну відзначається феноменальними способностями й батько бажав би запевнити йому блискучу будучину і т. д. Коли батько почав дуже хвалити способності свого сина, хлопець почервонів, як рож, і промовив по-німецьки:

— Алеж, татку, псуєш мене! Як можна таке говорити, коли я сам ліпше знаю, що я зовсім не така мудра голова.

— Мовчи, мовчи! Тебе не питають!— добродушно-строго промовив батько. Очі його світилися, видно було, що дуже любив цього хлопця, котрий з лиця, як казав, пригадував йому зовсім його покійну жінку.

Почувши, що цей пан—буду називати його пан З.—живе недалеко Ніредьгази, ми якось мимоволі згадали про голосний тамошній процес задля Тіса-єсярського вбивства.

— Ах, не згадуйте про цей огидний процес,—скрикнув пан З. тоном патріотичного сбурення.—Ритуальне вбивство! Бійтеся Бога! Навіть вірити не хочеться, щоби в цивілізованій Угорщині в ХІХ віці було можливе щось таке! Це дійсна пляма на нашій історії. Нині щось подібне не могло би статися. Сміло скажу, нема нині в Угорщині чоловіка, котрий би повірив такій байці, як ритуальне вбивство.

— Угорщина поступає наперед,—сентенціально промовив комівоєжер.

— О, ми поступаємо наперед! Прошу тільки пригадати, в яких то речах ми в останніх часах випередили всю Європу! Стрефовий тариф на залізницях це ж здобуток цивілізаційний, не правда? І що ж? Ще німці дебатували, чи це можливе діло, а ми взяли, запровадили й відразу рішили справу. А наші конфесійні закони! Наші цивільні шлюби!... Панове, це справа дуже важна! Принципіально важна!

— Для мене ще важніше принципіально,—промовив я — знати, чи цей поступ доторкається тільки вершків нації, чи охоплює всі її верстви аж до споду?

— Всі, всі!—з запалом і ненадумуючися скрикнув патріот.—І неможливо інакше. Подумайте, по наших пустах¹⁾ паровий плуг свище. Це ж революція соціальна... мирна, розуміється, мирна!

— Мирна або й не мирна!—втрутив я.—За паровим плугом потяглися й бунти Альфелдських рілних робітників. І власне вони спонукали мене до цього питання,

¹⁾ Пуста—степ.

бо признаюся панові, в тих бунтах видно було дуже мало культурности, а багато примітивної дикости.

— Ні, ні, ні! Хибно вас інформовано!— кричав патріот, мало що не запуляючи собі вуха.— Мало культурности в угорських робітників! То хіба прибуди, Словаки та руснаки, це справді дич. Але угорські робітники! Господи! Я не соціаліст і не симпатизую з ніякими соціальними теоріями, але дивлячись на наші робітницькі організації, слухаючи диспут в робітницьких товариствах, я радуюся, мов дитина. Радуюся не чим, а поступом, розвоєм, почуттям зростаючої сили мадярської нації. І не я один! Знаєте, між мадярською шляхтою в тім згляді нема консерватистів. Хто мадярський патріот, той мусить бути поступовцем. Не знаю краю, де би хвиля прогресу так сильно і так нагло¹⁾ захопила цілий народ, як в Угорщині.

Пан З. був би певно довго ще співав похвальні пісні угорському поступові та поїзд зупинився. Ми були на станції в Мішколці, де поїзд стоїть 15 минут. Треба було висісти й покріпитися чимсь, то й розмова перервалася на хвилю. Та висідаючи з вагону разом із паном З., ми побачили на стежці за дворцем купу людей згорблених, із клунками на плечах, в коротких не то плащах, не то чугах з білого, примітивно тканого овечого сукна і в повстяних капелюхах. Вони спочивали на траві й закусували чорним, як

¹⁾ Нагло — раптово.

земля, хлібом, лицями обернені до поїзду. Між ними були й жінки й дівчата, та не чути було веселого гомону, ані сміху, ані пісень. Ціла група робила вражіння якихось полудиких кочовиків, що попали в цивілізований край, де все для них чуже, все страшне й несамолюбне, все грозить їм загрозою. Я добре знав, що це за люди, та вдав із себе наївного й запитав пана З.:

— А це що таке?

— Це?—протягнув пан З., поправляючи цвікера ¹⁾ на носі й ніби то пильно придивляючися групі.—А, це наші Гоментопи. Це ті руснаки, про котрих я вам згадував.

— Невільники?—запитав я найсерйозніше в світі.

— Невільники!—аж скрикнув патріот.—Що ж це ви думаєте, що в Угорщині ще існує невольництво?

— Ну, але їх вигляд, їх прибиті та застрашені фігури...—вибачався я.

— То некультурність, одна некультурність і нічого більше!

— Значить, вони вільні горожани?

— Алеж розуміється!

— Вільної угорської держави,—цідив я далі з приписком на кожному слові.

Пан З. почув шпильку.

— Ну, так. Тільки бачите, тут одна річ, один гак... Ну, та ми ще поговоримо про це.

Ми були при буфеті. Почалася горлова справа, і поступ Угорщини міг тим часом спокійно йти собі далі. Покріпившись, ми вийшли на перон. До всідання було ще

¹⁾ Цвікер—пенсне.

кілька мінут часу, то я хотів ближче придивитися групі своїх земляків, котрих пан З. ласкаво зволив назвати Гопентомами. Та на моє диво їх уже не було на їх недавнім кочовищі. Куди вони пішли, чому не всідали на поїзд, на котрий мабуть чекали? Я не довго мусив оглядатися, щоб їх побачити. Здовж лінії поїзду полем тяглася вузенька та добре втоптана стежка, що вела не до міста, не в село, а геть кудись, далеко-далеко й разом з лінією залізної дороги губилася в просторі. Оцею стежкою повзли мої земляки одно за одним, згорблені та прикурені пилом, повзли звільна мов довга, сіра гусільниця по зеленій басаманистій хусті, повзли під сонячною спекою, несучи свої вбогі клунки. Натуживши прохи зір, я побачив геть-геть перед ними ще одну таку компанію, а з протилежного боку також стежкою попри лінію залізниці надходила ще одна компанія. Знайшовши одного залізничного слугу, що на мої запитання в різних людських мовах не відповідав стереотиповим мадярським «немтудом¹⁾», а відійшовши прохи на бік і озираючися, з острахом говорив зо мною по-словацьки, я дізнався від нього, що таких компаній українських гірняків день-у-день переходять десятки, що всі вони йдуть пішки попри лінію залізниці зі своїх гір аж до Банату, йдуть о сухім хлібі по тижневі, спішають на заробок, на жнива. Залізниці видно не мають чим платити, то

¹⁾ Немтудо — не розумію.

йдуть, а щоби трапити до Банату, держаться лінії залізної дороги.

Я хотів було відшукати пана З., щоб поділитися з ним цими відомостями про угорських Гопентопів і про розширення цивілізації у всіх верствах угорської людності, коли в тім роздалося друге дзвонення, а рівночасно на пероні зчинився якийсь галас, шум, крик, мов у корчмі. Я поспішив туди й побачив, як портер¹⁾ держав за ковнір старого, сивобородого й пейсатого жида й силкувався втягнути його до будинку станційного, а жид руками й ногами боронився, пріпався, вайкав і кричав, мов мала дитина. Портер булькотів щось грізно по-мадярськи, жид відповідав своїм жаргоном, публіка писалася довкола, одні балакали, другі кричали, преті сміялися. Не розуміючи мадярської мови, я стояв мов на турецькім казанні й не знав, про що ходить, коли втім обік портер і старого жида мов із землі виросла могутча стать пана З. Він щось гостро сказав до портер, і цей зараз пустив жида; потім пан З. обернувся до жида і щось сказав до нього по-мадярськи, та цей тільки головою похитав і з виразом розпуки провів рукою по горлу, немов: «Ріжте мене, а не розумію».

— Куди їдете, старий?—запитав пан З. по-німецьки.

— До Кіш Сольви, пане графе, до Кіш Сольви!—залебедів жид.—Мушу там бути нині, син мій слабкий, пише, щоб конче приїхав.

¹⁾ Портер—сторож, що стоїть при дверях.

— Мусите бути, а не маєте грошей на дорогу?—пищав пан З.

— Як не маю?—скрикнув жид.—Маю на половину третвої кляси.

— Цього мало.

— Як то мало? Я бідний жид, відки я можу платити більше? Гляньте, пане графе, в мене є свідоцтво вбожества тут у Мішкольці виспавлене від жидівської громади. Мені казали, що з таким свідоцтвом мене приймуть на півціни.

— Колись приймали, а тепер ні,—мовив пан З.

— Як то ні? Gott gerecht¹⁾! Чому ні? Адже я тепер ще бідніший, ніж давніше був. А в Кіш Солвві я конче мушу бути! Ай вай, ай вай!

— Мої панство, складка на цього бідного чоловіка!—крикнув пан З. і зняв капелюх. Пора була коротка, треба було сідати. Кільканадцять пасажирів другої кляси кинуло по 10, по 20 центів, пан З. додав ще дещо від себе й висипав гроші в жменю портер, наказавши йому щось по-мадярськи. А сам узяв жида за руку й попровадив його з собою до вагону.

— Ну, що зо мною буде?—запитував жид, опираючися, немов не вірячи тому, що сталося на його очах.

— Ходи, ходи зо мною!—мовив пан З., тягнувши його з собою.

— Але в мене білета нема!—сперечався жид.

— Зараз буде білет! Ходи, не бійся!

¹⁾ Справедливий Боже!

— А леж це друга кляса!—кричав з переспрахом жид,—чого я піду до другої кляси?

— Ходи зо мною, ходи!—добродушно підгоняв його пан З. і силоміць втягнув його за собою до нашого вагону і до того самого купе, де ми сиділи. Жид увійшов трохи заклопотаний, несучи під пахою якийсь брудний та смердючий мішок, котрий хотів покласти під софку, та переконавшись, що не можна, пробував покласти в куп на софку, та зараз же зміркував, що й там не можна і з прудом при допомозі панича З. вгородив його на полицку над своєю головою. Не знаю, чи від нього самого чи від пакунка купе зараз наповнилося тим властивим «расовим» запахом, так добре знайомим кожному, хто хоч раз у житті їхав третньою клясою галицької залізниці в нешабашовий день.

Пан З., здавалось, не чув цього всього. Він був дуже рад, уважав старого жиди за свого спеціального гостя, тож заскакував коло нього, старався посадити його вигідно, а опісля усів сам коло нього, та так, щоб не доторкатися до його засмальцьованого лапсердака, і почав розпитувати його про сина, про жінку, про інших дітей, про його заняття, про зарібки—і усе з такою цікавістю, немов би бажав одержати від старого Бог зна які важні відомості. А з відповідей старого показалося, що жид був собі звичайний жид, держав корчму у Берецьких, доховався там цілої купи діпей, та оженивши наймолодшого сина до Скотарського, покинув корчму і в спілці

зі своїм останнім сватом узявся торгувати льоном, прядивом та хлопськіми полотнами. Оцей торг запровадив його чогось до Мішкольця, де він пробув кілька тижнів, та оце вертає додому, бо кажуть, син слабкий. Пан З. з великим заняттям розпитував про того сина, просив старого, щоб описав його вигляд, щоб порівняв його з його власним сином, котрого представив жидові по всій формі. Аж коли таким способом вичерпався запас розмови, тим більше, що старий жид, не призвичаєний до того, щоб пани так з ним розмовляли, відповідав якомсь нерадо, пугався і зупинявся та позирав на пана З. з-під лоба, немов не знаючи, чи він на правду такий добрий, чи тільки кпить з нього,—пан З. обертаючися до нас, сказав:

— Люблю, страх люблю таких людей!

— Що ж в них так дуже любого?—запитав я.

— Їх расовість! Гляньте на цього старого! Аджеж це, так сказати, екземпляр! Скажіть, чи не так мусили виглядати ті жиди, що перед двома тисячами літ молилися в Соломоновім храмі?

— Певно, що не так. Я би сказав: хіба так мусили виглядати жиди в середньовікових геттах.

— А хоч би! А хоч би! Хіба ж це також не с частина історії?

— Певно, що так. Але цей екземпляр, як ви кажете, це ж не з музею екземпляр. Це, певно, також буде угорський горожанин!

— Розумію, розумію, про що вам ходить! — живо підхопив пан З. — Ваша

правда, є дещо нашої вини, що при величезнім поступі Угорщини на кожному полі в нас не перевелися ще й такі горожани, як оцей і такі як он ті! — І він показав рукою на нову купу русинів, що звільна змученими кроками тяглися стежкою обік залізниці на полудне.

— Особливо цим, — він показав на жида, — ми не раз робили кривду, та тепер пора перестати. Тепер ми їх признали нашими братами, рівними собі, і побачите, що швидко ми будемо мати з них... А!

Мимовільний окрик, який вирвався з його грудей, перервав його віщу, промову. Він обернувся до жида. Цей, бачучи, що пан відвернув від нього свою увагу, почувся трохи свобіднішим і за найліпший вихід із цієї ситуації признав закурити люльку. Він видобув із свого мішка велику, дерев'яну арендарську люльку в мосяжній окові, витягнув великий засмальцьований капшук і, наклавши до люльки якогось чорного тютюну, закурив. Власне запах цього тютюну, котрого пан З. спрашенно не любив, витиснув із його гортла такий окрик і змусив його перервати розмову.

— Ах, ви курите? — любісінько всміхаючись, обернувся він до жида. — Прошу закурити оце!

І він з бокової кишені вийняв срібний портсигар і подав жидові сигаро.

— А feiner Cuba! — промовив жид, оглянувши сигаро оком знавця. — Danke, Herr Graf ¹⁾!

¹⁾ Гарний куба (сорт сигаро)! Дякую, пане графе!

І преспокійно ховаючи панське сигаро до кишені, сказав:

— Завезу це мойому синові.

— Але закуріть собі й ви! — благав пан З. — ось вам іще одно. Я дуже хочу, щоб ви закурили собі моє сигаро.

— Danke, Herr Graf, — повторив жид, ховаючи й друге сигаро до кишені. — Куди вже мені старому! Я вже оп'їба свою люлечку...

І він спокійнісінько почав пакати люлечку, пускаючи з неї клуби синявого, гризбкого диму просто в лице пана З. Цей стояв якийсь час ні в цих, ні в тих, душачись від диму та гризучи вус, а далі так само спокійно вирвав жидові люлечку з зубів і кинув її через вікно вагону. Жид аж екрикнув зо страху; його стереотипове «ай вай» само собою вирвалося йому з горла. Та бачучи, що це його добродій позволив собі з ним так зажартувати, він засміявся якось крізь сліози і пролепотів, очевидно не розуміючи добре, що сталося:

— Herr Graf! Я старий чоловік... Я з паном графом не можу сперечатися... Люлечка коштувала мені два ринські... три ринські, на мою душу, три ринські!

Пан З., всміхаючися, вийняв три ринські і дав їх жидові, котрий урадований таким несподіваним щастям, конче силувався поцілувати його в руку, а коли пан З. до цього не допустив, він несподівано вхопив руку панича й поцілував її.

— Herr Graf! Позвольте! — лебедів він. — Sie sind ä feiner Mann, ä edler Mann ¹⁾! Ви не хочете кривди старого жиди.

¹⁾ Пане графе, ви гарна людина, ви шляхетна людина.

— А на другий раз, коли тобі дають сигаро і кажуть курити, то кури,— не то добродушно, не то люто промовив пан З.— Власливо тебе самого треба було так викинути, як твою люльку, розумієш?

Жид аж тепер зрозумів, що поступок пана графа не був простим дитинячим жартом, що пан був лютий і тільки здержував себе при чужих людях. Зрозумівши це, жид аж запрусився, поблід, мов полотно, хотів мабуть ще щось говорити, та в горлі його не спало голосу, а тільки посинілі губи рухалися та звільна потрясалася сива, згори пожовкла від тютюнового диму борода. Він сів у купочку купе, скулився якось удвоє і зовсім замовк. Ще якийсь час він заляканими очима водив по купе, але той вимушений спокій, жара і сперте повітря, мірний рух вагона і туркіт коліс швидко вколисали його до сну. Він кілька разів кицбнув головою наперед, а далі заснув, зовсім відкинувши голову на бокову подушку софки. Пан З. не звертав уже на нього уваги, тільки панич, побачивши старого в такій незвичайній позі, швидко видобув олівець й невеличку рисункову мапку й почав відрисовувати його голову з наставленою догори бородою і випягненою, мов під заріз, шиєю. Пан З. тим часом провадив далі розмову.

— Расовий чоловік, нема що казати,— говорив він, киваючи головою в сторону жида.— Чудово проявляється вся вдача його раси в кожному його поступку, в кожному слові. Та що з того? Ця раса пережила своє. Та стара, зужита, проржавіла

раса... Є в ній зароди цивілізаційні, та нема того розмаху, тої сили росту, що в нашій, мадярській. А це найважливіше. Широкий розмах, енергія! Прошу поглянути на он тих дикарів (по перед вікна вагону знов мигнула компанія русинів, мов ключ сірих журавлів у лоту на південь). Тут один позирк виспачить, щоби зрозуміти, що це знов інша раса, дика, неспосібна до цивілізації, вимираюча, мов американські індіани при зближенню європейців. До тих руснаків ніякий поступ не доходить, їх ніякий розвій не доторкається, над ними спрачена всяка культурна робота. Вони мусять вигинути та й годі.

Він сказав це так рішуче, безапеляційно, що я й не думав сперечатися з ним. Він мусив це знати, а я не знав.

— Я не знаю,— говорив далі пан З. з добродушно-погордливим усміхом,—там за Карпатами говорять і думають, що ми мадяризуємо руснаків. Це не брехня, це дурниця! Мадяризувати, це значило би асимілювати їх, мішатися з ними. Господи, та це ж був би найтяжчий злочин, поповнений на мадярській нації, на чистоті її раси. Мішатися з тим безхарактерним, індолентним, некультурним народом, це ж підкопування нашої власної будучини. Хіба найтяжчий ворог мадярської нації міг би зробити щось такого. Ні, пане, ми не думаємо їх мадяризувати. Ми поклали їх на етапі вимирання. Наша цивілізація обставила їх кордоном, котрий раз-у-раз стісняється, поки саме їх існування не станеться історичним спомином. Руснацькі комітати, це наша «Індіен розер-

вешен ¹⁾» і вона так само з кожним роком зменшується, як і в Америці.

— А піонери цивілізації, ті, що спіснюють кордон, це оп ті!—сказав я і собі ж кивком голови, показуючи на сплячого жида, що почав проразливо хропіти.

— Хто там спіснює, той спіснює,— здвигнувши плечима, мовив пан З.— Вони нікому не можуть опиратися. Чим швидше вигинуть, тим швидше Угорщина буде могти йти наперед.

— Дивна річ, — вмішався до розмови комівояжер. — Здається, і в них чиста раса, а про те...

— Де там чиста раса! — аж скрикнув пан З. — То то власне, що не чиста! То мішанина з самих найнужденніших рас, із слов'ян, румунів, циганів і мара знає з чого. Чиста раса, пане, в крові грає, як у расового коня. Ех, побачити б вам мого Яноша! Оце расовий мадяр! Чудо не чоловік. Проживеш день в його товаристві, глядиш на нього збоку, то попросту так тебе щось підносить, душа в тобі росте, кріпшає віра в велику будучину нації, що може видавати такі одиниці.

Пан З. довго ще і красномовно величав свого Яноша, обертаючися то до мого мовчазливого товариша, то до німця комівояжера, що за кожним його словом аж скрикував, дивуючись, та раз-по-раз висказував бажання пізнати ближче такого чудового чоловіка. Я тим часом присівся до панича, котрий зі встидливим, мов у панночки, усміхом показав мені свій

¹⁾ Indian Reservation—так звуться в Північній Америці сторони полишені для диких Індіан (Ів. Фр.).

рисунок, а коли я похвалив його, розпочав зо мною півголосом розмову про свого татка, котрого дуже любив, про помершу маму, про котру досі не міг згадувати без сліз, про своє село, про вакаційні приємності. Говорив попросту, щиро; з його слів, як і з лиця виднілася чиста, незіпсована ще душа, віяло щось таке добре та симпатичне, що я мимоволі стиснув гаряче його руку, коли він, визиравши крізь вікно і побачивши нову громадку мандруючих русинів, зідхнув і півголосом промовив:

— Бідні люди! А як тяжко вони борються за своє життя. Добре то таткові, їдучи другою класою, засуджувати їх на вимирання. Але як то діється їм, коли вони отак у спеку йдуть пішки десятки миль, а поперед їх очима мигає і гуркотить поїзд за поїздом!

Я випріщив очі й видивився на молодого хлопця, та він, стискаючи мою руку не менше щиро, як я стиснув його, промовив:

— Не дивуйтеся, що таке говорю. Я дещо думав і читав. У нас у гімназії є гурток прохи вільнодумніших хлопців. Ми сходимося, читаємо, дебатуюмо. Та, знаєте, ми мусимо з тим критися не так перед професорами, як перед нашими товаришами. Більшість нашої молоді, особливо з заможніших верств, це така гниль!..

Очі хлопця наливалися блиском при тих словах, лице рум'яніло. Я готов був цілувати його. Та проте я звернув розмову на іншу тему.

— Скажіть мені, хто це такий той Янош, котрого ваш татко так гаряче вихваляє?

— Ах, це татків лакей, — промовив панич. — Татко дуже його любить, у всім йому вірить, але я якось не можу, до нього прив'язатися. Признатися вам навіть боюсь його. Такий у нього якийсь вид, мов у тої кусливої собаки, що лащиться, на животі повзає, але так і чуєш, що вона може загарчати і кинутися на тебе.

Я не буду повторяти всіх розмов, які йшли в купе, поки ми їхали. Вже геть вечоріло. Скорість поїзду зовсім якось не відповідала тим пересадним словам про надзвичайний прогрес Угорщини, яким раз-у-раз захлипувався пан З. Хоч це був поїзд особовий¹⁾, однак він повз якось так мляво по безмірних рівнісінбких рівнинах, на маленьких станціях стояв не раз так довго, що не встиг би й нашим варварським галицьким локалькам²⁾. З паном З. нам треба було їхати до Сапоро-раля-Уйгелі, а відци він пересідав на Альфельдсбку залізницю, що йде до Ниредьгази, а не доїздячи до цього міста, мав висісти на одній невеличкій станції, і тільки журился, що воно буде, як на станції не буде де підночувати, містечко від станції далеко, фіякрів нема, а його власні коні певно не виїдуть, бо, виїжджаючи з дому, він не сказав, коли верне. Правда, сьогодні він вислав телеграму, та з малої станції ледве, щоб вислали її на час до його села; певнісінбко телеграма прийде рівночасно з ним самим або й ще пізніше.

¹⁾ Пасажирський.

²⁾ Місцевим залізничним потягам.

Загалом під ніч пан З. робився якийсь неспокійний, мов чогось ждав або чого лаявся. На кожній станції він вибігав на плятформу вагона, або коли був час, то біг і до двірця. Де-не-де попадалися якісь знайомі; він віпався з ними, перекидався кількома словами й уривав розмову, немов якась думка бенпежила його і гнала наперед. Зате в купе під час їзди він мовчав і навіть пробував дрімати, хоч очевидячки силував себе жмурипи очі й сидіти недвижно, а по якійсь хвилі знов схапувався Син балакав до нього, оповідав щось по мадярськи; пан З. слухав його, всміхався, та й туп видно було, що силується цікавитися синовими словами, а якийсь непереможний неспокій гризе його в душі.

Вже була десята година. Ми наближалися до Саторалія-Уйгелі, коли в тім на маленькій станції саме перед ним містом пан З., вибігши на перон двірця, нараз почав когось голосно віпати, обіймати і щось із ним живо говорити. Панич, що лишився був у купе і відти гядів на перон, зараз пізнав, хто це.

— Боже, це наш Янош! — скрикнув він. — А він що тут робить?

Я був цікавий побачити цього вихваленого мадяра чистої раси, та на пероні, де стояв пан З. з Яношем, було вже досить темно. Одначе мені не довго прийшлося ждати: за кілька хвиль пан З., пхаючи Яноша поперед себе, явився в купе, заспаний, розрадуваний.

— Представ собі, Лайош — кричав пан З. по-німецьки до свого сина (тільки тепер я дізнався, що молодому З. на ім'я

Лайош) — виходжу на станцію і кого там застаю? Нашого Яноша! Оце, панове, той Янош, про котрого ми говорили. — мовив пан З., обертаючися до нас.

Поки панич вітався з Яношем, — не надто сердечно, та все таки чемно, — ми мали нагоду придивитися йому ближче. Це був хлопча величезного росту, плечі, як двері, руки, як лопати, правдивий колос. Волосся чорне, як смола, чорні очі і білі, як часник, зуби, котрі він, усміхаючись, показував майже всі, надавали його фізіомії якийсь вираз дикости й жорсткості, котрого не міг злагодити той усміх, схожий на усміх негра. Постать його справді видавалася пиповою, але далеко більше циганською ніж мадярською. Тільки чорні вуса загострені, мов два шила, і підкручені вгору і мадярський національний стрій¹⁾ чинили його подібним до мадьяра.

— Ну, бачите панове, що значить чиста раса! — кричав пан З. до нас, коли поїзд рушив. — Чи інший слуга, не расовий мадьяр, міг би на щось подібного здобутися? Зустрічаю Яноша на пероні на такій станції, де ніколи його не надіявся. — «Янош, — питаю, — а ти що тут робиш?» — «На вас чекаю». — «На мене? Та тут?» — «Виїхав з повозом до станції, лишив там повіз із візником, а сам поїхав напроти вас до Сапоралія-Уйгелі, а не заставши вас там, прийшов вечером аж сюди пішки.» — Чуєте? Пішки прийшов! Як же ти знав, що я їду? — «Як знав? Серце чуло.

¹⁾ Стрій — одіж.

Так тужно на душі зробилося, мов раз-у-раз хтось шептав: Янош, їдб, Янош, їдб! Сьогодні пан приїде!»—Це його власні слова! І то слуга, лакей! Де є в світі такий слуга? Хто крім родовитого, расового мадяра може бути таким слугою?

Янош під час того виливу панських слів стояв, мов стовп, коло дверей купе і не зводив очей з уст пана З. Очевидно було, що слів його, говорених по-німецьки, він не розумів ані в зуб, а тільки якимсь механічним способом копіював на своїм лиці кожний вираз, чи то сміх, здивовання чи поважний настрій, який бачив на лиці свого пана. І все те чинилося у нього так природно, так само собою, що неможливо було й подумати про якусь комедію.

— То пан Янош не вміє по-німецьки?— запитав комівоєжер, звернений напів до Яноша, а напів до пана З. Янош навіть не зирнув на нього і не зводив ока зі свого пана.

— Ані словечка не вміє!— промовив пан З.—Та куди йому! Виріс на пустках, пасучи коні! Ще перед двома роками був, можна сказати, дикун, дитя природи, а нині в жоднім сальоні не повспидається, пісні складає, на гітарі грає. Пане, то феноменальний чоловік! А вірний мені, ну, сами бачите, душею прочув мій приїзд. Ні, тільки мадярська нація плодить таких людей, вона може надіятися великої будучини!

Ми були в Саторалія-Уйгелі. Поїзд зупинився. Пан З. попрощався з нами, побіг купувати білети для дальшої дороги; Лайош ще раз стиснувши мою руку,

поспішав за батьком; Янош лишився на хвилю, забираючи своїми величезними руками їх пакунки. Коли його пани вийшли з вагону, він усміхнувся своїм широким, людоїдським усміхом і звільна цідаючи слово по слову, з мадярським виговором сказав:—Guter Herr! Majnt Janos vérsteht nix dajtsch, und Janos vérsteht olles. Gute Nocht, Herren ¹⁾!

Мене щось мов у серце шпигнуло від тих слів, мороз пробіг поза спиною. Сам не знаю, як і пощо я схопився, щоб бігти за паном З. і остерегти його. Та вже на плятформі вагону я роздумав. Перед чим буду його остерігати? Що йому скажу? Що його Янош розуміє по-німецьки? Ну, і що з того? Хіба це гріх або встид? Я не йшов на двірці і поїзда наш швидко рушив з місця. На другий день рано я вже був у Львові.

Я не належу до пильних читачів «Rester Lloyd», одинокої угорської газети, яку частіше можна побачити у Львові, та часом беру її до рук. Так було і кілька день по моїм приїзді. В наголовку одної статті я побачив назву зовсім потожну з назвою мого знайомого з поїзду, котрого я назвав паном З. Я зирнув ще раз і остовпів і в тім остовпінню, не сідаючи, прочитав усю статтю. Це був детальний опис страшної події. Пана З. і його сина замордовано. Тіла їх найшли страшно покалічені. Обставина, що завірений панський лакей Янош день перед

¹⁾ Добрий пане! Думаєте, що Янош не розуміє по-німецьки, а Янош розуміє все! Добраніч, панове!

тим з візником і конюхом виїхали були насупроти пана, котрий із сином-учеником мав приїхати з Будапешту і що ті три слуги разом із бричкою пропали без вісти, відразу напровадила на слід убивців. Перешукано панський двір і показалося, що гроші, цінні папери, срібні й золоті речі, навіть різні документи—все забрано, все пропало. І рабунок і вбивство сповнені були незвичайно зручно. Нема сумніву, що лакей Янош був перебраним ватажком розбійницької шайки й пішов на службу до пана З. навмисне в тій цілі, щоб із часом загарбати його маєток. Візник і конюх, недавно прийняті до служби, так само, як і Янош—невідомого походження. Помимо старанних пошукувань не вдалося властям настати на слід злочинців. Тільки в Ниредьгазі віднайдено бричку і коні пана З.

Нема то як чиста мадярська раса!

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВОРОЖБИТ

(Мініятюра)

Коли Хмельницький, засуджений гетьманом Потоцьким, утік із в'язниці і прямував на Січ, трапилося, що одного вечора проїздив попри великий ліс. Боячись потрапитися потемки в руки гетьманській погоні, він завернув конем у ліс, думаючи переночувати денебудь під дубом.

Доки була стежка вигідна, він їхав на коні. Та далі пішла гущавина, сумерки хапали за очі, і пан чигиринський сотник мусив злізти з коня, взяти його за повід і вести далі, ногами мацаючи стежку під собою.

Коли по його думці вже був досить далеко від краю лісу, серед непролазної гущавини, почав озиратися, деби знайти місце відповідне для нічлігу. Роздивляючись пильно довкола, він побачив, як не дуже далеко від нього блиснуло світло.

— Що це таке? — подумав Хмельницький. — Погоня? Та ні, чого б погоні затісуватись у таку непролазну гущавину? Лісові сторожі? Алеж тут їм нічого

пильнувати. Панське полювання? Алеж не чути гання рогів ані дзявкоту псів. А може втікачі, що прямують на Січ, як і я? В таких разі вітайте до компанії.

І він, оглянувши підсіпку на своїх пистоях та попробувавши вістря татарського ятагана у себе за поясом, перехристився і почав разом із конем звільна пробиратися крізь гущавину в напрямі до світла.

Коли наблизився до нього на яких п'ятдесят кроків, опинився на невеличкій поляні, серед якої під віковичним дубом стояла малесенька хатка, покрита зеленим дерном замість стріхи і майже вся вросла в землю. Крізь одно-однісіньке віконце блимало світло. Зрештою на поляні було пусто й тихо.

Переконавшись, що засідки ніякої нема, Хмельницький спутав свого коня і пустив його пастися на полянці, нездіймаючи з нього сідла, а сам, з рукою на рукоятці ятагана, пішов до хати й застукав у двері.

— Війди,— почувся з нутра глибокий голос, мов з-під землі.

Хмельницький торкнув ногою дубові дверцята і згинаючися глибоко, ввійшов до хатчини. В ній при вогнищі сидів старий-престарий дід із білою, як молоко, до пояса бородою і сушив при вогні нашіпиану на рожнах рибу.

— Здоров, діду!— мовив Богдан, ледве можучи випростуватись у низенькій землянці.

— Здоров, гетьмане!— мовив дід, не озираючись.

— Гетьмане? Який я тобі гетьман?— з зачудованням мовив Хмельницький.—

Я бідний утікач, простую на Січ і прошу в тебе нічлігу на цю ніч.

— Сідай, гетьмане, гостем будеш!— мовив старий, усе ще не змигаючи оком і вдивляючися в червоне полум'я вогню.

Хмельницький сів на дубовім ослінці край вікна, пильнуючи заслонити своїми широкими плечима віконце так, щоб світло не блимало на двір.

— Не турбуйся, гетьмане,—мовив дід, неначе вгадуючи його думки,—тут ти безпечний. Зрештою, що тобі суджено, того не минеш.

— А, так ти такий!— мовив, усміхаючись, Богдан. — Умієш читати в тій темній книзі, де записана наша судьба? І там стоїть про моє гетьманство?

— Стоїть.

— Спасибі, діду, за звістку! Тепер я безпечний. А більше й знати мені не потрібно. Може даси що перекусити, чи маю лягати натще?

— Перекуси, а потім ляжеш натще,— мовив дід і подав йому одну свіжо всушену рибу зі свого рожна. Хмельницький підійшов до вогнища, відірвав рибі голову й кинув у полум'я, а потім, як чоловік голодний, не розщипуючи і не теряючи її, вкусив. Та в тій хвилі почув у руці і в устах щось холодне і слизке. Зирнув, а це величезна гадюка без голови вилася в його руці. Виплюнув те, що вкусив—і це також був шмат гадюки. З жахом і обридженням він кинув огидливу справу геть від себе. Дід за той час не переставав вдивлятися в полум'я вогню.

— Діду, що це таке?—запитав Хмельницький, оп'ямившись від хвильового перестраhu.

— Йди спати, гетьмане,—мовив дід.— Іншої справи для тебе не маю, а що значить те, що ти бачив, про це не пора тепер говорити. Завтра дізнаєшся.

Хмельницький вийшов із хати, постелив свою бурку під дубом і ліг. Хоч і як був утомлений цілоденною дорогою, він не міг заснути. В його тілі тремтів ще перестрах, очі недвижно вдивлялися в темний простір. На небі горіли зорі, їх світло видавалось йому з цього місця якимсь дивним, незвичайним. По листю і гілляках старого дуба ходило якесь тужливе зідхання і поркало якісь глибокі, таємні струни в Богдановім серці. Дивні думи миготіли в його голові, мов тихі, далекі блискавки, що віщують наближення бурі. Він пізно заснув, та вчасним ранком збудив його вірний кінь, сіпнувши його зубами за рукав. Богдан схопився, вмився в поблизькій криниці і, відмовляючи ранішню молитву, наблизився до дідової хати. Дід уже не спав і вийшов йому назустріч.

— Проспався, гетьмане? Ну, ходи, поснідаймо.

Війшли до хати. Невеличкий ослінчик був застелений пишним турецьким килимом. На середині землянки стояв круглий столик, вирізаний із дубового пня і застелений парчею. На столику на срібній тарільці лежала сушена риба.

— Ні, діду, не хочу твоєї риби!—з обридженням мовив Богдан, пригадуючи вчорашнє.

— Не бійся, гетьмане! Вчора була віща година, а сьогодні ні. Сідай лише і покрийсь. Ось бач і я їстиму.

Богдан сів. Голод перемиг обридження, а дідова риба оказалась дуже смачною. Їли мовчки. Потім дід, зирнувши на Богдана, здвигнув густими бровами і, немов продовжуючи пасмо таємних думок, промовив:

— А добре ти зробив, гетьмане, що вчора відірвав їй голову.

Богдан при цих словах підвів також очі і вдививсь у діда.

— Коли б ти був укусив її, не відірвавши голови, вона була б заїла тебе.

— Чи це значить, що й ворожій силі, яка напосілась на Україну, я відірву голову і вона не заїсть мене?

Дід кивнув головою. Мовчав довгу хвилю. Потім знов промовив, мов із глибокого дна задуми:

— А то не добре, що ти кинув її геть, а не кинув у вогонь. Я бачив, де вона впала, але, коли потім поглянув, то вже не міг знайти її.

— Значить, ожила! Значить, житиме й без голови? Значить, я не поборою її до кінця?—скрикнув Богдан.

Дід понуро звів голову. Довго мовчали оба.

— Але одне скажи мені, діду,—промовив нарешті Богдан.—Аджеж ти вчора дав мені був рибу?

— Так.

— Чом же ж вона в моїх руках перемінилася в гадюку?

— Кажу тобі: віща година була.

— Але що ж воно віщує, що якраз у гадюку, в паку нечисть?

Дід задумався.

— Ти певно чув, гетьмане, а може й читав десь, оповідання про святого Петра. Кажуть, що святий Петро, ходячи по світі, зайшов був десь у пустиню і при дні не міг знайти людського житла. Зголоднів дуже і почав молитися Богу, щоб дав йому чим занестися. Коли гляне, а з-під каменя, на якому він клячав, вилізає гадюка. А з неба чути голос: «Петре, бери і їж!» Але Петро зжахнувся і мовить: «Господи, це ж нечисть!». А голос відповідає: «Не бійся: чистому все чисте!». І святий Петро простягнув руку, взяв гадюку, аж бач, із неї зробилася сушена риба.

— Ну, діду, алеж це якраз навпаки того, що було зо мною,— скрикнув Богдан.

→ Так, гетьмане, алеж бо й ти не святий Петро, а те діло, яке ти маєш зробити на Україні...

— Досить, діду, досить!— мовив Богдан, устаючи з місця, і, попрощавшись з дідом, вийшов із землянки й подався у свою дорогу.

1901 р.

ЯК ЮРА ШИКМАНЮК БРІВ ЧЕРЕМОШ

I

Юра Шикманюк прокинувся з глибокого, важкого сну. Заспаними, підпухлими очима він почав поводити, нагадуючись, де він, і що з ним діється.

Довкола було тихо, а сам Юра лежав у глибокій сутінку. Не відразу можна було й пізнати, що це таке довкола нього. Тільки прочунявшись зовсім і вдивившись добре перед себе, він пізнав, що він лежить під оборогом¹⁾, зарипий усім тілом у сіні, поринаючи навіть головою в гушавині м'яких, пахучих стеблин. Він підвів голову і зирнув крізь невеличку щілину між острішком оборога й напоптаним у ньому сіном. Крізь щілину видно було шматочок заходового неба і той шматочок був червоний, як кров.

¹⁾ Оборіг—солом'яна криша на чотирьох стовпах (оборожинах), що піднімається і опускається на них. Під оборогом складають сіно, соломку і інше, щоб не промгло.

— Сонце заходить!—пробуркотів Юра,— саме в добрий час я пробудився. Але то сон твердий був!

І він усе ще не рушаючися з місця, почав пропирати очі, ліниво виймати стебла соломки з вусів, із-за пазухи, і раптом йому пригадалося все, що з ним було вчора й сьогодні і що завело його сюди уверх, далеко від села на відлюдну поляну і заставило його проспати цілу Божу днину від самого ранку—робучу, літню днину, довгу як гуцульська недоля.

Вчора він був у Косові, ставав до права ¹⁾ з Мошком Галапасом (це було таке прозвище, а на правду Мошко називався Готтесман ²⁾) і програв. Іще вчора він хоч людське око був господарем, власником хати й ґрунту отам унизу над Черемошем—маленької хати й трьох прутів ґрунту,—а все таки мав щось, мав, де припулити голову. А бодай так могло здаватися збоку. А сьогодні він не має нічого крім того, що на собі, крім оцього старого сардака ³⁾, широкого череса та важкої керманицької сокири за чересом. Навіть оця полянка й оцей оборіг і оце сіно, де він лежить—усе чуже і він заліз сюди крадькома, зарився в сіно, ховаючись від людського ока і дожидає, поки зовсім смеркнеться, щоб аж тоді встати зі свого леговища і йти вниз, у село, і зробити те, задля чого він учора ніччю, верхами та лісовими стежками причвалав сюди з Косова. Йому не лишилося нічого

¹⁾ Ставав до права—ставав перед суд, судився.

²⁾ В перекладі—Божий чоловік.

³⁾ Сардак—верхня одіж, розшита прикрасами.

на світі, і він не бачить перед собою ніякої мети життя. Він уді вець—жінка вмерла два роки тому і з нею розбилося все його життя. У нього був один син, уже давно жонатий і відділений; Юра дав йому п'ять прутів поля, дещо маржини¹⁾, хату й обійстя, а собі лишив ще три пруги край села, поклав там хатчину й доживав свого віку з жінкою. Гей, доки жила небіжка, доти ще було сяк-так. Старим багато не треба. Юра заробляв у бупинах²⁾, то ходячи з дарабами³⁾ до Куп,—спара поралася коло хати, і все йшло добре. І син, і невістка, і їх діти часто навідували їх, доглядали, допомагали не раз у роботі, хоч не без того було, щоб і самі не покористувалися від старих чи то зайвим крейцаром⁴⁾, чи хлібом, чи молоком. Звичайно, старим багато не треба, а в сина дрібні діти, а хазяйство невеличке.

Та коли вмерла спара, все якось урвалося, мов з батого пріснув. Юра почув себе самотнім і безнадійним у своїй малій хатчині. Всюди йому чогось не ставало, з кожного кута зівала на нього пустка, кожна найменша річ у хаті й на обійстю «давала йому пуду!» Не те, щоб він боявся, щоб «небіжка навідувалася вночі»... Юра твердо вірив, що це можливе і бажав цього навіть, але ні—вона не навідувалася. Він—не можна сказати, щоб любив її за життя—говорив із нею часто з фу-

¹⁾ Маржина—худоба.

²⁾ Де рубають дрова в лісі зимою—при рубці дров. (Ів. Фр.)

³⁾ Дараби—сплави. (Ів. Фр.).

⁴⁾ Крейцар—гріш, копійка.

ком¹⁾), не раз і побивав, а вона хоч не руками, то язиком часто допікала йому до живих печінок. Та про те він привик до неї так, як до темної та тісної хатчини, до твердої постелі, до витертого, старенького сардака або до тої сокири, що від тридцятьох літ своїм глоговим топорищем мозолила йому руки. А тепер її не стало — і він нараз почув довкола себе порожнечу, в його життю виломилася велика щерба, і крізь ту щербу, мов вода з бербениці²⁾ крізь шпару, втекло все те, чим жив він досі, чим держався на світі.

— Що ж, сараку³⁾ Василю,—мовив він до свого сина по похороні старої,—ієма нашої мами. Що будем робити?

Він мав на думці себе самого, бо знав, що у Василя своя хата, а в ній жінка й діти, і що Василь зі смертю матері не спрашив нічого.

— Що ж, ненью,—відповів Василь,—Божа воля. Дай їм царство небесне, а нам живим прожити, доки Бог дозволить.

— Та побі то так,—мовив Юра,—але мені?

Він хитав головою, не знаходячи слів на виявлення того, що мов колінами натолочувало його серце.

— Та ви, ненью, не журітьсья!—якось мляво потішав Василь.—Адже ви ще не самі на світі. В селі не в лісі, люди не звірі. А ми, славити Бога, також не за горами.

¹⁾ З фуком—сердито.

²⁾ Бербениця— дерев'яна посуда для сиру.

³⁾ Сарака—харпак, бідар.

— Так, синку, так,— мовив Юра.— І я то не раз мовлю, що не треба журитися, гріх Бога гнівити. Та що, коли та жура обгорнула мене, як кожух у зимі, сама мене держить і не попускається. Чи я в хаті, чи на обійстю, чи на річці, вона все зо мною.

— Ви би, неню, перебралися до нас. Вам гляба ¹⁾ самому жити. Вас нуда лоточить. У нас серед дітей вам буде веселіше.

— Добре, синку, мовиш. Я й сам так думав, але не смів побі це казати.

Юра стрепенувся, лежачи в сні та згадуючи той час, який він прожив у синовій хаті. Його губи віддулися, лице зморщилось мов від якоїсь дуже квасної або пекучої справи. Гей, зазнав же він лихої години за ті три місяці, що вибув у своїх рідних.

Син ще як син, зразу навіть дуже впадав коло батька, який обіцяв йому віддати на вжиток своє поле, а при своїй смерті записати найстаршій унучечці. Але невістка зараз від першого дня не злюбила старого. Він їй заважав на кожному кроці, смітив у хаті, стогнав уночі крізь сон і будив дітей, марнував гроші, ним самим зароблені, не хотів бавити її дітей. Далі-далі дійшло до того, що ненбо дармо хліб їсть, та й то їсть багато, що він сварливий та впертий, що з ним не можна витримати в хаті. Василеві жінка раз-у-раз товкла, що він без потреби запросив батька до себе, що старий житиме ще Бог зна доки, що в них без нбого тісно в хаті, що свого поля

¹⁾ Гляба — важко, не можна, трудно.

батько, вмираючи, й так не забере з собою до гробу,—значить, чи сяк чи так, а воно спаде на них.

— Дурна ти—гримав на неї Василь,—ану ж запише на церкву або продасть. А в нас діточок, Богу дякувати, більше як тих прутів: прийдесться ділити, то й по одному не стане. Тапова пайка дуже би нам придалася.

— Ну, то кажи йому, нехай запише їх тобі зараз. А то держи старого в хаті, Бог знає доки, а йому на остатку сяде муха на ніс, одуріє та й таки запише кому іншому або продасть і прогайнує, а ти станеш як дурень.

Василь зразу опинався, але жінчині докази таки почали промовляти до його розуму. При тім ненастанна хатня гризня, яку піддержувала жінка, дразнила й його, і не без того було, щоб і він не раз не буркнув на батька або іншим способом не дав йому пізнати свого незадоволення. Тим то й не диво, що коли раз син заговорив з батьком про запис решти поля, цей накинувся на нього з докорами:

— Так, синку, так! Добра твоя рада. Віддай, діду, бук, най тебе пси рвуть! Добре кажеш. Запиши нам решту того, що маєш, а ми тоді сядемо тобі на карк. О, ні, небоже! Ще я не зсунувся з глузду. По моїй смерті... добре, буде все твоє, коли будеш шанувати мене. Але мусиш, небоже, трохи вкоськати свою жінку. Я ще, Богу дякувати, не сліпий, не каліка, задармо вашого хліба не їм, і хотів би дожити свого віку в спокою. Я з небіжкою, пвоею мамою, вік звікував, трапля-

лося зле й добре, а такого пекла, як у твоїй хаті, я не зазнав ніколи. Кажу тобі, небоже, що то мені не подобається. Я такому не звик терпіти. Не схочете шанувати мене, я собі знайду світу й без вас, припущуся між чужими людьми. Але поді вже, небоже, не нарікай на мене, коли по моїй смерті ані не понюхаєш із моєї праці нічого.

Може Юра думав своєю погрозою налякати невістку; може й Василь думав те саме, передаючи жінці батькову відповідь. Але Василиха була не з тих.

— Я так і знала! Я так і знала!—верещала вона.—Він то собі наперед уложив: ми його будемо держати, годувати та обпирати, а він буде тут вередувати та вислугуватися нами, а потім покаже нам фігу. Але ні, не діжде того, старцуннице! Я його й на очі не хочу бачити! Зараз нехай мені забирається з хати! Зараз мені геть, щоб духом його тут не пахло.

Даремні були уговкування, навіть погрози Василеві. Жінка мов одуріла і не спочила доти, доки не викидала батькового манаття геть за ворота і не загрозила йому сокирою в разі, якби хотів показатися в її хаті. Завзята була невістка, не даром походила з багачького «фудульного»¹⁾ роду і хвалилася тим, що її небіжчик батько три роки був у опришках²⁾.

Гірко заплакав старий Юра, вигнаний із синові хати. Він позносив своє ма-

¹⁾ Фудульний—гоноровитий, зарозумілий.

²⁾ Опришки—розбійники, гайдаки.

наптя назад до своєї хатчини кінець села, що за той час його побуту у сина стояла пустою, а потім, почувши себе ще більш самотнім і опущеним серед її голих стін, вийшов на подвір'я, замкнув двері і, звисивши голову, потяг шукати поміхи й розради в шинку у Мошка.

Від часу жінчиної смерті Юра часенько заходив до Мошка. Правда, не можна, щоб він і давніше не знав сюди дороги, а все таки давніше було якось не те. Зайде бувало Юра до шинку, вип'є чарку горілки, купить пачку тютюну, перекинеп'ється кількома словами з Мошком або з деякими знайомими, яких приптрафом¹⁾ застане в шинку, та й іде далі за своїм ділом. Не тягло його сидіти тут, не мав про що балакати з шинкарем, а про те, щоб він міг коли приятелювати з ним, звіритися перед ним з того, що в нього на серці, Юрі навіть на думку не спадало. Мошко був йому хоч ніби знайомий, «свій жид», але зрештою, зовсім байдужний, далекий від його душі й думок.

Самота, що холодними кліщами вхопила його за серце по смерті жінки, почала чимраз частіше гонити його до шинку. Не того, щоб йому хотілося пити, заливати червяка горілкою. Юра ніколи не пив над міру, навіть загалом рідко вживав горілки—рідкий чоловік між гуцулами. Але йому любо було посидіти тут, де все вешталися живі люди, чути було їх гомін та вигадки, де люди сиділи спокійно, пили не кваплячись, говорили не поспішаючи ні до

¹⁾ Приптрафом—випадково.

якого діла. А серед тих людей нараз почало чимраз живіше вирисовуватися в Юровій душі лице Мошка. Немов він уперше, наново пізнав його, немов Мошко нараз повернувся до нього якимсь новим небаченим досі лицем. Якись теплі ноти співчуття почув Юра в Мошкових словах, і вони були для його душі тим, чим після ліпнього гарячого дня буває зимна роса для прагнущої рослини. Найбільше дивувало Юру те, що Мошко зовсім не набивався йому зі своїм співчуттям, не заскакував коло нього, не запобігав його ласки. Він був немов зовсім байдужий, говорив мало, немов знехоптя, але Юра тим сильніше відчував у його словах те тепло, ту прихильність, якої ніколи не був би надіявся від Мошка, прозваного в селі Галапасом.

— Що чувати, Юро? — запитував його Мошко звичайно по привітанню.

— У мене, Мошку, лиш тільки чувати, що в ухах шумить.

— Болить вас голова?

— І без болю голови шумить. Моя біда в дуди грає.

— Не треба собі того до голови брати, Юро! — лагідно говорив Мошко. — Гріх так убиватися за помершими.

— Та хіба я... А Господи! — якось немов захлипуючись скрикував Юра. — Та же я то знаю: помершим дай Боже царство небесне. Але що мені живому робити? Так якби мені хто перед очима світ на гудз зав'язав. Не чуюся ні в силі, ні в охоті ні до чого. Так мені здається, що якби хто мене різав, то би кров не текла.

— Бог ласкав, Юро! Треба то перемагати. Життя має своє право. То вам туск серця ймився, я то знаю. І в мене таке було, як мене були до війська взяли. Хоч руки на себе наложі! Туск то страшна річ. Я гадаю, що вам би найліпше було перемінити місце. В вашій хаті все вам нагадує небіжку.

— Все мені пусткою смердить, Мошку! Ані вдень робити, ані вночі заснути не можу.

— Конче переберітсья десь в іншу хату. бодай на який час.

— Син мене до себе кличе.

— Гм, — мовив Мошко та й уривав. А Юра також мовчав, а випивши чарку горілки, сідав за столом і мовчки слухав, що говорили люди в корчмі, іноді потакував і вмішувався в розмову, а іноді сидів зовсім мовчки. А як нікого не було в шинку, Юра сідав при відчиненім вікні або на сінешнім порозі, або на призьбі перед корчмою, глядів на дорогу, що йшла поперед самими дверима, числив проходжих, що йшли дорогою, провожав очима верхових або возових проїжджих аж геть, до закрута, де вони ховалися за стрімкою скелею, або коли на дорозі було пусто, впирав очі в широкий, шумний Черемош, що здоровенною гадюкою закручувався зараз за дорогою по широкім зарінку, розливався насамперел широким бродом, а далі проти самої корчми, списнений скісно в бік здоровою кам'яною кашицею ¹⁾, звужував свою печію, бився

¹⁾ Кашиця—дерев'яна чи кам'яна огорожа берегів.

сердито о стіни кашиці, бурлив та клекотів та рвався бистро наперед, щоб кілбканадцять кроків нижче закрутитися широким виром, розлитися широкою та глибокою кубанею, а ще нижче утворити гучний запінений гоц¹⁾, де стиснена прибережними скелями і перегачена дерев'яним язом²⁾ вода, сказано ревучи, кидалася запіненою лавою на якого півтора метра вниз. Юра не раз цілими годинами німо й непорушно вдивлявся в цей невеличкий, а такий різноманітний закрут Черемоша. Ненастанний покvapний рух води, клекіт та хлюпотання хвиль, гуркіт посуваного ними каміння, підскоки клубків піни, а від часу до часу вид гуцулів і гуцулок, що, підбираючи одіж вище колін, переходили бродом через ріку,—все те якось немов заповняло його порожню душу, увільнювало її від муки власного думання й почування, було любе та розкішне, мов тепла купіль. Мошко в такі хвилини не докучав йому розмовою, не випитував його, не напручувався зі своїми радами, був мов приятель, що оминається доторкнутись до хорого, щоб не вразити його в болюче місце.

Коли одного дня Юра сказав йому, що переходить жити до сина, Мошко не сказав нічого, тільки якось значучо похитав головою.

— Що, гадаєш, що мені зле там буде?— запитав Юра, завваживши це.

— Я нікому злого не бажаю,— відповів Мошко.— А Василь ваш син. Ви найліпше

¹⁾ Гоц—водоспад.

²⁾ Яз—пліт.

знаєте його, то й найліпше можете змрікувати, чи вам буде добре.

— Не буду Бога гнівити! Василь усе був добра дитина. Та й поміркуй сам: своя кров! До кого ж батькові прихилитися, як не до рідної дитини?

— Ой так, так! Говоріть ви своє!—вмішався в розмову один чужосільний гуцул, що саме відпочивав у корчмі. — Хіба не знаєте, що казали старі люди: діти, доки малі, мозола голові, а як доростуть, то й хату рознесуть. У батька-матері серце все хилилось до них, але у них воно, бре ¹⁾, куди інше хилилось!

Живучи в сина, Юра рідко бував у Мошка. Раз тому, що Василь жив у верху, якої півмилі од села, то й до Мошка далеко було; а друге тому, що в новій хаті Юра зразу справді почув був ніби нове життя в собі й довкола себе. Але Мошко не спускав його з ока, пильно, хоч усе мов знехотя, розвідував про нього, а здивавши його іноді випадково чи то на дорозі, чи то на ярмарку в Косові, вітався з ним приязно, говорив із ним про всякі посторонні речі, обережно обминаючи зачіпати питання про те, як йому живеться в сина. Юра також не говорив про це нічого, і так вони розходилися.

Аж тепер, викинений невісткою з Василевої хати, він ішов до Мошка, повний жалю й пересердя.

— Ну, що, Юро? Що чувати?—запитав його Мошко по привітанню.

¹⁾ Бре—брате.

— Та що, нічого!— мовив Юра, сідаючи і ховаючи під покришкою тупої байдужності все гірке й болюче, що клекотіло в його серці.

— Ви вже не в сина?— нараз запитав Мошко.

Юра стрепенувся, мов би хтось зненацька пальцем штиркнув його в око.

— А ти відки це знаєш? — огризнувся він якось сердито.

— Що я знаю?— м'яко, як звичайно, відповів Мошко.— Якби я знав, я би вас не питав.

Юра ще хвилю мовчав, ще хвилю борюся з пим гірким, важким та могучим, що клубилося і вилося і вертілося в його душі. Та нараз йому не спало сили і він, закривши лице руками, заривав, захлипаючи як дитина, заголосив, як за труною.

— Не пожалували мого сирітства! Не пошанували сивого волоса, ні!— приговорював він.— Марш старий із хати! Задармо хліб їси! Копнули, як собаку! Викинули, як віник охаблений¹⁾! Ой, смертенько моя, чому ти за мене забула? Чому мене не забереши із цього світу, аби-сми їм не заваджав! Та й ще по їх в очі коле, що маю того дрібку поля та й оцю халабуду! Дай нам старий це зараз, то можеш сидіти, а ні, то руш, забирайся! Віддай своє останнє і здайся зовсім на нашу ласку. Вже ми тобі потому живо кінця доїдемо. Зазнаєш розкошів у сина й невістки. Будеш свої пальці гризти, а словами запивати...

¹⁾ Охаблений—непотрібний нікому.

Він упав на лаву, похилив голову на стіл і довго плакав, хлипаючи і не випираючи сліз, що цюрком лились і капали зі столу. Мошко не говорив нічого, порався коло шинквасу¹⁾, лише час від часу зітхав важко.

Нараз Юра підняв голову, видивився на нбого, потім устав і наблизився, немов якась таємна сила тягла його до Мошка.

— Слухай, Мошку! — мовив Юра. — Ти чоловік писбменний. Чи споїть в ваших книгах що про таке... про таких дітей, що так збиткують свого рідного віпця? Адже я думаю, що Пан Біг мусить ховати щось для них... мусить порахувати їм це... мусить, чи як ти кажеш, Мошку?

— У нас, Юро, про таких дітей таке написано, що аж страшно читати, — мовив Мошко. — Але я хотів би вам щось інше сказати.

— Ну, що? Кажи!

— Я так гадаю. Що ми, один з одним грішні люди, будемо над тим міркувати, як там Пан Біг покарає цей чи той гріх? Пан Біг старий господар, він знає, що хто в нбого варт і кому що належиться. А ми міркуймо кожний про себе. Адже й на нас без Божої волі ніщо не паде. Ну, як упало, то значить, що Бог так хотів. Може ми на таке заслужили? А може Пан Біг хоче випробувати нас? Адже знаєте, що залізо кладуть в огонь, щоб із нбого щось викувати. А чоловіка Пан Біг кладе в нещастя, щоб із нбого було щось добре. Чи не правду я кажу?

¹⁾ Шинквас — прилавок корчемний.

Юра витріщив очі. Він чув не раз подібні слова з уст пан-опця, але поді вони не робили на нього ніякого вражіння; він не розумів, а власливо не приймав їх до своєї душі, бо не відчував їх душею. Та тепер в устах оцього простого шинкаря Мошка Галапаса вони вразили його як щось нечуване й зовсім нове. Він почав вдумуватися в них і зараз почув, як його біль притупив своє вістря і його жалощі страпили своє жало. А Мошко говорив ще довго, все тим самим тоном, беручи приклади із письма святого і з власного життя. Юра випив кілька чарок горілки і сидів у корчмі до вечора. А вечером, коли вже смеркалося, Мошко запросив його до вечері, велів постелити йому в ванькирику й лягати спати. Юра опирався,—він, відколи жив, не ночував ніколи в корчмі,—та подумавши, що тепер йому треба би знов вертати до своєї пустки й ночувати там самому, переміг себе й заночував у Мошка.

Тиждень потім, у саму неділю, при війті, присяжнім і громадським писарі Юра зробив з Мошком такий контракт. Мошко обіцявся годувати Юру до самої смерти, шанувати його, як свояка, і по смерті похоронити його, як слід, по-християнськи, а Юра за те записав йому по смерті, свою хату й свої три пруги поля. Юра, Шикманюк став, як кажуть гуцули, Мошковим годованцем.

Угода з Мошком була така, що Юра мав жити в своїй хаті, робити, що йому схочеться або й не робити нічого, а Мошко мав давати йому все удержання,

їду, по чарці горілки рано, в полудне, і вечір, топливо в зимі. Коли Юра захоче, може ночувати в корчмі; що заробить, чи то в лісі, чи на річці, те його.

Юра підписав угоду (тобто підержав за перо, бо був неписьменний і дозволив підписати себе при людях) з якоюсь сердипою радістю, як чоловік, що понукає цирюльника вирвати йому якнайшвидше болючий зуб.

— Оттак! — мовив він, — так мойому синочкові треба! Нехай знає, як батька шанувати! Нехай собі не гострить зуби на батькове добро. Бери, Мошку, бери віднині! Ори, сій, коси, най його зуби болять, най розсядеться з зависти! Я батько, я йому того зичу за його й його жінки добре серце. Як він мені, так я йому. І ви, люди добрі, будьте свідками! На вашім свідомі все робаю, і гадаю, що Бог мені кривого слова за це не скаже. Адже сам Бог казав, що всохне рука, яка підносилася на батька, правда, Мошку? Вами свідчуся, люди добрі, що оцей Мошко, бачите, жид, нібито нехрещений, не нашої віри чоловік, а показав мені в моїй біді більше серця, більше приятельства, ніж моя власна кров. За те й записую йому все, що маю. Най має і його діти, най хоч вони згадують добрим словом Юру Шикманюка!

Але цей завзятий настрій Юри проти власного сина швидко змінився. Одне те, що Василь, довідавшись про батьків поступок, не тріс із зависти, не кричав, не плакав, не лаявся, не прибіг ані перепрошати ані ганьбити батька, а лише

махнув рукою, — це вразило Юру, коли йому це переказали сусіди. Якби його син був кричав, плакав та розшибався, він був би почував дику радість: якби син був прибіг до нього з плачем і перепросинами, він був-би відіпхнув, вигнав, поганьбив його; але син зовсім не показував по собі нічого, лишився байдужним, і це забило Юрі цвяха в голову. — Що ж то він собі міркує? — думав Юра. — Не жаль йому того добра, що мало бути його, а тепер Мошкове? Не сором йому, що батько, замість знайти в нього захист, зробився Мошковим годованцем? Юра не міг придумати ніякої відповіді на ці питання, сам себе силував сердитися на сина, бурчав і проклинав його з його родиною, але робив це якось нещиро; він чув на дні душі жаль за своїм добром, що має перейти в Мошкові руки і замість його внучатам дістатися — тим Мошковим дітям, що раз-у-раз наповняли корчму й її найближче оточення своїм біганням, криком та шваркотінням. Юра соромився своєї похіпливості, соромився селян, що хоч не показували йому ніякої ворожнечі (поява таких годованців у Гуцульщині на жаль дуже часта), то все таки — і це почував Юра — зробилися супроти нього холодні, байдужні, рідко заговорювали до його, а деякі й зовсім обминали його, чинилися, мов не бачуть, не пізнають його. А коли кілька неділь по своїм записі Юра вперше появився в церкві, люди відступилися від нього; на тім місці, де він звичайно стояв, зробилося довкола нього досить широке колесо, в якому він стояв

сам, мов виклятий або заражений. І в додатку пан-отець цієї неділі виголосив проповідь про любов до рідної землі і про великий, неспасенний гріх, який стягає на себе всякий, хто легкомисно марнує ту землю, віддає її в чужі, непрудові руки, зневажаючи цим і кров та піт батьків, дідів і прадідів, що боронили та обробляли цю землю, і кривдячи власне потомство, якому він уймає хліб від рота і замикає спосіб будаучого дорібку. Юра при тій проповіді стояв мов на розпечених шинах, зараз по херувимській пісні вийшов з церкви і не здоровкаючись ні з ким, не обзираючись, записнувши крисаню ¹⁾ на очі, пішов до своєї хати, заперся в ній і не рушаючися з місця, просидів до самого вечора. Тепер її пустка не разила його; тепер він рад би був сховатися в найглибших лісах, у найтемніших дебрах, щоб не бачити ні Мошка з його жиденятами, ні Василя з його жінкою й дітьми, ні того поля, ні тої хати, ні тої дурниці, яку зробив із записом, ні того сорому й жалю, що пік його душу.

Але Юра звільна привикав до свого положення, перемагав у собі все, не ходив у село, ані до церкви, нипав коло своєї хати або йшов на заробіток десь у сусідні села. Доки Мошко був з ним добрий і ласкавий, він не дбав ні про що. Мошко своїм звичайним, спокійно-приятним способом умів усе додати йому відваги й певності, і кожного разу підпирав свої докази надпорядковою ²⁾ чаркою горілки.

¹⁾ Крисаня—бриль.

²⁾ Надпорядкова—позачергова, зайва.

До тих Мошкових доказів та до горілки Юра почав привикати чимраз більше, а коли Мошко нарешті нап'якнув йому, що він не обов'язаний давати йому більше, як три чарки денно, Юра не змагався і платив за горілку тими грішми, які мав зароблені. Він почав було складати ті зароблені гроші—зразу на кожух, далі задумав зібрати хоч 100 ринських і справити до церкви євангеліє за душу небіжки жінки. Але привичка до горілки почала звільна перемагати його постанови, із зароблених та зложених грошей капало чимраз більше в Мошкову кишеню. І доки капало, Мошко був добрий та ласкавий, помішав Юру в його гризоті, картав тих гуцулів, що виявляли йому маловаження або нехтіть, картав навіть Юрового сина за погане поводження з батьком, і Юра почував себе мов за високим, густим пло- том, у безпечному захисті й опіці.

Тільки здоров'я його почало щось не статкувати. Проживши 67 літ, він досі не зазнав слабости крім декількох ран на своєму тілі, одержаних чи то при небезпечній лісовій роботі, чи в корчемних бійках. А тепер—не знати, чи від гризоти, чи від Мошкової горілки, чи від чого іншого, з ним почало робитися щось недобре. Йому відхотілося їсти, в голові шуміло, в горлі пекла вічна згага, руки й ноги тряслися, сон його не брався, а як часом було засне на хвилину, то його мучать такі страшні та «жесні»¹⁾ сни, яких він перед тим не видав ніколи й після яких

¹⁾ Жесний—жахливий.

звичайно прокидався напруго, з криком, весь облитий холодним потом. Він весь згорбився, зробився блідий і майже жовтий, його зовсім покинула охота до праці, і він звичайно цілими днями сидів на призббі своєї хатчини та слухав шуму в своїх ухах та тупо, безучасно дивився, як Мошкові діти бігали по його подвір'ю, поралися в його загороді, а Мошкові наймити та наймички робили на його полі.

Одного літнього дня, коли він отак сидів та туманів на своїй призббі, перед ним неначе вродився його син Василь.

— Йик ночували, дедю? ¹⁾—промовив він, цілуючи батька в руку.

Юра дивився на нього витріщеними очима й не знав, що відповісти.

— Госпідку любий, як ви виглядаєте, дедику!—скрикнув Василь.—Ви хорували?

— Хоч би був і вмер, то ти би певно не був довідався до мене!—з гірким докором мовив Юра.

— Що ж, дедю, ви розсердилися на мене, покинули нас, то як би я смів докучати вам? Та й то, якби ви, не дай Боже, хорували, то я би... Але я не чув нічого... Адаже ви ще в неділю були в Жаб'ю...

— Ну, а чого ж тепер приходиш?

— Та нічого, дедику! Таки мені стужилося за вами. Госпідку милосердний, таже ви мені родич! Таже мене Бог буде карати...

— А буде, певно, що буде за твое добре серце до мене. Тепер ти мені й дедику й це й те, а що було торік?

¹⁾ Як ночували, тато?

Від часу як Юра розстався з сином і записався Мошкові, минув уже рік із окладом. Василь стояв перед батьком і не зводив з нього очей.

— Торік, дедику? Хіба ж я вам сказав коли півслова непочтивого та прикрого?

— Та що з того, що ти не казав, а твоя жінка говорила й за тебе й за себе.

— Що ж, я жінці язика не зав'яжу, яку її Бог сотворив, така є. Але в неї, дедику, душа ліпша, як її язик. Ви то самі знаєте, кривди вона вам не зробила ніколи, тільки що тим язичищем молола. Ну, та дістала вже вона за своє...

— Ну, то що! — закинув нараз Юра, з-під лоба позираючи на сина й відповідаючи більш на своє власне внутрішнє запитання, ніж на Василеве, — гадаєш, що мене тепер знов завабиш до себе? Ні, небоже! Я вже стара ворона! На полову мене не завабиш. Та й на що я тобі тепер потрібний? Адже знаєш, хату й ґрунтець я записав Мошкові, більш не маю що роздавати, а голіруч я вам не потрібний.

— Ні, дедику, — мовив спокійно Василь, — я на ваш ґрунт не зазіхаю ані вас до себе силувати не хочу. Робіть, як знаєте, як вам ліпше. Але я мав би до вас одне запитання.

— А що таке?

— Що з вами діється? Чи ви нездорові? Виглядаєте, як з хреста зняті.

— А що, літа приходять. Старість не радість.

— Торік ви ще не такі були. Чи може не здвигалися при роботі або перемерзли або що?

— А хто знає! Я не пам'яю,—нерадо буркнув Юра.

— Знаєте, дедику, там по селу всіяке говорять, а я слухаю і в мене серце крається. Адже ви мені тато, я ваша дитина, я повинен дбати за вас на старість.

— О, гарно дбаєш! Бодай твої діти так дбали за тебе!—з пересердям крикнув Юра.

— Не кленіть, дедику, хоч я й не заслужив нічого ліпшого. Але скажіть по правді, відколи це з вами поробилося?

— Та що таке? Що поробилося? Нічого зо мною не поробилося!—сердився Юра.

— Та туп уже сердиться не сердиться, а що живі очі видять... Та й люди скрізь по селі говорять...

Василь зам'явся.

— Ну, що говорять?—спитав Юра.

Василь оглянувся, а потім, сідаючи на призьбі поруч бат'ка і нахилиючися ротом близько його вуха, мовив полупшептом:

— Що Мошко задає вам якоїсь трупки в горілі.

Юра поблід, як труп, схопився з призьби, запремтів усім тілом і знов сів на своє місце. Він не міг стояти на ногах, у його грудях щось клубилося й душило його в горлі.

— Що ти кажеш?—промовив він ледве чути.

— Те, що чуєте. Десь одна наймичка підгледіла Мошка вночі, як сипав із якоїсь плящини якісь краплі до тої пляшки, в якій держить для вас горілку, і з якої не дає нікому крім вас.

Настала важка мовчанка. Юра чув, як щось стискає його за серце. В ухах

у нього шуміло, мов чотири віпряки. Серце повклось прискорено, аж боляче в грудях. Ціле тіло дрижало.

— Я би вас одно просив, дедику,—мовив далі Василь.—Я зладжу візок, сідайте, поїдемо до Жаб'я до доктора. Нехай вас огляне, скажете йому, як вам є, що він на це повість.

Юра пристав не це. Поїхали. Лікар, старий практик, лиш глипнув на Юру і буркнув:

— П'єш?

— Та Бог має, що пив, та за що пити, паничику пишній!—мовив Юра, кланяючись.

— А чого ж приходиш?

— Та то не я, то оп син...

— А йому що?

— Та йому, Богу дякувати, нічого, він лише задля мене.

— Задля тебе? А по як?

Тут Василь виступив наперед, покловився й почав говорити, що чув у селі.

— Слухай, хло! ¹⁾—мовив сердито лікар,—ти мені харамана не гни! Знаєш, то кримінальна справа, якби показалося це правдою. Присягнеш на те?

— Та Госпідку!—мовив переляканий Василь,—я сам при тім не був, видіти не видів, то як мені присягати?

— А ті, що тобі це говорили, присягнуть?

— Або я знаю. Присяга страшна річ. Хто сам на очі не видів...

Лікар довго оглядав Юру, велів йому роздягтись, навіть сорочку скинути, клав

¹⁾ Хлопе, мужику.

його на лавці, обертав на різні боки, стукав у груди і в плечі, оглядав язик, розпитував і крутив головою, бурчав та плював, а далі велів дапи собі ринського й відіслав Юру додому.

— Спидайся, старий! Маєш сина, маєш унуків, а записуєш себе жидові! Зараз верни до сина, з жидом не заходи собі більше, його справи не їж, його горілки не пий, а заживай оте лікарство, що я тобі запишу. А за тиждень прийди знов.

Юра послухав, не говорячи Мошкові ані слова, перебрався до сина, але за тиждень ані за місяць до лікаря не ходив. Він заживав лікарство, чув, що йому ліпше, руки й коліна перестали трястися, а йти до лікаря, то знов треба наслухатися проповіді та й заплапити хоч корону. Пошкодував грошей.

Мошко також прийняв Юрові переносини зовсім спокійно. Не ходив за ним, не розпитував, не переказував, але кілька днів по його відході зробив із його хапи хлівець на свої телята, збирав із поля, косив сіно і господарював на Юровім полі, як на своїм. А восени почали Василь і невістка намовляти Юру, щоб розв'язався з жидом. «Обчислітьсья при людях, що видав на вас, зверніть йому, а ґрунтець і хату нехай віддасть». Юра пішов з тим до Мошка, але цей чемненько відповів йому, що він уже подав до суду, щоб ґрунт і хату записано на його власність.

— Ба, а це по якому?

— Ви мені записали, Юро!

— Я тобі? Алеж аж по моїй смерті. А поки я живу, то я своїй дідизні пан.

- А мій кошт, що я видав на вас?
- Я тобі зверну.
- Що ви мені будете звертати? Я вам не зичив. Я давав на рахунок ґрунту і видав більше, ніж той ґрунт варт.
- Мошку, що ти говориш!—скрикнув Юра мов ужалений.
- А ви що собі гадаєте?

Перемовилися Юра з Мошком кількома гострими словами. Вибіг Юра з корчми і побіг до писаря, дав йому «баночку»¹⁾ і просив написати до суду на Мошка. Писар скаргу написав і вислав. Минала осінь. Жид зібрав з Юрового поля, виорав коло хати під огородину, переробив хату на стайню. Минула зима, минула весна. Жид почав орати на Юровім ґрунті. Юра з Василем зігнали жидових робітників зі свого поля. Жид вивів провізорію²⁾ і виграв, Юру засудили на 10 банок коштів. Минуло ще пару місяців. Нарешті Юра діждався терміну в суді на свій позов. Станув Юра в суді, станув і Мошко. Розповів Юра всю справу, але промовчав про свою слабкість та про чутку, що його Мошко потрохи троїв, промовчав, бо боявся, що це кримінальна справа, а йому велили би присягати. Мошко потвердив Юрові зізнання, показав контракт легалізований у нопаря, показав рахунок того, що видав протягом року на удержання Юри, і показалося, що він видав ще більше, ніж варт був той ґрунт з хатою. Суддя не входив ближче в розбір рахунку,

1) Баночка, банка—ринський, карбованець.

2) Провізорія—судова комісія.

не придивлявся, чи по правді оцінено Юрів ґрунт, йому досить було, що на однім і другім документі була громадська печатка та підписи вийта, присяжних і таксаторів. Даремно Юра божився, що Мошко не видав на його удержання й десятої частини того, що тут зараховано, що його ґрунт варт учетверо більше, ніж його оцінено. Суддя признав Юрову скаргу неоправданою і відіслав його, коли хоче, до дальшого процесу. Юра вийшов із суду розбитий, зломаний. Його син узявся потішати його.

— Ви, дедику, не журітьсь. Що то значить косівський суд. Овва! Ми ще до Коломиї ходімо, а як там не знайдемо правди, то й до самого Львова, навіть до самого цісаря прапимо. Впадемо перед ним на коліна і все розповімо. Най цісар знає, як тут пани судять.

Юра хитав лише головою й не відповів нічого. Де вже йому до Львова та до цісаря! Е, якби у нього давня сила! А тепер він старий, гостець по костях ходить. А Мошко має всюди плечі. Він багатир, надрав з гуцулів і не дбає. За ним адвокати, за ним судді потягнуть, а за бідним гуцулом хто? Адже в Мошка таких самих годованців, як він був, ще тепер три в селі, а ось перед місяцем один умер, та й то не такий харлак, як він, а багатир на все село. Самої полонини¹⁾ за день не обійдеш! І все те тепер Мошкове. Що Юрі мірятися з Мошком.

¹⁾ Полонина—пасовисько в горах.

— Знаєш що, синку, — мовив Юра до Василя, коли вони по нещасній розправі зайшли до шинку й поснідали. — Ідь ти собі з Богом додому, а я піду до Коломиї.

— Самі підете?

— А що ж! Пошукаю й собі адвоката. Там, кажуть, є така щира душа. Допитаюся до нього.

Василь не догадувався, що в Юри зовсім не адвокат на думці, повірив батькові, лишив його й поїхав додому. А Юра, проблукавши до вечора по Косові, над вечером вибрався з міста в той бік, як до Пістиня. Кілька знайомих гуцулів, що вертали з Коломиї, здибали його за містом, на горбі коло каплиці, побалакали з ним, розпитали, куди й за чим іде. Юра все розповів їм. Але дійшовши до лісу, коли почало смеркатися, скрутив управоруч, лінією вниз, на Спарий Косів та Манастирське, перехопився ніким не спостережений на противний верх, і верхами, знайомими пляями ¹⁾ та стежками, оминаючи людські оселі, зимарки та дороги, де можна було надіятися людей, поспішав до свого села. Не спочиваючи ані хвили, він над ранок опинився на версі, відки видно було його село. Тут вишукавши на одній полянці оборіг з торішнім сіном, виліз на нього, зарився в сіно, і перекусивши та випивши горілки, заснув після тяжкої втоми і проспав увесь день.

¹⁾ Плай—стежечка в горах.

II

Смеркалося. Кривава заграва, що, розітлівшись на заході, обхопила була все небо, починала звільна погасати, блідніти, зразу на сході, потім на середині неба, і лиш де-де вогнистими пластами висіла на хмарах та палала пурпурою пожежею на снігових шпильях далекої Чорногори. Відтам потягало холодним вітром. Віковічні смереки від часу до часу вибухали голосним шумом, мов прокидалися з тужливої полудрімоти і неначе величезні птахи напруго шелестіли всім пір'ям, зриваючися до лету: це одна-друга хвиля полонинського буйного вітру, що тяг горою понад верхами, впадала вниз і вривалася в їх темну гущавину.

Юра йшов довгий час верхом, плаєм, лишаючи село по лівій руці. Він уважно роззирався довкола. Черемош, що гадюкою вився здовж села, щез уже під густим завоем мряки, білої, як молоко, гладкої, як простелене полотно. Із хат, розкинутих по верхах та збоччях гір, вився клубами дим, але голосів ніяких із них не чути—вони були далеко від Юри. В селі видно було декуди світло. Нараз із одного верха затужила голосна трембіта¹⁾; з другого верха їй відповіла друга; у Юри мороз пішов поза плечима. Перша трембіта заголосила знов—аж надто добре звісну йому мелодію—знак, що там, де трублять, у тій хаті хтось умер. Юра напружив зір і слух, щоб зміркувати, де

¹⁾ Трембіта—сурма, зроблена з кори, довжиною 2 до 3 метри.

це. Він зупинився на хвилю, слухав, а потім похитав головою.

— А-йи, а-йи! Не як, лиш так, що Олекса Пилипюк. Мусить так, що він умер. Мошків годованець. Другий до місяця. І так само з ним було, як зо мною. Здоров чоловік був, а нараз ноги під ним почали дилькотіти, голова пряслися, пам'ять його покинула, їсти відхопілося. Зовсім так, як мені. А-йи, певно, що це вже йому вічну пам'ять прембітають.

Він обхопив рукою попорець за своїм поясом і пустився йти далі. Звернув наліво, на стежку, що вела до села, і роззираючись уважно, щоб не здібати нікого, гупорив сам до себе.

— Нема старшої ради, нема! Вже як-сьми наважився, так мусю зробити. То людоїд не чоловік. За такого й гріха не буду мати. А втім, що? Нехай мене карають, нехай вішають! Хіба мені жаль життя? Що воно варте? Тепер, як мене непрудний обдер із усього! Але я помшуся! За своє й за людське! Досить нажерся, досить накривдився. Я більшу штуку вдам, як пани. Я покараю такого, що його їх кара не досягає. Я буду для нього карою Божою. Нехай інші каються, на нього дивлячись.

Стежка скрутила в ялівцеві та смерекові корчі, серед яких де-де здійсмалися вгору великі смереки, останки колишнього могутнього лісу. Ті корчі в слабому сумерку пізнього вечора лежали на збоччі гори, мов здоровий плат чорного сукна. Юра поринув у них, мов малесенька комашка в мохнатому пуху.

Він ішов звільна, щупаючи перед собою стежку костуром та ногами, обутими в шкіряні постоли. По якімось часі корчі минулися і стежка вибігла на сіножаті та тяглася нею понад глибоке, дуже сточисте провалля, на якого дні грізно шумів невеличкий гірський потік. Його шум та гуркіт ішов, бачилось, десь із-під землі, бо ані потоку, ані дна провалля, заваленого густою пітьмою, не було з гори видно. Юра йшов неначе вузенькою кладкою, завішеною між темним, ще лиш декуди рум'янцем відпіненим небом, і далеко темнішою безоднею. Він тепер розмахував костуром і не переставав додавати собі духа.

— Ні, не буду мати гріха! Бог мене простить. Я не йду для грабунку. Я не хочу його ані остільки, що палець завинутити. Борони мене Боже! Я лише за свою й людську кривду. Адже, ади ¹⁾, проїть людей хрещених, як мухи! Живі очі видять, що проїть. Хіба ж Пилипюкові було вмирати? Або Герасимюкові? Господи, таже по арідник ²⁾, не чоловік! То луципер якийсь! І ади, яким іще добрим чиниться! Гадав би хто: от людяний жид! Але вже чинися, не чинися, понині того стало! Як Бог на небі, а я ось тут, так за півгодини буде по тобі! Аусь, Мошку! Молися Богу, нехай тебе там милує, а тут пвое не життя більше. Я з тобою по судах тягатися не буду. Ані до Коломиї, ані до Львова, ані до цісаря. Запізвуй тебе до старшого

¹⁾ Ади—диви но.

²⁾ Арідник—чорт.

судді і до старшого цісаря. До того, що над усіма нами суддя і цісар. Там спанемо оба, там будемо правдатися. Там не допоможуть ані печатки громадські, ані свідки, ані адвокати. Там, сараку, все ясно буде, як на долоні. Там відразу буде видно, хто кого кривдив!

І він ішов, стискаючи в мозолистій руці обух свого попірця.

Йшов і не бачив, як по обох його боках, невідступно крок-у-крок із ним, ішли два велетні, вищі головами над смереки, а незримі смертним очам. Він говорив сам до себе, інколи в думці, інколи півголосом, а не чув розмови своїх таємних, невідступних поваришів. Один із них був білий, другий чорний; одного голос був сумний, жалісний, мов голос сопілки, загублений серед непроглядної, безлюдної полонини, а голос другого був хриплий, насмішливий, брутальний та зневажливий.

Чорний демон: А що, розумієш тепер, до чого воно йде?

Білий: Давно зрозумів; болять моя душа.

Чорний: І віриш, що не потрапиш відвернути цього чоловіка від його наміру?

Білий: Вірю в ласку й доброту того, хто сотворив його й мене.

Чорний: Тхе! Це не відповідь на моє питання. Ховаєшся за Творця, щоб не признатися до своєї слабости.

Білий: Моя слабість з його волі. Так само, як твоя хвилева перемога.

Чорний: Не плети дурниць! Моя перемога! В чім вона? Чи я боровся за неї?

Чи я силкувався ловити цю душу в свої сіті? Скажи сам. Будь щирий і признай, що моя сила, моя, як кажеш, перемога, це властиво лише логіка життя, його обставин і подій, що це така сама елементарна сила, як те, що сонце сходить і заходить, що по літі наступає осінь, що звір їсть звіря або рослину. Я тут не борець, не переможець, а тільки інтелігентний свідок, математик, що підводить суму, та іноді, га-га-га, *tertius gaudens*¹⁾.

Білий: Твоя об'єктивність у тім процесі така сама брехня, як і інші твої щирі признання. Ти так, як той, що від часу до часу кидає вольти, щоб підправити своє щастя, а все божиться, що грає зовсім справедливо.

Чорний: Га-га-га! Як ти це підглядав! Що ж, грача, за яким добачувь кидання вольт, або викидають із гри, а ти цього не можеш зробити зо мною...

Білий: Впремудрій економії Творця ти потрібний, та його шляхи темні перед нами так само, як і перед очима смертних.

Чорний: Ну, ну! Не мучся імпонувати мені темними фразами. Дещо прохитих темних шляхів ми таки розуміємо. За стільки мільйонів навчились бачити дещо далі свого носа. А коли ти не навчився, то тим гірше для тебе. А на Творця вини своєї недотепності не скидай. Отже, синоньку, вертаючи до твого порівняння з фальшивим грачем... Чи моя

¹⁾ Третій, що радується.

гра вірна, чи фальшива, але це одно певно, усунути мене з цієї віковичної гри за людські душі ти не можеш. Ані сам від неї втекти не можеш.

Білий: Не моя воля.

Чорний: Та й сором був би вам, правда? Ну, але маючи те переконання, що я граю фальшиво, тобі лишається...

Білий: Лиш одне...

Чорний: Лиш одне? Я думав, що лише двоє.

Білий: Дивитися фальшивому грачеві на пальці й демаскувати його вольти.

Чорний: Або, га га га! Пробувати й собі іноді кинути невеличку вольту, щоб поправити щастя на свою користь. Що? Не добре я кажу? Адже клин клином вибивають.

Білий: Це не в моїй удачі.

Чорний: Кажі краще: не моя голова в тім.

Білий: І нема потреби. Бо неправда твоя, що сума життєвих сил і подій усе верне на твою користь. Неправда, що сумуючи ті явища життя, ти являєшся *tertius gaudens*. Ти вмієш сумувати лише часткові явища і підводити лише часткові суми, але сума сум, великий інтеграл безкінечного диференційного рахунку життєвого невідомий тобі. Тим то твої радощі короткі, а твої перемоги дуже куцоні.

Чорний: А все таки в тебе болить душа, дивлячись на них.

Білий: Болить, бо й я слабкий пвір, бо й мій обрій обмежений, бо й мені велено боротися зі злом у його дрібних і найдрібніших об'явах, а кінцеву перемогу чи кін-

це рішення боротьби полишив для себе Той, що держить у руках усі почини й усі кінці.

Чорний: Держить або й не держить. Ну, та не про те річ. А про те, чому ж не борешся з тим, що ти називаєш злом, і що я в оцьому випадку називаю лише простою консеквенцією всього попереднього? Коли вона тобі видається злою, грішною, болючою, то ну-ко, поборись із нею! Як хочеш! Війди в душу цього чоловіка й задуши в ній цю пристрасть, що володіє нею!

Білий: Я не Бог.

Чорний: Або збуди в його серці які інші почуття, щоб відвернули його від цього наміру.

Білий: Я вже пробував це зробити і ще попробую, як буде відповідна хвиля.

Чорний: Або промов йому до розуму! Скажи йому, що Мошків шинок при самій дорозі, і що лише він допуститься злочину, його зараз і зловлять.

Білий: Це його не відверне. Я вже бачу наперед, що він, сповнивши злочин, або й зовсім не буде ховатися, або сховається так нехипро, що його зараз же знайдуть і він при першому допиті признається до всього.

Чорний: А може скажеш йому, що в корчмі якраз у ту пору ночуватиме суддя з Косова, той сам, що засудив його вчора.

Білий: Думаю, що він був би в стані піти й тою самою сокирою розрубати голову й судді.

Чорний: Невже думаєш? Ей, у таких разі була би гарна справа! Варто, щоб я

цим покористувався! Бачиш, я немов почував, що з цієї поїздки пана судді може вийти щось доброго для мене, і хоча він їхав до Жаб'я і мав намір аж там заночувати, я зламав йому колесо перед Мошковою корчмою і змусив заночувати тут. От це буде гарно! Надмухаю цього Юру добре, а як Мошко застогне під ударами його барди¹⁾, розбуджу пана суддю і пхну його до шинкової кімнати... будуть два гриби в борщ. Спасибі тобі, синку, за добрий нап'як.

Білий: Ну, а що, як ти помиляєшся в своїм рахунку? Як Юру в селі здибають знайомі і він спрапити́ відвагу на вбивство?

Чорний: Я поведу його поза селом: кладкою по кінець села за Черемош, потім заріччям поза хати аж до броду, що просто перед Мошковим шинком, а з броду просто в задні двері корчми.

Білий: А я пригадаю служниці, щоб засунула задні двері; Юра потермосить дверима й наробить стуку.

Чорний: Забуваєш, що Юра старий Мошків годованець і здавна має застромлений під порогом дерев'яний ключ, яким у кожній хвилі може без ніякого стуку відсунути засув і увійти до середини.

Білий: Я зупиню декількох п'яниць у корчмі, щоб Юра, входячи, здибався з ними.

Чорний: Це вже, любчику, іншим часом зробиш. Сьогодні, глянь сам, уже тепер корчма зовсім пуста. Робочий день був, усі гуцули потомлені. Останні п'яниці

¹⁾ Барда—сокира

пішли з шинку й поплелися додому. Мошкова жінка з дітьми спить у другій половині.

Білий: Онде дорогою з Жаб'я йдуть ярмаркові до Коломиї.

Чорний: Ідуть і пройдуть і не зупиня́ться коло Мошкової корчми. А та друга громадка, що йде пару сот кроків з ними, зупини́ться ще коло броду напувати шкап'ята¹⁾, і прийде перед корчму саме тоді, як усе буде зроблено й лишиться лиш одне, зловити Юру на гарячім вчинку.

Білий: Ге! Роби, як знаєш! Я ще спробую від себе робити, що зможу.

І він своєю долонею доторкнувся широких грудей Юри і своїми небесними очима зирнув у понурі, завзятою злобою заіскрені Юрові очі.

І нараз стало Юрі якось дивно, якось боязно й сумно й жалко на душі. Боязно, немов би він оце з живого світу, з-поміж людських веселих осель входив у величезний, темний, непрозорий ліс, де повно гнилих вивертів, де холодно й во́гко, де нема інших стежок крім пих, що протоптали хижі, дикі звірі, де не чути пташиного співу, лиш сичання гадюк, де замість зелені й квітів скрізь видно лише плісень та огидливі гриби, а замість веселого спреко́ту сверчків чути глухе стогнання лісових велетнів та якесь іще важче, жалібніше не то стогнання, не то крик нещасних заблуканих людей. І сумно йому на душі, немов би й сам він у тім без-

¹⁾ Шкап'ята худі, малі коні.

межнім лісі мусив блукати та пропадати до суду віку. І жалко йому себе самого, свого села, своєї рідні, свого дотеперішнього чесно прожитого віку, жалко всього, з чим зжився і зрісся він досі і що тепер немов назавсіди мусить покинути. Перед ним спала його хата, осяяна сонцем і моргала на нього своїми маленькими, підсліпуватими вікнами, немов хотіла сказати: «А ти куди, Юро?» І двері його хати порушилися на чопак і заскрипіли своїм дивно знайомим, любим скрипом: «Юро! Покидаєш нас?» А тут із поза вікон, із поза дверей визирають кучеряві, біловолосі головки Василевих дітей, а Юрових унучат, і кричать—одні радісно, а інші привожно: «Дідуню! Дідуню! Куди ви йдете? Пощо покидаєте нас?»

Юра йшов невеличкою сіножаттю, що простяглася між стопою гори, з якої він зійшов, і гостинцем, що йшов поперек села. Він був саме по кінець села. Йшов звільна, оглядався якось непевно, його очі щохвили бігли по білому полотні шутрованого гостинця в село, зупинялися край кожної хати, при кожних воротах, ждали хвилину, чи не покажеться в них хто. Та, ні, ніхто не показувався. Юра переліз через перелаз, вийшов на гостинець, зупинився потім у протилежний бік—тихо й мертво довкола, лише на безмісячному небі ярко палають зорі.

Значев'я мацнув себе Юра долонею по лиці—долоня була мокра. Він і сам того не пам'яв, коли й як із його очей закапотіли темні слюзи. Але на його серці від тих сліз не полегшало.

— Ні вже! Годі жалувати!—пробуркотів він.—Що варте мое життя? І кому я на що здався у світі? А таку гадину забити, то ціле село буде мені дякувати. Не одна душа буде за мене Бога просити. Гайда, далі! Лиш обережно, може й не побачить ніхто! А побачить... овва! Раз мати родила.

І він перейшов гостинець півперек, ви-йшов на невеличку стежку, що простяглася білою смужкою по зарінку, потім губилася серед великого круглястого каміння близько ріки, і перекидалася на широкий, подвійним поруччям обставлений бер ¹⁾, що зіп'ятий понад Черемош переходив на другий берег і, бачилось, упирався своїм кінцем у темний смерековий ліс, який покривав напрошлежну високу та стрімку гору й темною лавиною скочувався майже аж до самого русла ріки. А під бером ревів та клекотів Черемош. Над водою стояла легка сива мла, крізь яку де-де проскакували, мов граючись, хвилі. В тім місці ріка звужувалася, а що посеред води лежало багато великого каміння, то хвиля билася о те каміння і відскакувала в бік, гнала в різні боки бистринами та вирами і в однім місці декілька таких течій лучилося до купи, під самою кладкою в шаленому розгоні натрапляла на великий, плоский камінь і перескакувала через нього, пворячи над ним неначе величезний дзвін із срібної піни й кришталю. Юра звільна йшов по кладці. Наслухував. Дрібні хвилі, що плюскотіли коло берега, мов цікаві

¹⁾ Бером називається в Гуцульщині велика з поруччями кладка, по якій можуть переходити не лише люди, а й коні. (Ів. Фр.).

діти дзвоботіли до нього: «Куди йдем? Куди йдем?» Мокрі каменюки посеред води, раз-у-раз обризкувані водою, виспирчали де-де з сивої мряки та поблискували до зоряного, безмісячного неба, мов розтоплене скло. Великі, грізні хвилі серед того каміння ревли та товклися сердито. Юрі здавалося, що чує в них сердитий крик власного серця: «Недарую нехристові! Хай буде, що буде!» Та коли дійшов до найбільшої бистрини, до того місця, де хвилі, ревучи та розбиваючись, скакали через великий камінь і творили над ним неначе дзвін зі срібної піни і кришталю, то в фантастичній сутіні йому видалося, що там із клекоу та шуму виринає голова якогось велетня з розвіяною білою бородою і реве до нього несвітським голосом: «Юро, куди йдеш? Юро, вернися?»

На нього вдарила ціла хмара холодної водяної пари, що раз-у-раз уносилася з цього клекоу. Мороз пройшов по його тілі й він, натискаючи лівою рукою крисаню на голові, а правою держачись поруччя, пустився підбігцем по кладці, що під його прискореними кроками почала вся хитатися.

— Юро, куди йдеш? Юро, вернися?— ревла й клекотіло з глибини Черемоша, але він, не слухаючи, погнав стежкою понад ріку. По кільканадцятьох кроках стежка поринала в темній гушавині вільшини та ліщини. Навислі гілляки хапали Юру за крисаню. Мокре від роси листя било його по лиці й кожний такий удар проймав його дрозжю. Під ногами де-де попадало сухариння, що хапалося за його ноги,

хрустіло під постолами, іноді грозилося звалити його з ніг. Не бракувало й каміння, яке на таких стежках лежить звичайно не там, де йому треба, немов навмисно накладене так, щоб необачний мандрівець поночі зшибав собі пальці та розбивав коліна. Але Юрі все те було байдуже. Він ішов, не озираючись, зіпивши зуби й похиливши голову наперед, припискаючи до правого боку звішений на лікті свій важкий керманицький топір.

І оба незримі велетні, що супроводили Юру, йшли крок-у-крок за ним, не знаючи ніякої перешкоди. Вони знов розпочали розмову нечутними для Юри голосами.

Чорний: Ну що, твоя спроба вплинути на його психологію потерпіла блискучу невдачу? Ти плачеш?

Білий: Мої сліози, то знак моєї власної слабости. Але Господь сильний.

Чорний: Міністер, якому не стало власного концепту, ховається за корону. Але це знак, що політика того міністра банкрутує. Корона звичайно проганяє таких міністрів.

Білий: Господь волен зробити зі мною, що хоче, бо я в цьому ділі робив, що міг.

Чорний: Чи там у вас не було кого розумнішого, щоб Господь післав його на це діло?

Білий: В цьому питанню чую твої гордощі. Уважаєш, що ти сам дуже премудро заходився в цьому ділі.

Чорний: Признання з твоїх уст дуже мене радує, і навіть, знаєш, почуваю якесь чортівське милосердя над тобою, так рідко мені трапляється бачити вашого брата заплаканим. І що мені даси, коли

я попробую відвернути цього гуцула від його наміру?

Білий: Чортівське милосердя на нашій ринку не має ніякої ціни. Це фальшива монета, за яку не купиш нічого.

Чорний: А однак—давай поб'ємось об заклад, що я попраплю відвернути його від цього вбивства.

Білий: Пощо мені битися з тобою об заклад? Чи думаєш, що я й сам не бачу тисячі способів, якими можна би зробити це?

Чорний: Ого! Тисячі! Ану скажи хоч один!

Білий: На що простішого? В цій хвилі розриваю клявзи¹⁾ на Шибенім, і поки він дійде до броду, в Черемоші вода прибуде так, що йому ніяким світом не буде можливим перебриссти, і Мошко може спати спокійно.

Чорний: Го-го, любчику! Говориш на вітер! А добре знаєш, що цього не можеш зробити. Сам бачиш, скільки тепер гуцулів ходять по Черемоші з остями за рибою. Прорветься в тій хвилі клявза, то певно з десяток людей пожило би смертю. Як на твою економію, то це була би дуже глупа заміна: десять гуцулів за одного Мошка. Такі концепти лиши вже мені.

Білий: Спежкою з полонини йде саме Микола Мартюк, Юрів кум і приятель. А що, як я зупиню Юру ось тут на кілька мінут, дам їм зустрінутися обом, а поді певна річ, Микола не покинеться Юри, і Юра при свідку не буде могти зробити свого діла.

¹⁾ Клявза—заставка, гамка.

Чорний: Ану попробуй. Але вибачай, коли я також напишну одну свою пружинку.

Гушавина корчів, якими йшла стежка, скінчилася. Юра вийшов на невеличку сіножать, обгороджену воринням. Він почував якесь ослаблення від довгого й швидкого ходу, хотів присісти на камені, спочити хвилину. Але зирнувши на вориння, пізнав свою власну сіножать, яку він ще торік косив, а яку тепер скошили Мошкові наймити. Онде серед огорожі стояв високий стіжок пахучої трави, тільки що вчора накиданий і довершений. На вершку острівки ще висіла зелена віха з вільхового пруття; на воринню де-де видно було ще клаптики сіна, що позачіплялись при киданню стіжка. Юра аж зубами заскреготав, побачивши це.

— Мое добро! Моя кровавиця! І вже нетрудний засів, і вже панує, розкошує! І сміється з дурного гуцула, що так легко дав себе одурити. Гей, мой¹⁾! Не смійся! Ще не знати, чие завтра. Ще твій сміх може дуже гірко скінчитися. Ще в Юри рука дужа, а в руці сокира. Гей мой, мой, мой! Не побоявся ти Бога скривдити мене, то вже й я не побоюся віддати тобі за своє. Та й не лише за своє, за всіх людей, за всю громаду!

І Юра, натискаючи крисаню на чоло, прискореним ходом, майже бігцем погнав далі.

Чорний: Ну, стежку з полонини ми щасливо минули. Тепер хоч би Юра сів спо-

¹⁾ Мой — чоловіче.

чивати, то вже з Миколою не зустрі-
нешься, бо Миколі дорога відси на кладку,
а не на Мошків брід. Вишукуй, небоже,
зі своєї тисячі способів якийсь інший,
розумніший.

Білий: Я вже вишукав.

Чорний: Ого! Так живо! Ну, а можна
знати, який він?

Білий: Знатимеш на місці. А тепер
поміркуймо лише, яке значення може мати
те, коли б Юра дійсно вбив Мошка.

Чорний: Га-га-га! Пускаєшся на філо-
софію! Значить, з твоїм претім спосо-
бом дуже круто.

Білий: Я поклав його Богу на коліна.
А покищо мені здається, що на цьому
вбивстві ти зробиш далеко гірший інте-
рес, ніж я.

Чорний: Ге-ге! Не вдалася штука! Хо-
чеш збридити мені мій інтерес. Але на
таку полову мене не зловиш.

Білий: А все таки подумай! Адже в
отроюванню своїх годованців Мошко не
винуватий.

Чорний: Говори, плечи! Не винуватий
кримінально. Але своєю горілкою з недо-
гоном хіба він справді не отроює їх?

Білий: Він тепер, коли всі в корчмі
полягали спати, сидить і читає Біблію
й молиться.

Чорний: Ти сам дуже добре знаєш вар-
тість його молитви і його побожності.
Ти напустив на нього страх смерті.
При загальнім обрахунку це йому потру-
титься ¹⁾, а в результаті лишиться зеро ²⁾.

¹⁾ Потрутиться—скинеться.

²⁾ Зеро—нуль.

Білий: Глянь, у його душі виринають добрі наміри.

Чорний: Як у літню спеку кубляться білі хмарки над Чорногорою. Дощу з них не буде.

Білий: А Юра... по доконанім вбивстві минеться його завзяття, пропаде його злість, він покається.

Чорний: Так, так! І висповідається і розішення одержить і запричащається, а потім його святого та праведного повісять. Знаю, знаю. А все таки результатом буде дві смерті і дві душі.

Тим часом Юра йшов, поспішаючи. На небі віз почав уже хилилися до заходу. Наближалася північ. Стежка відбігла досить далеко від Черемоша, який глухо стогнав за корчами під своєю джергою¹⁾ з сивої мряки. Ліворуч Юри стояла чорною стіною височезна, стрімка гора, покрита смерековим лісом. Здалека з супротивного боку знов заскиглила трембіта; Юрі здавалося, що незримий далекий трембітар подає йому просто до вуха вістку про чийсь смерть. Села, відділеного від Юри Черемошем, відси зовсім не було видно. Та ось стежка повернула в бік, перебігла ще дві-три сіножаті, перескочила два-три перелази, й урвалася на зарінку перед самим Мошковим бродом. Черемош тут розілявся широко. Ліворуч було плесо гладке, мов дзеркало, та де-далі воно ширшаючи морщилося, рябіло дрібнесенькими хвильками, мерехтіло, мов пересипаючися срібним пісочком, і шуміло

¹⁾ Джерга—покриття (дерга).

якось глухо, втомлено, немов ріка зідхаючи спочивала по шаленім розгоні попередніх бистрин та клекотів. Тільки декуди на рябому тлі того броду видно було рівномірні ряди більших і жвавіших хвиль, що маршерували одна за одною, мов довгі ряди гуцулів, упомлених довгою дорогою. Це були ті місця, куди йшла глибша течія води і де ріка навіть у найбільшу посуху сягала дорослому гуцулові до колін.

Юра зирнув на брід. Тисячі разів на своїм віці він переходив сюди, нічого не думаючи, не вагаючись і не жахаючись. А тепер жахнувся. Брід видався йому широким-широким, удвоє, вдєсятеро ширшим супроти звичайного. Мошків шинок, що стояв зараз за бродом край дороги на підвищенім горбику і глипав на нього своїм одиноким, підсліпуватим освітленим віконцем, видався Юрі далеким, далеким. Перехід через Черемош, це ж для нього перехід із одного життя, з того, в яким він зріс і постарівся, в якось інше, невідоме, далеке і страшне. Що то жде його там? Кого він там зустріне? З ким доведеться йому жити, де і як умирати? В якій землі зложить він свої старі кості? Хто оплаче, а хто прокляне його смерть? Юрі мимоволі закрутилися сліози в очах, але він обтер їх кулаком і сів на великім, гладкім камені серед зарінка та почав розмотувати на ногах волокни, щоб роззупитися з постолів.

— Та що мені з того, як умирати та де спочивати? — думав він. — Хіба не все одно? Віку могого й так небагато, а тілу

однаково гнити чи опут на цвинтарі чи там дебудь на тюремнім «гофі»¹⁾. Он Юра Драгарюк не те був що я, багатир був та й молодий та й дужий, та й що? Не завагував положити свою голову, аби помститися на своїм ворозі, а тепер про нього й пісню співають. І, розмотуючи волоки, він півголосно, на монотонну нуту почав муркотіти собі під вус:

Ой, зазулька прилетіла та й ела кувати,
Збираєтьься тяжка ровта²⁾, щось іде шукати.
Кували ми дві зазулі, дві разом завили;
А як війшли до Бордючки, пак Николу ймили.
Але в моім огороді та явір зібрався;
Ой, їмили Николика, Юрина сховався.
А зазулька прилетіла, зачала кувати;
Але дали від Бордючки до Юрини знати.
Убита ми доріженька в городі на просо;
Ой, прибігла та Бордючка до Юрини босо.
Як ся село називає: Жаб'є чи Ворохта?
„А ти, Юро, ісховайся, бо йде тяжка ровта!“

Юра урвав пісню і сплюнув. Ну, завтра тут у селі буде також щось подібне. Набіжать шандарі з Жаб'я, зіб'ють ровту коло Мошкового шинку, будуть кричати, радити, висилати людей на різні дороги, але я вже буду далеко. Я вже буду доходити до Косова, ба ні, не доходячи до Косова зараз на Манастирськім пере-, бриду Рибницю та й півпереки, горі горою, та на пістинський гостинець, а там я пан! Там я безпечний! Ніхто мене не бачив у селі, ніхто й не погадає на мене.

¹⁾ Гоф — двір. Тіла повішених закопують під шибеницею на тюремнім подвір'ї. (Ів. Фр.)

²⁾ Ровта,—мабуть з німецького die Rotte,—купа народу, що йде в погоню за злочинцями. (Ів. Фр.).

Нехай собі ровти ходять та шукають!
Нехай шандарі та пани перепитують по
селі, чи не мав Мошко яких ворогів! Чи-
мало він їх мав! Кожний його годованець
був його ворог, не лиш я один. А міг
і хтось чужий, переходячи вночі коло
шинку, забити жида для рабунку, а потім
сполошитися та втекти! Мені байдуже.
Нехай собі ламають голови, як знають!

Нечутний для нього регіт його чорного
товариша залунав над його головою. Юрі
від того демонського реготу лише мороз
пішов поза плечима. Він підкопив штани
вище колін, забрав посполи з онучами
й волоками, зв'язав їх разом і прив'язав
до лівої руки вище ліктя, взяв на лікоть
правої руки сокиру, в долоню палицю,
якою мацав перед своїми ногами воду
й каміння на дні і, сплунувши ще раз,
увійшов у ріку.

Вода була бистра й дуже холодна. Юрові
ноги, зігріті довгим ходом у шкіряних по-
столах та грубих суконних онучах, сильно
почули пої холод, немов би нараз були
обуті в льодові черевики. Особливо верхня
верства річної печії видалась Юрі дуже
студеною і відразу обхопила його ноги
в тім місці, де були перев'язані волокни,
різала там мов гострими бритвами, сти-
скала обі ноги немилосердно, мов тісно
закручені залізні кайдани.

— Чураха на тебе, иршена ¹⁾! — буркотів
Юра, — отпос ми ²⁾ студена!

¹⁾ Иршений — хрищений; цей епітет надають гу-
цули залюбки не лише людям, але також своїм
конам та воді. (Ів. Фр.).

²⁾ Отпос ми — отось (ото ти) мені.

І звільна, обережно переступаючи з ноги на ногу, він почав брести ріку. Перед його очима щез другий берег Черемоша в сивій мряці, а дрібні, мов із темно-зеленого скла вилиті, хвилі мерехтіли звільна, далі швидше, швидше, ширше, десь у безмежну далечинь. Здавалося, що той Черемош розливається чимраз більше, що гори розсуваються перед ним, ліси та чагарники біжать, мов отари чорних овець, спуджені вовком, а за ним жене рівне, зелено-скляне, злегка кучеряве плесо отих хвиль, і воркоче, і шумить, і стогне глухо... А серед того плеса не пеньок копиться, не дрібна комашка борюкається, але він сам, Юра Шикманюк, похилений на свою паличку, важко підіймаючи заморожені ноги, бреде, бреде, визирає берега й не може знайти його.

А оба незримі товариші не покидали його ані на хвилю. Крізь шум Черемоша знов залунали їх голоси, нечутні для Юри.

Чорний: Сказавши по правді, я й зовсім не знаю, чого б тобі так убиватися за тим жидом і за тим гуцулом. Згине жид, то й так не твоя справа, а пропаде гуцул, то чи він же один? Сам бачиш, скільки їх пропадає день-у-день.

Білий: Справді бачу.

Чорний: Та то ще з гуцулом твоя справа не зараз програна. Його зловлять на гарячій учинку, він не буде мати нагоди ані можності вибріхуватися, признається до всього, показується, а як при тім вийдуть наверх Мошкові нечисті справи, то ону ж як його й не засудять на смерть?

Білий: І не засудять.

Чорний: І він у в'язниці житиме іншим життям. Почуття сповненого злочину струсить його душу, отворить йому очі на те, що треба чоловікові чинити, як терпіти горе, як любити інших... тьфу!

Білий: Це справді так буде.

Чорний: А Мошкова смерть це властиво чиста справа для мене. Що мені з його душі? З його самотньої душі! Він цінний для мене не як індивід, а як чинник розкладу й зосуптя на ціле село, на все около.

Білий: Зовсім вірно міркуєш.

Чорний: Значить, його смерть навіть потрібна справа для мене.

Білий: Ов, аж потрібна!

Чорний: Авжеж. Осб поміркуй! Умираючи тепер, він не буде могти робити свого ремесла завтра, позавтра й далі, далі рік за роком. Значить, міра його індивідуальних злочинів буде тепер менша, ніж би була завтра, позавтра, за рік чи за десять літ.

Білий: Певнісінько.

Чорний: Далі. Коли він згасне зараз, то й міра зла та зосуптя, причиненого ним усьому околу, буде менша.

Білий: Очевидячки.

Чорний: А нарешті, коли він упаде жертвою вбивства, згине з руки месника гуцула, то подумай лише, який пострах піде по інших подібних до нього!

Білий: І справді. Не вадило б навіть тобі подумати про це.

Чорний: Га! Ти кепкуєш собі з мене.

Білий: Не кепкую, лише вповні згоджуюся з тобою.

Чорний: Згоджуєшся! Так щò це, я твій лурень, щòб ти згоджувався зо мною? Коли бо я з тобою не згоджуюся.

Білий: Я й не прошу тебе згоджуватися. Але те, що ти оце виложив мені, зовсім вірне, і я пристаю на те.

Чорний: Але я не пристаю! Я не хочу цього вбивства. Я кепсько обчислив свої користі. Я не допущу до цього.

Білий: Воля твоя. Знаєш, що я боротися з тобою за підпахи не буду.

Чорний: А може й хотів би, та знаєш, що не перебореш.

Білий: А ти ось пробуй перебороти Юрову постанову.

Чорний: Думаєш, що не переборю? Осб підожди лише! Я тобі покажу, що я ліпше знаю гуцульську вдачу, ніж ти!

І він, мов різкий вітер, пошумів понад рікою вгору проти її течії.

А Юра помалу, обережно брів по воді. Мусив іти помалу, бо був саме в найглибшій течії, де вода сягала вище колін і де, схибивши кілька кроків униз за струєю, можна було попасти в глибшу воду, в бистрини таку, що сягає по пояс і в якій і найміцніший чоловік не вдержиться на ногах. А поді прощайся з життям! Ухопить вода, понесе просто на кашицю, на величезне, гостре каміння, що інженери динамітом розсаджували, а далі на ревучий гоц,—навіть кістки цілої в чоловіці не лишились після такої мандрівки. Обережно, Юро, на броді! Обережно! Смотри добре палицею воду і дно! Держи стежку, просто як до шнуру! Черемош—не брат: жартувати не любить!

А тут усе йому та Драгарюкова спі-
ванка по голові вертиться, довкола вуха
бринить, мов комар. Осб Драгарюк хова-
ється по доконанім убивстві.

Але куєт ми зазуля з верби вище плоту;
Але сховався Юрина вечер у суботу.
Ой, він добре сокотився, аби не спіймали,
Аби його не в'язали, здоров'я не псували.
Ой, вирости на горбочку дві берізки білі;
Ой, той Юра сокотився чотири неділі.
Сокотився й п'ятий тиждень аж у полонині,
А на шестім й сам ставився Юра в Коломиї.

І я так зроблю!—міркує собі Юра.—
Коли на мене впаде пізнака, то що ж!
Не буду таїтися та відпиратися. Що
зробив, те й відпокутую. Вже як на те
йду, то треба на всякий кінець гадку
мати.

Він перебрів уже глибоку печію й ви-
шов на трохи мілкішу воду. Дрібнєсенькі
хвильки дзюрчали йому коло ніг. Холоду
вже не було чути так докучливо; ноги,
здавна привичні до Черемошевої води,
отерпли. Від вітрового подуву розвіялась
сива мла над водою; другий берег Чере-
моша показався вже осб-осб недалеко,
білявою камінястою пасмугою, а посеред
неї, мов підсліпувате око, миготіло оди-
ноке освітлене вікно—те вікно, за яким—
Юра знав це напевно—сидів тепер над
своїм жидівським молитовником Мошко,
відмолюючи опівночі гріхи, яких наробив
за день.

Нараз плюснулось щось у Черемоші
якраз перед Юрою. Сильно плюснуло.
Потім закрутилося по воді широким ко-
лесом. Потім ударило Юру по ногах

чимось не дуже твердим, тупим, гладким та слизьким. Потім посунулося попри його голі ноги широкою, гладкою й слизькою площею, викрупилося ще раз колесом у воді й посунулося вдруге попри Юрові ноги.

— Ай, Госпідку!—скрикнув Юра.—А це що таке?

Та в тій же хвилі він догадався. Юра, як і кожний гуцул, був завзятий риболов і відразу пізнав, що при його ногах в'ється велика риба.

— Мой-мой-мой! Це певно голова-тиця ¹⁾,—буркнув він і, не надумуючись довго, присів на почіпки, доторкаючись лапами сіряка до поверхні води, і талапнув обома руками наосліп у воду. Головатиця крутилася на однім місці, мов приголомшена або запроена. Юра лапав сюди й туди руками, замочив їх аж по лікті, але йому було байдуже. Він увесь прремтів—та вже не з холоду, не з очікування того страшного, що мало статися там, на другім боці ріки,—прремтів лиш одним сліпим бажанням—спіймати рибу, що так несподівано та дивно наскочила йому під ноги.

— Бідничка! Бідничка!—приговорював він до риби, мов до заблуканої овечки, що, тікаючи від ведмедя, забилася в густе

¹⁾ Головатиця—найбільша й найцінніша риба, що водиться в Черемоші. Вона належить до породи лососів (*Salmo Nischo*), доходить зрешті до 1 метра довжини й визначається тим, що з усіх галицьких гірських рік живе лише в Черемоші. Крім Черемоша, вона живе ще в гірських ріках Штирії, Тиролю та Хорватії, що з Альп ідуть до Дунаю. (*Ів. Фр.*)

терня та гложжя.—А що ж тобі сталося, що ти так дурієш? Певно хтось шперкнув тебе вістю та не зумів придержати, і ти вирвалася від нього, а тепер дурієш з болю? Ну-ну-ну,чекай, чекай!

Головатиця не переставала кидати собою та крутитися при Юрових ногах, поки Юрі нарешті таки не вдалося налапати рукою на дерев'яний держак ости, що обома залізними зубами була вбита в хребет голова тиці. Юра був старий практик і вірно догадався, що якийсь недосвідчений рибак мусив зранити цю рибу та не зумів удержати її. Може не встиг добре приписнути її вістю до дна, а може не надіявся такої штуки. Головатиця зранена пріпнулася напруго, зламала держа кости й погнала з водою, та тепер з болю не могла випримати в глибокому плесі й викарбулялася на брід. Налапавши рукою зламане держало ости, Юра вправним рухом обернув рибу головою від себе і припис її щосили до дна. Головатиця замахала хвостом, широким, як добрий праник, але вирватись уже не могла.

— Ну - ну - ну, бідничка! — приговорював лагідно Юра.—Ну - ну - ну, не штрикай ¹⁾. Бог би тебе мав! Ади, де тебе дзябнув!— мовив він, водячи другою рукою по хребті голова тиці, аж у нижній половині! Тому то ти й вирвалася. Ну, але в мене не вирвешся! Агов! Та чекай же! Де твоя голова? Ага, гезде, гездечки! ²⁾ Та Бог би

¹⁾ Штрикати—в гуцульськiм говорі — скакати (Ів. Фр).

²⁾ Гезде, гездечки—ось тут.

тебе мав, нівроку з тебе! Виросла ти собі нічого! Мало не п'ядь завгрубшки. Ади-ади-ади! Де лише твої зиви? Ага, гезде, гезде, гезде! Так небого! Тепер ходи з нами!

Юра порався коло риби звільна, обережно, вміло. Він бачив, що вістб, якою була скалічена голова тиця, замала й за слаба на таку велику шпуку, і за сам обломок пої ости він не здужає підняти її з води. Тим то він, натиснувши її одною рукою до дна віспю, другою обняв її хребет там, де він доходив до голови й застромивши з одного боку великий, а з другого вказівний палець рибі в зиви, здушив її за горло, і тільки так обома руками по якімось часі попробував витягти її з води. Риба була велика, майже на метер довга; Юра ще ніколи в своїм життю не спіймав такої голова тиці. Хоч і як ослаблена раною від ости та душенням, вона все таки ще була сильно хвостом і оббризкала Юру водою від ніг до голови. Але Юра не зважав на це. Закусивши губи та зажмурюючи очі під водяними бризками, він щосили спискав рибі горло одною рукою, а другою, держачи обломок ости, приписнув голова тицю до своїх грудей. Три рази він мусив підсувати її вище, щоб вона своїм хвостом не досягала води та не бризкала його. Держачи опак голова тицю майже в обіймах, мов дитину, що своїм роззявленим зубатим ротом доторкалася його бороди, Юра, не питаючи на пряму, широкими кроками чалапкаючи в воді, подався до берега. Правда, тут він уже був на

мілізні, та й берег був недалеко. Але йому було боязко лиш одного: ану ж поховзнеться, впаде й пустить рибу! Або ану ж риба й так якбудь вирветься, випріпнеться з його рук! І він поспішав до берега, біжучи тим швидше, чим мілкішу воду чув під ногами.

Тільки вийшовши на сухий зарінок і відбігши ще кільканадцять кроків від краю води, він зупинився. Був мокрий, задиханий. У його в руках ще кидалася риба, яку він тепер спокійно кинув на мураву перед собою. Аж тепер почав придивлятися їй, наскільки це було можливе в темряві зоряної безхмарої ночі. Бачив лише, що риба була велика, така велика, якої він іще ніколи не спіймав і навіть не бачив. Хіба чув від батків, що колись були в Черемошу такі головастиці, що як росли гуща візьме її обіруч за зіви й підійме її голову рівно зі своєю головою, то її хвіст досягає до землі. Але відколи прийшли прусаки й почали з гір пускати дику плавачку та потім клявзи, відтоді в Черемоші головастиць мало та й то малих; на три на чотири п'яді, то вже геть велика рахується. А оттака, як ця, то хіба де раз на кілька літ чутка піде, що цей або той рибак убив, та й то часто прибірюють! Юра майже очам своїм не вірив.

Він придивлявся дивовижній рибі, перевертав її з боку на бік, любувався її рухами та підскоками, зовсім не думаючи про те, що живина мучиться, конає в болю, душиться, **вийнята** з її природного живла. Предковіцьке почуття ловецького

задоволення опанувало тепер його душу вповні.

Та за кілька хвиль у ній заворушилися інші ряди думок.

— Адже ця риба варпа щонайменше п'ятку! ¹⁾—буркнув він. — Е, що п'ятку! Ну-ко, піди хто та злови таку голова-тицю! Адже іншим часом і десятку дай, то не дістанеш. Ніяк не дістанеш!

І він узяв рибу на руки, як дитину, й поколисав її, бажаючи зміркувати її вагу.

— За доброго підсвинка важить! Е, що, за річного, годованого! То собі рибка! От би Гарасим Попівчуків поцмокав, якби побачив! І хто знає, чи не його то здобич? Там із гори видно було якихось з лучиною, певно він, іще з яким до спілки, вибралися та й на таку головутицю наскочили, а тепер стоять на березі та чухаються в попилиці та охають, що таке диво випустили! А ба! Так, видно, судилося! Це їх мала бути риба, лише моя. Недаром кажуть: не того риба, хто дзвобне, а того у кого вона в дзвобні ²⁾.

Тільки тепер мигнуло в голові Юри нове питання: що властиво робити йому з цею рибою? Аджеж не для себе він уловив її, не на те, щоб її з'їв він сам і Василь і його жінка й діти. Про це Юра ані не думав. Очевидно треба продати її, Але кому? Занести завтра до Жаб'я. Ге-ге! Нехай би но здибали його жандаре та побачили рибу, та ще й скалічену

¹⁾ П'ятка—5 гульденів; десятка—10 гульд. (*Іс. Фр.*). Гульден—приблизно карбованець.

²⁾ Дзвобня — гуцульська перетикана торба. (*Іс. Фр.*).

вістю! Мався би він пишно! Рибу б взяли, ще й його би на пару діб до арешту запакували! А може понести до пан-отця? І це не погано.

Але пан-отець, ми вже знаємо, який він. Скаже: добре, занеси там до кухні, ми вже порахуємося. І що буде? Рибу з'їсть, а потім колись, як йому схочеться, дасть дурному гуцулові банку, дві, а найбільше три. Ні, пан-отчику! Моєї головатиці ви не побачите на очі! До Мошка занесу!

І пуп нараз урвалося пасмо його думок. Він став мов остовпілий. Коли його думка ненароком наскочила на Мошка, йому нараз пригадалося все, все, що було так недавно, а тепер, аж до оцеї хвили, раптом немов зовсім щезло, розплилося. Адже він ішов до нього? Господи! Адже він ішов з певним, непохитним наміром! Де той намір? Що з ним сталося? Юра мацнув себе лівою рукою по мокрій правій, по тім місці, де у нього недавно була сокира — ого! Сокири не було ані сліду! Юра аж руками об поли вдарився. Ах, сокира там, у ріці! Впала поді, коли я ловив головатицю. Гов, треба піти та пошукати її.

Він поступив кілька кроків до Черемоша й зупинивсь. Сива мряка з над водного дзеркала щезла вже зовсім. Небо затемнілося, покрилося хмарою. Під її темною паломою Черемош виглядав чорний, мов грізне, розбулькотане, смоляне озеро. Не видно було ні броду, ні кашиці, ні закрута, лише широку, чорну пасмугу, з якої йшов глухий клекіт. Шукати броду, а на броді сокири в такій темряві не

було що й думати. Юра затремтів, зупинився і пробував сверлувати очима темне озеро, та надармо.

І знов нова думка шибнула йому в голову. Пощо йому тепер сокира? Щоби йти до шинку й зарубати Мошка? А хто ж тоді купить у мене головащицю і заплатить за неї десятку? О, так, Мошко певно заплатить. Він має способи, має знайомих панів, що від них дістане ще більше. Йому жандари нічого не скажуть. Гайда до Мошка.

І Юра вернув назад на те місце, де, все ще підкидаючись, на муравнику лежала головащиця. Він намацав її, вирвав із її хребта вість і, відломивши держално, сховав залізні зуби в свою дзвобню, а потім, знявши з себе сердак, і обвинувивши ним рибу, подався до шинку.

III

Ай-ай-ай! То-то клопотів зійшлося цього вечора на Мошкову голову! Вчора вернувши з Косова, де виграв справу з Юрою, застав першу новину, що його годованець Пилипюк умер. Це би ще байка, але Пилипюкові «роди»¹⁾ сердиті на Мошка за те, що мав забрати Пилипюкове поле й полонину, по всім селі трубили, мов у дзвони дзвонили, що Пилипюк умер не своєю смертю, що Мошко отруїв його. Вже побігли гінці з тим доносом до Жаб'я й до Косова, вже з Жаб'я були коло трупа жандарі, розпитували та розвідували

¹⁾ Роди—сім'я, рідня.

по селі та веліли не ховати покійника, дожидати судово-лікарської комісії. Мошко зі свого обов'язку кинувся було до хати, де лежав мрець, хотів робити порядки, що слід для похорону, але де тобі! Прогнали його, ще добре, що не побили. Даремне він клявся та присягався, що в отруєнню Пилипюка чує себе невинуватим, що зовсім спокійно жде комісії, не боїться слідства... Його запевнення приймали наругою, криками та прокляттями. Мошко пішов до священника, згодив у нього похорон, просив поховати покійника з найбільшою парадом і заплатив, що слід. Додав ще п'ятку на поминки та сорокоусту і просив священника, щоби своїм словом успокоював нарід; нехай не вірять пустим байкам про отруєння Пилипюка, нехай спокійно ждуть комісії, яка викаже найліпше Мошкову невинність.

Своєю дорогою, думка про комісію зовсім не потішала Мошка. Певна річ, виразної, явної отрути Пилипюкові він не давав, і що до цього був безпечний. Але горілка, якою щедро угощав свого годованця— по думці зробленого з ним контракту, була трошечки підправлена... трошечки, а чим, це вже його шинкарський секрет. Щоб комісія, щоб старий жабівський доктор наскочив на слід того секрету, і щоб навіть той секрет був безпосередньою причиною смерті старого Пилипюка, це видавалось йому неправдоподібним. А все таки, хто знає! При тім його лякала інша річ, далеко страшніша. Ану ж хтось із Пилипюкових свояків, що за життя старого не дбали за нього, а тепер так

побиваються його смертю,—ану ж хтось із них навмисно задав йому отрупи, щоб увалити Мошка в біду! Самі отруїли його й самі нарobili репету. Хто розголосив, той розпоросив. Мошка проймав циганський піп при такій думці. Адже, не дай Боже, якби це оказалось правдою, то його положення може бути страшенне. Він один заходився з Пилипюком, годував і поїв його, він один мав інтерес у його смерті, він запевняв прилюдно, що Пилипюк не отруений, а тепер на тобі! Нема й балакання, що його зараз арештують. І це ще буде найліпше, бо якби його не арештували, то Пилипюкові свояки самі уб'ють його, коли не в день, під час похорону, то зараз першої ночі. А потім слідство, шукання, допити — і в'язниця, в'язниця, в'язниця! А що таке слідство в гущавських горах, проти жида, на якого кожний має щось на пеньку, де з тисяч суперечних та недокладних зізнань і сам чорт не добуде правди й де на кожну сплетню, на кожну нісенітницю можна знайти десять свідків, у яких при добрім заході вмовиш, що захочеш, і які потім готові заприсягти, що все це бачили на власні очі,—ой, Мошко знав це дуже добре! Адже й сам він не раз мачав пальці в таких справах, помагав заплутувати найпростіші справи, щоб і чорт у них не знайшов ладу, працював щиро над тим, щоб цісарське правосуддя зводити на манівці. А що, як тепер йому доведеться спійматись у ті самі сільця! Пилипюкові свояки багаті, не пожалують кошту та й заходу, щоб обмотати, обчорнити, обвину-

вати його. Певна річ, і він не саодикий на світі, і за ним, на його користь піде в рух машина—велика, довгорука машина шинкарів і крамарів. Що як що, а вже про пастри йому не дадуть. Про те, щоб він міг бути засуджений, нема й чого думати. В крайнім разі, коли б усе складалось на його некористь, в останній хвилі всі акти пропадуть із канцелярії, як це вже не раз бувало в подібних випадках, а поді, по довгих місяцях, розпочинай усе слідство наново! Ну, так, але до того часу ти, Мошку, сиди в криміналі! Ай-ай-ай! Скільки біди, скільки клопоту! Чи не ліпше зібратися зараз та тікати? За одну ніч можна перехопитися через Чорногору—Мошко знає полонинські стежки—і бути на Угорщині. А там безпечно можна переждати часи першого заколоту. А там прояснитьсця, видно буде, чи можна вернути спокійно, чи може й зовсім перенестися туди, шукати за горами нового осідку, нового поля діяльності.

Але ні, Мошко відкинув цю думку. Хто ще знає, чи є чого полошитися? Побачимо, що скаже комісія. Його втека була би найліпшим доказом на користь його ворогів. Утік, значить, почувався до вини. Це значило би для нього повну руїну. Страшити все, що здобув досі тяжкими заходами, довголітнім паньканням з оцими дикими гуцулами. Лишити жінку, дітей серед цієї тічни! Ні, на разі нема ще потреби. Якби справді грозило щось гірше, то в усякім разі буде ще час. Адже зараз на місці не арештують його, а хоч арештують, то й то ще не аминь, ще

й тоді можна буде знайти способи до втеки.

Весь день Мошко бігав по селу, порозумівався з іншими жидами, яких у селі жило щось сорок родин, нараджувався та розсилав посланців то до Жаб'я, то до Косова, до Куп, до Коломиї. Справу обговорено на нараді основно, з усіх боків, на всякі кінці, і зараз же молодше покоління, особливо жінота, пішла шниряпи по селу, тягти за язики бабів, жінок, дітвору, виловлювати та доносити старшому кагалові всякі погрози, догади, надії, свідощтва та будучі зізнання гоїв. У селі клекопіло; гоїповілася війна, а нехибним її знаком було те, що всі жида нараз зробилися незвичайно чемні, приємні, людяні та братерські супроти гуцулів. А над усім тим клекотом, що йшов унизу на вузькій Черемошевій долині, час від часу пролітав меланхолійний стогін трембіти, якою по черзі трембітами легіні ¹⁾ на пригорі коло одинокої хати, де лежало мертво тіло покійного Пилипюка.

А вечером Мошкові новий клопіт! Із Косова над'їхав судовий ад'юнкт ²⁾. Він мав якесь приватне діло до Жаб'я, та в останній хвилі перед від'їздом пан радник, начальник косівського суду, одержавши донесення про наглу смерть Пилипюка, поручив йому взяти з Жаб'я лікаря й перевести обдукцію ³⁾ помершого. Пан ад'юнкт поспішав на ніч до

¹⁾ Парубки.

²⁾ Молодший урядовець.

³⁾ Медичний огляд, обслідування.

Жаб'я, та нещастя хотіло, що якраз проти Мошкового шинку колесо в його возі зламалося, і то так, що сілсьбкі майстри не могли направити його до ночі. Пан ад'юнкт рад не рад лишився у Мошка на ніч, а візника вислав верхи до Жаб'я, щоб зараз дав знати лікареві, щоб цей завтра вранці приїхав сюди для переведення обдукції. З інструкції пана радника знав пан ад'юнкт, що заходить підозріння в отроєнню Пилипюка й підозріння паде на одного жида, але на котрого жида, цього пан радник у поспіху не сказав. І от пан ад'юнкт із чистим сумлінням заночував у Мошка, а привчений своєю практикою, вважав найвідповіднішим у розмові зі своїм господарем і з гуцулами зовсім не згадувати про те, що має поручення перевести обдукцію мертвого тіла. Правда, він завважив заклопопане лице Мошкове й навіть знаки безсумнівного страху його й усеї його сім'ї при його вступленню в шинок, але удавав, що не бачить нічого й силкувався бути веселим, жартувати та дурачитися з жидами.

— Ну, Мошку, я до вас на ніч!—мовив він, скидаючи з себе запорошений дорожній плащ.—Маєте що на вечерю, бо я голоден.

— Ох, що пан сендзя¹⁾ будуть вечеряти? У мене всього єсть.

— Я не хочу всього, Мошку. Мені лише пару пстругків²⁾ свіженьких по-жидівськи звари.

¹⁾ Сендзя—з польсьбкого, суддя.

²⁾ Пструг—риба.

— Пстругків! — меланхолійно осміхаючися, мовив Мошко. — Ох, де ж я пану сендзі візьму пстругків? Я ще сам цього року хіба спілбки бачив пструга, що раз на весні в Жаб'ю.

— Якто! — з комічним пересердям крикнув пан суддя. — Над Черемошем сидиш і пстругів не маєш? Тьфу! Та ні, це не може бути! Я мушу сьогодні на вечерю мати пструги! Роби, що хочеш, а пструги мусять бути!

— Дай Боже, щоб були! — мовив Мошко, й собі ж силуючися на жарпливий тон, — але в мене слаба надія. Нема пстругів у нашім Черемоші. Вибили кльоци¹⁾, а що було решта, то вилапали гуцули.

— А що ж ти за жид, щоб ти від гуцула не дістав усього? Зараз вишли рибаків, нехай ідуть на ріку. Ніч погідна, може зловлять. І знаєш що, Мошку? Я обіцяв пану радникові привезти йому головаптицю. Накажи їм, щоб мені конче, але по конче, зловили головаптицю. Розумієш?

— Розуміти я розумію, але...

— Нічого, але! Ніякого але я не чую й не слухаю! Так мусить бути та й по всьому! А тепер давай горілки та й що маєш закусити, бо голоден, як вовк. І зараз мені ванькир випорожни й постели, а чисто! Без мух, без блощиць, без стоніг, без мурашок, без вужів і іншого вашого дробу, розумієш? Бо я змучений до смерти, спати хочу! І жодної мені мови, ані роз-

¹⁾ Кльоци — окремі дерева із плоту, дараби.

мови, ані балачки, ні-ні-ні. Розумієш? Отже links um! Marsch! ¹⁾

Мошко знав добре пана суддю, знав його жарти і його в основі добре серце, але пан суддя в своїй добродушності не знав Мошка, не знав особливо того, яким важким каменем на Мошкову душу падали його жарти. Іншим разом він жарт відбив би жартом, на запитання, де ж ті пструги і та головащиця, відповів би, що рибаки всю ніч ходили й нічого не зловили. Але сьогодні? Легко було пану судді говорити: посилайте рибаків! Та чи такий тепер настрій у селі, щоб якийсь гущула пальцем рушив, щоб допомогти Мошкові, сповнити його просьбу! А з другого боку Мошко, хоч не чув нічого й недопитувався про ціль прибуття пана судді, але знав, серцем і перепудженими нервами відчував, що він прибув для цієї справи, держить у своїх руках його долю, і рад би був усею душею зробити для нього все можливе, заспокоїти всі його бажання, задоволити всі його забаги. Він знав, що все це може йому дуже пригодитися, може заважити на вазі його цілого життя, і йому страх не хотілося обертати дійсно в жарт жартливі накази пана ад'юнкта. Він метнувся робити, що можна, вислав одного наймита в село до рибаків Попівчука, обіцяючи йому п'ятку за десять пстругів і десятку за головащицю, але наймит швидко вернув з короткою відповіддю, що: «Попівчук грошей не хоче й на рибу цієї ночі не піде». Так і знав Мошко, що

¹⁾ Вліво зворот! Руш!

буде така відповідь. До інших рибаків не було що й ходити, це були або свояки або приятелі Пилипюків. Мошко поспробував ще останнього способу, післяв, обох своїх наймитів у ріку, і їм справді удалось зловити сачком пару кленків. Урадувався Мошко рибками, мов не знати яким добром, велів жінці зварити їх і зтріумфальним видом подав їх на вечерю пану судді.

— Га-га-га! — реготався суддя, побачивши рибу й не дуже й розбираючи, що це не пспружки, а клені. — А видиш, Мошку, що як тебе приписнути, то ти таки до чогось придалий. Не даром каже гуцул, що жид лише печений добрий. Нема пспругів та й нема, а як його приперти до стіни, то таки й пспруги вродилися.

— Най пан сендзя їдять на здоров'я! — радісно мовив Мошко.

— Ну, але тепер то я вже зовсім **серйозно** наказую, щоб мені на завтра була головатиця. То є, не мені, а для пана радника. Чуєш, Мошку?

Історію з паном радником пан ад'юнкт, розуміється, видумав. Ніякої інструкції про головатицю радник йому не давав. Але в пана радника була молода, гарна жінка, до якої пан ад'юнкт, старий кавалер, почував гаряче «поползновеніє» сердечне; а ця пані радникова не раз у розмовах жалувалася, що оце вже третій рік живе в Гуцульщині і стільки наслухалася про ті головатиці, а ще й досі їй не траплялося навіть на очі бачити цієї риби, не то що мати її на своєму столі.

Це згадав пан ад'юнкт іще сьогодні над вечір, коли, з'їхавши з Буківця¹⁾, вперше почув шум Черемоша. От би було гарно—подумалося йому—вертаючи завтра до Косова, привезти пані радниковій гарну головатицю в дарунку! В його уяві малювався солодкий усміх, з яким пані радникова буде дякувати йому за пригiстник, і задля того сподіваного усміху Мошкові прийшлося проводити безсонну ніч. Пан ад'юнкт, смакуючи рибки, прилагоджені Мошковою жінкою, чимраз більше запалювався думкою про головатицю.

— Слухай, Мошку!—говорив він, усміхаючись, але з безсумнівним приписком у голосі.—Не викручуйся мені, не говори нічого, не бреш, та не пумани, бо головатиця мені мусить бути на завтра! Маєш цілу ніч часу. Про мене хоч сам іди з жінкою й усіми бахурами в воду, а щоб мені завтра рано головатиця ось тут лежала, на столі! Тай то не мала, а порядна, хоч на три п'яди! А не буде, то нещастя твоє. Воліло би тебе не бути на світі.

І пан ад'юнкт моргнув на Мошка, немов натякаючи на щось таємне та страшне. Він то собі на жарт, це у нього був звичайний жест, яким він пуджав жидів, живучи в тій певності, що в кожного жида на сумлінню стільки гріхів та злочинів, що сам він вважає себе гідним шибениці, і що, значить, торкни йому насліпо пальцем у сумління, дай йому одним жестом пізнати, що знаєш про нього щось

¹⁾ Буковець—висока гора в с. Ясенові, через яку веде гірська дорога з Косова до Жаб'я. (Ів. Фр.).

негарне, а напевно збудиш у його сумлінню переполох та привогу. Мошко знав цей жест, не раз приймав його за жарт, але сьогодні той жест заморозив його душу, кинув його в дрож і в гарячку. Тепер він не сумнівався, що «пан суддя» приїхав у справі Пилипюка, що знає про кинене на нього підозріння, що пспруги й головащиця, це не прості пспруги й головащиця, але перша, ніби то невинна форма хабаря, що «пан суддя» власне для того не згадує про ціль свого прибуття, щоб ніхто не міг йому закинути, що ночував у підозреного й вимагав від нього дарунків. З розпукою в серці Мошко почав тепер розуміти, що від тої головащиці залежить для нього дуже багато, залежить може все його добро, навіть життя. І тим страшніша була його розпука, коли холодний розум чимраз ясніше говорив йому, що роздобути головащицю цієї ночі без якогось надзвичайно щасливого випадку йому буде зовсім неможливо.

Він ще раз післав слугу в село, обіцяючи двадцять банок за головащицю, але його висміяли. Він післав жінку до інших жидів, щоб ті ужили своїх способів на гуцулів, щоб роздобути на завтра головащицю. Обіцяли, але надії великої не робили. Вода в Черемоші занадто велика, рибаки при такій воді рідко коли приносять головащицю. Надто жінка, вертаючи з села, принесла ще одну неприємну новину: Юра Шикманюк учора, програвши справу в Косові, не вернув із сином додому, але пішов до Коломиї; два

гуцули, що вертали з заробітків, бачили його на горі за Косовом на пістинських шляху. Мошко зразу якось не звернув уваги на цю відомість.

— Нехай собі йде!—буркнув він, махнувши рукою.

Було вже пізно вночі. Суддя давно спав у ванькирі на жидівських перинах. Мошкова жінка з дітьми спали в кухні. Мошко, замкнувши шинок і погасивши світло, пішов до своєї кімнати, якої вікно виходило на подвір'я, далі на Черемош. Але йому не хотілося спати. Перелічивши зароблені сьогодні гроші, він якийсь час сидів у задумі. Що то воно буде завтра? І чим то скінчиться ця історія з Пилипюком? І чи роздобуде Дувид та Сруль головатицю для пана радника? І як буде держати себе війт у сій справі—чи потягне руку за Мошком, так, як у справі Юри Шикманюка, чи може за Пилипюками? Адже це його свояки!

Але згадка про Юру Шикманюка надала Мошковим думкам відразу інший напрям. Учорашня перемога в суді тепер ані раз не тішила Мошка. Тьфу, паскудство! Щоб виграти цю паршиву справу, треба було аж двох фальшивих паперів: фальшивого рахунку видатків і фальшивої оцінки Юрового ґрунту. Треба було панькатися з війтом, підпоювати таксаторів. А яка з того користь? Ану ж Юра справді випягне справу до Коломиї, зведе на місце нову комісію, зажадає присяги? Присяги Мошко боявся, як огню, та й знав, що вона тут небагато б і допомогла йому. Ні, з цього може вийти погана справа.

А найгірше те, що Юра тепер буде Мошковим ворогом. Як він дивився на Мошка, виходячи з суду! Адже його погляд різав Мошка без ножа! Чому він не вернув із сином додому? Чи справді так йому сквапно було до Коломиї? А коли сквапно, то чому відіслав сина додому, чому не їхали оба до Коломиї. Юра неписьменний, а Василь письменний, був у війську, знає в Коломиї, де, що й куди, знає ліпше й суд і адвокатів. Ні, без нього Юра сам не вибрався до Коломиї! Не на те він лишився в Косові, а сина відіслав додому, щоб самому йти до Коломиї! Що жабівські бачили його за Косовом на пістинських шляху—хто знає, може він навмисно вийшов туди і ждав, поки подибле кого знайомого, щоб у село пустити чутку, що він пішов до Коломиї? Юрові очі, запалені ненавистю і холодною, непохитною злобою, так і стояли в Мошківій уяві. Ой ні, це не Коломиєю, не процесом і не адвокатом пахне! Юра, видно, щось інше надумав! Юра не пішов до Коломиї! Він потайки, верхами та відлюдними стежками вернув до села. Юра не дарує йому—не так хати й ґрунту, як радше своєї ганьби, що був жидівським годованцем, а потім і своє спратив і годованства позбувся. Юра тепер Мошків ворог, буде чатувати на нього, певно надумав помститися на нім—криваво, дико, без застанови й без милосердя, як лише гуцул уміє помститися.

Якимось диким вихром закрутилися в Мошківій голові думки, образи, висновки, поки не дійшли до того кінця,

до тої ясної, непохитної певності, що властиво тепер, може в оцій хвилі найбільша небезпека грозить Мошкові від Юри, Мошкові й усій його родині. О, бо гуцул у таких хвилях пімсти дикий, кровожадний, не знає розваги ані милосердя. Сидячи на лаві кінець столу, Мошко при цих думках мов зомлів, одубів, отетерів із наглого переляку. Щось душило його за горло, тисло в грудях, висаджувало очі з голови, спирало дух. Коли б так у цій хвилі почувся був стук до вікна або до дверей, коли б двері були нараз відчинилися і в них показався Юра,—Мошко без сумніву був би в тій хвилі вмер із самого страху.

Але довкола було тихо, спокійно. Черемош шумів глухо; з пригірка від Пилипкової хапи ще раз застогнала трембіта й затихла. Мов хміль по тиці, так Мошкова душа по тій тиші п'ялася вгору, шукала собі в ній опори, скріплення. З тяжким зусиллям він підвів руку і обтер собі нею чоло—воно було покрите краплистим, холодним потом; потім він іще раз простягнув руку і присунув до себе грубу, у шкіру оправлену книгу—першу-ліпшу, що лежала з краю. Він розгорнув її—це була Псалтиря, гебрейська, стара, з заялзеними, пожовклими картками, друкована грубим квадратним друком. Майже не пам'яючи, що й як робить, Мошко ще ближче присунув книгу до себе й обернув на неї свої безтямні очі. Зразу очі скакали по буквах, мов гуцульський віз по камінню, але звільна пароксизм переляку впишувався, квадратів

букви почали немов оживлюватись, на-
бирати виразу, в'язатися в слова й ре-
чення, і Мошко звільна, мов дитина, що
вперше береться читати, або мов рекон-
валесцент¹⁾, що вперше по тяжкій сла-
бості береться ходити, почав складати
слова в речення, речення перетворювати
на образи і ссати, пити всею істотою
зі святої книги при допоміг тих речень
і образів щось немов у спеку холодну,
погожу воду.

«Боже, Боже мій, почуй мене! Пощо
ти покинув мене?

«Далеко від рятунку слова моїх прогрі-
хів. Боже мій, кликай мене вдень,
і ти не почувеш,— і вночі, і це буде мені
мов безумство.

«А ти живеш у святім, хвало Ізраїлева;
на тебе надіялися батьки наші, надіялися,
й ти вирятував їх; тебе покликали, і ви-
бавилися; на тебе надіялися і не засоро-
милися.

«А я червяк, а не чоловік: наруга людям
і нікчемність перед людьми. І всі, бачучи
мене, наругалися з мене, говорили ртами
та похитували головами...»

Що це було? Мошкові здавалося, що
в його нутрі живе щось окреме, неза-
лежне від нього, щось сильне, гостре,
жорстоке, що водить його очима по цих
словах і обертає важку, болючу машину
в його голові, а та машина мов чародій-
сьбкалихтарня освічує найтайніші закутки,
найглибші безодні його нутра, і показує
йому там усяку погань, усякі страховища

¹⁾ Що одужує після хвороби, виздоровлює.

і всякі кари. Показує йому його самого в образі немилосердного гордяка, то знов ув образі збитого, окривавленого та поруганого злодія, зловленого гуцулами на гарячій учинку, то знов ув образі опруйника, що ніччю, з дрожжю в руках досипає опрути до напою, а потім хтось дає той напій пити його жінці, його хворій дитині замість ліку, а він бачить це і хоче бігти, вирвати її з рук погане питво, або хоч крикнути, остерегти її—і не може рушитися, не може крикнути. І знов він бачить себе самотнім на світі, погордженим, випхеним із людської громади, і ніби його мучить спрашенно та самота, і він біжить кудись, довго, без духу, без тям, озирається навколо, шукає, шукає людського лиця, живої людини. Та дарма! Кругом пустиня, безлюддя, мертве каміння та ще мертвіші білі кості. Ах, лиш одну живу людину побачити! Почути людський голос! Знати, що світ іще не вимер, що я не останній живий чоловік на землі.

Мошко нараз прокинувся з полудрімоти, що насила була на нього. Чи це йому снилося, чи справді хтось стукнув сінешніми дверима? Ні, мабуть снилося. А може жінка — гов, а це що? Знов щось зашелестіло в сінях—чап-чап... Клямка брязь... Звільна відчиняються двері, звільна, широко, і в дверях, мов намальований, розхристаний, мокрий стоїть Юра Шикманюк.

Мошко хотів крикнути, схопитися з місця, пікати, ревти та кликати помічі,—але не міг рушитися, не міг видобути з горла найменшого голосу. З рознятим

ротом, вибалушеними очима, заклякими на книзі пальцями він сидів блідий, як стіна, закаменілий, безтямний.

— Добрий вечір, Мошку! — промовив Юра, не по всміхаючись, не по любуючись видом Мошка, полумертвого з переляку.

І не дожидавши Мошкової відповіді, Юра почав наближатися до стола, придержуючи правою рукою щось немале, обвинене сардаком і приписане до його груди. Мошко в безсилнім переляку ледве здужав підняти одну руку і закрити собі нею очі, а з його горла вирвалося щось, мов глухий спогін. Юра зневажливо засміявся.

— Ха-ха-ха! Перелякався, Мошку? Чуєш, що скривдив мене, що варто би тобі за це іншого пригісника, ніж я оце приношу. Ади!

І він розвернув сардак, витягнув із нього головастицю і, держачи її обіруч за голову, замахнувся нею і положив її на стіл, мов довгий, вузький полотно солонини.

— А що? Бачив коли таку? — пріумфально, радісно мовив Юра.

Мошко все ще мовчав, не міг прийти до себе. Він глядів пепер на головастицю такими самими не по переляканими, не по зачудованими очима, як уперед на Юру. Він силкувався пригадати щось, щось таке, що в'язалося з головастицею, але не міг.

Страшна хвиля, яку він пережив оце, змела все попереднє з його мізку, мов хуртовина змітає купу сипкого піску. Лише механічно, з купецької привички, він промовив нарешті:

— Ну, що хочеш?

— А що даси?

Мошко звільна приходив до себе. Він устав з місця, приступив ближче, доторкнувся до головатиці. Холодний допик слизького риб'ячого тіла вернув йому всю пам'ять.

— Дай десятку! — мовив Юра. Мошко запрявся. Він бачив сповнення своїх надій, які ще недавно так турбували його, пригадав собі своє положення, з якого оця головатиця була для нього дошкою рятунку, і ціна, якої зажадав за неї Юра, видалась йому смішно дрібною. Він скрикнув уста до сміху.

— Слухай, Юро! Лиши мені ту рибу. Вона мені дуже потрібна. Розумієш, дуже потрібна. Іди тепер спати, а завтра ми споргуємося.

— Ого, го! Я на таке не пристаю! Я не лишу головатицю на обіцяне. Чи ще ти не досить мене душив? Гадаєш, що я зовсім глузду не маю і дам водити себе, як кітка за стеблом? Зараз мені гроші сюди, а ні, то беру рибу.

Юра говорив піднесеним, сердитим голосом. Мошко привожно наблизився до нього.

— Пст, Юро! Тихо, тихо! Тут за стіною пан спить.

— Що за пан?

— Пан сендзя ¹⁾.

— Ну, то що? То я не смію упоминатися за своїм? — мовив Юра бупно, але понизивши голос.

¹⁾ Сендзя — суддя (з польського).

— Тихо, Юро! Не говори, не кричи, бо сам не знаєш, що говориш. Якби ти знав, яке добро ти зробив мені... Ой, якби ти знав! То ти жадав би за цю головащицю не те, не десятку. Слухай, Юро, що я тобі скажу! Ану, признайся мені по правді, чому ти відправив учора свого Василя з Косова самого?

— Бо я хотів іти до Коломиї.

— А чому ж ти не пішов до Коломиї?

— Бо так мені випало.

— Що тобі так випало?

Юра махнув рукою.

— Еп, не питай, а говори про діло! Купуєш головащицю, чи ні?

— Чекай, Юро, чекай, чекай, чекай! Я говорю про діло, сто раз важніше, ніж головащиця. Що таке головащиця? Що вона варта? А ти послухай, що я тобі скажу, чому ти не пішов до Коломиї. Тому, бо по-пайки вернув сюди в село. А чого вернув? Бо хотів забити мене. Напасти вночі і забити. Правда, Юро? Скажи, що неправда!

Тепер на Юру прийшла черга остовпіння та переляку.

— А ти відки це знаєш?—ледве прошептав він голосом здушеним зі зворушення.

— А видиш, що знаю!—мовив Мошко.— І ти не смієш відпертися, бо знаєш, що моя правда. Я ворожбит, правда, Юро? Ну, а де твоя сокира, Юро?

— Там... у Черемоші, де я ймив оцю головащицю.

— А видиш, Юро! Чому я засміявся, коли ти зажадав за головащицю десятку. Чому я сказав: якби ти знав, що вона варта? Я знав, що вона варта, що вона може

врятувала мене від смерти. Що якби ти зажадав за неї сто, тисячу ринських, то й то не було би задорого. Я засміявся, бо зрозумів, який ти дурень, Юро! Старий, а дурний дурень! Ішов мене забити, а не знав, що в мене пан сендзя ночує і що я можу при першій шелесті зловити тебе і віддати в його руки. (Мошко брехав тепер усею силою пари, мов кінь галопує, зірвавшись з припону, бажав зовсім опуманити, ошоломити Юру). І ще тим дурень, бо не знав, що я виграв справу в Косові не на те, щоб тебе скривдити, а лише, щоб показати тобі, який ти дурний та нерозумний, заходячи з Мошком у процес. А мені ані твоеї хати, ані твого ґрунту не преба. Чуєш, Юро? Осб на тобі за твою головастицю: тут маєш той контракт, що ми зробили на твое прогодування... не хочеш, як хочеш! А осб той рахунок моїх видатків, що я виложив на тебе, бачиш, роздираю його перед твоїми очима! А осб то-то ошацування ¹⁾ твого ґрунту, що було читано в суді, на. Все тобі дарую, щоб ти не казав, що Мошко одурив і обдер тебе. Не віриш? Думаєш, що я даю тобі якісь фальшиві папери? Ну, візьми їх, а завтра підемо до панотця, нехай він тобі прочитає та й скаже. Я при нім повторю те, що кажу тепер. При нім і спалимо ті папери, то може тоді повіриш, що Мошко не є твій ворог. Добре?

— Та... нехай і так буде. Але... Мошку!

— Що таке?

¹⁾ Ошацування — оцінка. То-то — те.

— Скажи, бійся Бога, що це тобі сталося? Відки це в тебе... таке... взялося?

— Та за оцю головатицю, Юро! За те, що ти приніс її мені цієї ночі. Розумієш?

— Ні, не розумію.

— Ну, то й не розумій. Я ж кажу, що ти старий дурень. А тепер іди спати.

— Та куди мені тепер іти? До Василя далеко, а я весь мокрий.

— Візьми собі мою суху бекешу та й джергу ¹⁾, ось тут у комірці лежить, іди до сподоли та й зарийся в сіні. А мокре все тут поскидай. Там огрієшся.

І Мошко взяв зі столу лампу і пішов до сіней посвітити Юрі, поки цей перебереться в сухе. А бачучи це, білий велетень, що поруч чорного стояв під хатою і був свідком цілої сцени, в сердечнім зворушенню щиро стиснув обі долоні свого чорного товариша. Та цей при дотику білих світлих рук янгола підскочив високо обома ногами, зробив спрашенну гримасу, що виражала нестерпний біль, і вириваючи свої руки з дружнього стиску, шарпнувся взад усім тілом так напруго, що аж вивернув козла в повітрі і заповорів рогами в шутер на подвір'ї.

— Дурню!—скрикнув він люто.—І якого лідька ти в сантименти впадаєш?! І зараз стискаєшся лізеши! Ніби не знаєш, що мене пвій дотик пече гірше пекельного вогню!

Янгол усміхнувся.

¹⁾ Джерга—запаска, або товсте вовняне селянське рядно.

— Ах, вибачай! Я й забув. Я лише хотів пограпулювати ¹⁾ тобі, що ти гарно виконав мій плян.

Чорний: Твій плян? Роззяво! Плаксо! Ти здібний видумати якийсь плян! І грапулювати берешся, не тямлячи значіння того, що бачиш очима.

Білий: Та вже певно, що твого диявольського значення не тямлю. Мені й байдуже до нього.

Чорний: То-то й є! Ти своїми підсліпуватими очима бачиш тут лише побіду добра, ідилію.

Білий: Може бачу дещо й більше.

Чорний: Може! Говори, плети! Якби бачив, то певно не ліз би грапулювати мені. Не присвоював би собі мого діла.

Білий: Я й не чиню цього. Я лише кажу, що ти гарно виконав той плян рятунку обох цих душ, який я перед тим поклав на Божих колінах.

Чорний: Рятунку! Га-га-га! Чудовий плян! Щоб змінити постанову Юри, треба було збудити в його душі низький інстинкт захланності, жадобу зиску. Щоб наклонити Мошка до великодушності, треба було струсити до дна його душу жахом смерті. А результат? Мошко лишився живий, в поняттю Юри він буде ворожитом, добрим чоловіком і добродієм. При помоці головатиці він підобрить собі судю, так що той при обдуції буде дивитися крізь пальці на різні симптоми, завважені лікарем і сконстатувавши брак арсеніку ²⁾,

¹⁾ Пограпулювати—подякувати, повітати з чимсь.

²⁾ Арсенік—арсен.

заспокоїтбся зовсім і оголоситб Мошкову невинність. І життця в селі піде далі своєю чергою.

Білий: А все таки Юра житиме з сином і віддастб своє добро внучатам і ті будуть любити його. І голосячи добре діло Мошкове, він уменшитб в селі суму ненависті проти жида. А Мошко не забуде тих хвиль, пережитих цієї ночі.

Чорний: І думаєш, поправитбся!

Білий: Називай це як хочеш, а все він буде поводитися, тямуючи цю хвилю.

Чорний: Овва! Під острахом! Силуване добро.

Білий: Господь різними дорогами стягне людей до добра. Одних спрахом, других жадобою зиску, інших особистою амбіцією, ще інших подразненням самолюбством; лише невелика частб робитб добро з чистої, високої любові до добра. Божа річ цінити, яке добро вартніше. Моя річ—допомагати по змозі, щоб сума добра між людбми все більшала та більшала.

Чорний: Еге ж, еге! Вийшов сівач на поле сіяти, та й сіяв, кидаючи насліпо одне зерно на стежку, друге в терня, прете в буйну перійку, в надії, що хоч якась частина зійде й виросте, й досягне і дастб спосотні плоди. А я собі сію свій кукілець розумнє, з гарним обрахуванням. Де не можу зовсім заглушити твоєї пшенички, там хоч запоганю її.

Білий: Що ж, роби, як знаєш і як мусиш! Поборемось!

Львів, 9 квітня 1903.

ТЕРЕН У НОЗІ

(Оповідання з гуцульського життя)

Старий, хорий Микола Кучеранюк дожидав смерти.

Ще два тижні тому він в останнє керманичував на Черемоші, відігнав чотирбохтаблову дарабу ¹⁾ до Кут і відси вернув пішки додому. Нічого йому не бракувало, а проте був блідий, як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою онтам високо на шпилі гори, покурюючи любку на коропенькім цибусі і німо вдивляючися в розкинене внизу село, в Черемош, що шумливою гадюкою закрутився низом і в супротилежну могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він прокинувся, жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та трястись у лихорадці. Покликав своїх трбох синів, сказав їм, що буде вмирати й велів їм скликати найстарших та найповажніших сусідів, щоб міг у їх

¹⁾ Дараба—сплав, збитий із дерев'яних кругляків. Звичайно дараба складається з двох, трбох або й чотирбох таких сплавів, із яких кожний зветься табла (з лат. *tabula*) (Ів. Франко).

присутності виявити свою останню волю. Сини прийняли цю відомість досить спокійно та повдержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їх жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

— Будьте тихо! — мовив він напівсуворо, а напівласкаво. — Я вмру, хіба ж то яке диво? Нажився немало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте і приладжуйте все, що треба для похорону!

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердився не на жарг.

— Не плети дурниць! Шістдесят літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійдуся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й сами не вмирають? Рушайте кожний до своєї роботи і не журіться мною!

Ніхто не спротивлявся. По обіді посходилися сусіди, покликано й громадського писаря, який за приказом старого Миколи написав його «астамент¹⁾». Йому зробилося трохи легше, він балакав з людьми і велів своєму наймолодшому синові привезти на другий день панотця, бо хоче висповідатися і запричаститися. Сусіди похвалили цей намір і навіть не пробували сяк чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийде́ться вмирати.

На другий день йому погіршало, гарячка стала дужча, тяжкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний, як

¹⁾ Астамент — тєстамент, заповіт, духовна.

земля, похудів спрашенно, і коли приїхав верхи панопчик, щоб наділити його останньою релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконає. Сини, похипуючи головами, зній шептали, що «дедбо»¹⁾ певно не переживе цієї ночі.

Але вночі йому полегшало. А другого дня він піддужав настільки, що пополудні міг устати і вийти трохи на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце гріло, але не пекло, повітря на горах було чисте і запахуще, а дзвінкий шум Черемоша з долини доходив, як солодка мелодія, як безконечний привіт життя, Старий гуцул сів на старій обрубаній колоді і німо та спокійно вдивлявся в величний краєвид. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тіністі долини обслонювалися темними тайнами. Черемош унизу зі своїми могутніми закрутками, шумливими шепотами і запієними «гуцями» видавався мов непорушний, мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тупі і там немов червоні, білі та чорні мурашки — то були люди. З пласких дощаних дахів широко порозкиданих хат клубився білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з цього світу. Не почував уже туги, не тягло його в далечінь; відколи був певний, що незабаром умре, все оточення зробилося йому чужиною.

Та чим більше сонце хилилося над західнім обрієм, тим більше почав у його

¹⁾ Дедбо — тато.

серці ворушитися якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючися на розкішно писаний топорець, він зійшов на найвищий шпиль гори, що захищала його хату від заходових вітрів, сів туп на камені і полетів очима в протилежнім напрямі, ніж досі. І туп, доки зір засягне, високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір слівив, бачилось, з якоюсь дивною тривогою за бігом сонця. Він придивлявся кожній легенбкій хмарці, що виринала відкись на заході і, запалюючися золотом і пурпуром, звільна пливла за сонцем. Підзорливим оком міряв кожний клуб диму, кожний туман пари, що підіймався з лисів і зворів. А коли нарешті сонце затонуло в криваво-червоних хмарах, мов розпалена куля в воді, він зідхнув глибоко, затремтів мов від морозного подуву, з трудом підвівся з міста і мовчки пішов додому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був „при смерті“, вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі і майже не міг рушитися, а потім раптом переставав кашель і коломьба в боці, він міг устати, ходити і навіть зіходити на верх гори і вдивлятися в захід сонця, Лиш його неспокій збільшався раз-у-раз. Не їв майже нічого, лише десь колись випивав склянку теплого молока. Його тіло вихуділо, його волосся за тих кілька день побіліло як сніг, а в очах тліли якісь несамо-вими вогники. Спати не міг ані вдень,

ані вночі, а як інколи вночі сон його зломить, то зараз починає спогнати і хлипати і прокидається весь облитий потом тривоги. Він не молився, не розмовляв ні з ким, не цікавився нічим і обертався поміж своїми дітьми і внуками, як чужий. Діти, що вперед горнулися до нього і радували його своїм щебетанням, тепер споронили від нього боязко і шукали собі забави на весь день, як мога, десь поза домом, щоб якнайрідше спірчатися з ним.

У неділю він велів скликати сусідів до себе.

— Любі сусіди, — мовив до них, коли всі посідали перед його хатою на спільниках, колодах або й пак просто, на мураві, а він сам напівсидів, напівлежав на джерзі ¹⁾ й подушці, — порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Все мені здається, що на мені тяжить якась велика провина і не пускає мою душу від тіла. Скільки разів дивлюся, як сонечко сідає за горою, все мені видається, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може я кому з вас догурив ²⁾ і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки зирнули один по одному, а потім мовив один за всіх:

— Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву в серці на тебе. Всі ми грішні, а як не вибачимо один одному, то нам і Бог не вибачить.

¹⁾ Джерга—дерга, товсте вовняне рядно.

²⁾ Догурити—завинити, зробити прикрість.

— А проте, — сумно сказав Микола, — мусив хтось, свідомо чи несвідомо, заскаржити мене у Пана Бога. Адіть, моє волосся побіліло, як сніг, за ці два тижні. Мучуся дуже, а вмерти не можу. Щоночі хтось кличе мене геть, а проте щось, мов кліщами, держить мене на місці. Отак, як потемніє, то все чую, як трембіта грає в полонині і рвуся за її голосом, і не можу.

— Може, жаль тобі світу, дітей, гір Черемоша? — закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

— Ні, Юро, не жаль, — відповів Микола. — Я жив досить. Мої діти, Богу дякувати, забезпечені. Гори і Черемош не попребують мене і не можуть дати мені нічого.

— Що ж тебе так турбує? Може в тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер проситьсь до сповіді і не хоче пустити тебе, поки його не направиш?

— Не знаю, Юро, але мені здається майже, що воно щось так, хоча... Бачиш, я раз мав таку пригоду... давно тому, дуже давно!.. І вона тепер знов привожить мене. А проте... так, я не говорив про неї нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідався з неї, а проте не зазнав полегшення.

— Сповіджся з неї перед нами і перед святим праведним сонцем, — мовив Юра, — то може відступить від тебе та тривога.

— Та то, властиво, нема що багато їй оповідати. Це було ще за моїх парубочьких часів... уже тому з сорок літ.

Знаєш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі і найліпший керманіч на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку; багато парубків, здається, що й ти Юро, сарако¹⁾, пішли додому з порозбиваними головами, а одному, моему найтяжчому ворогові, Олексі Когупикові, догодив я так, що за кілька тижнів його поховали. А я сам обірвав лише кілька зовсім неважних гуль та задрапнень і в понеділок, якби нічого й не бувало, пішов на дарабу.

Я й стрик²⁾, глухий Петро, збили ще до світу чотирьохтаблову дарабу в Жаб'ю і скоро надійшла повинь, рушили долів³⁾ Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинках покошено сіно. Запах свіжого сіна і доспиглих малин, що звисали скрізь із стрімких берегів понад водою, так і обвівав мене. На серці було любо, своїм і радісно, як рідко.

Петро стояв при передній кермі, я вхопився за задню. Під полудне заплили ми до Ясенова і їмилися біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижниці, то й не потребували боятися, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купалися, кидали камінням, гралися на березі й робили галас. Скоро ми з дарабою їмилися берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу, бігали по ній, гойдалися на кльоцах або скакали з них у воду і випливали на берег. Нам то

¹⁾ Сарака — бідний.

²⁾ Стрик — дядько.

³⁾ Долів — униз.

була не першина і ми, не кажучи їм нічого, пішли до шинку, випили по чарці й зараз вернули. Не звертаючи уваги на хлопців, відп'яли ми дарабу від берега і зіпхнули на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зручно і з голосним вереском поскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміння, і подалися до берега, а ми поставали на дарабі, кожний на своїм місці і взялися за керми, щоб повернути дарабу на головну течію. Може, так мінуто я працював кермою, коли втім, підводячи очі, бачу, що на заднім кінці дараби сидить хлопець. Так, як мені в тій хвили повиділося, міг мати 14 або 15 літ і був одягнений бідно, в брудній сорочці зрібного полотна та в чорнім повстянім капелюсі... звичайно гаспушок. Він сидів тихо, трохи скулений, на кінці кльоца і якось так залюбки вдивлявся в хлюпання зеленкувато-сірої каламутної води поза дарабою, що, бачилось, не бачив нічого іншого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може п'ять кроків одалік від нього, а що він сидів обернений до мене плечима, то я не міг бачити його лиця.

— А ти що тут робиш, мой?— відіззався я до нього.

Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку і показав на супротивний берег. При тім я завважив, що його простягнена й по лікоть гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи у бідного хлопця-пастуха.

— Хочеш на той бік?— запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися й не кажучи ані слова.

— А де ж хочеш висісти? — запитав я ще раз. — Адже бачиш, що той берег тут усюди стрімкий, нема де ймнитися.

Не обертаючися і не кажучи ані слова, хлопчище помахав своєю сніжно-білою рукою взад, униз рікою, і здавалося, що ані на хвильку не бажав переривати собі оглядання шумливих та шипучих клубів Черемошевої води. Мені це було байдуже: чейже ¹⁾ хлопчище знає добре цю воду. Ми плили власне попри громаду дуже неприємних кам'яних брил, що ліниво розляглися по самій середині ріки, мов череда здорових волів у купелі; треба було дуже обережно просмикуватися між ними, іпо й у мене при кермі була гаряча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

— Як будемо близько того місця, де тобі треба на берег то скажи нам задалегідь, щоб ми скрітали дарабу з течії ближче до берега, на плитке місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою і все сидів скулений на однім місці.

Ми переплили небезпечне місце і стрілою летіли поздовш ширшого й не дуже глибокого плеса. Я все ще держався за кінець керми, але не робив нею і знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він схватився зі свого місця й почав якось поквапно відкочувати штани.

— Хочеш злізати? — запитав я його. Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на самий край дараби, сів на

¹⁾ Чейже — мабуть.

обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім, опираючися обома ліктями о кльоц і, весь похилений над ним, обернувся так, що ліг черевом на той кльоц і почав помаленьку зсуватися з нього в воду. Аж поді побачив я його лице—було мені зовсім незнайоме. Мені повиділося в тій хвилі, що якийсь дивний, холодний і злорадистий усміх заграє по лиці хлопця. Але це тяглося лише хвилиночку. Поки я ще встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, хлопчище без звука, моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна привога. Я скочив на край дараби. Я знав, що це дуже небезпечно скакати з кінця дараби в воду, а ще до того в тім, хоч не дуже глибокім, місці, але на страшній бистрині, де й найдужчий гуцул не потрапить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз винирне, почне плисти або бодай буде пару хвиль бовтатися, боротися з водою і я зможу вирятувати його. Але ні, з хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підштрикували аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцями нашої дараби і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез, як слина. Німий і непорушний, весь продроглий від холодної привоги, стояв я на краю дараби і впирав очі о каламутну воду... даремнісінько.

— Миколо! — крикнув нараз сердито від передньої керми старий Петро, — якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу поперек ріки? До

керми, мой, а то оба підемо під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, вхопився за керму і почав працювати щосили, але мої очі все ще блукали по широкім плесі, по булькомтячій поверхні ріки, чи не віднайдуць хоч якогобудь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що перед кількома хвилями перед моїми очима і ось тут безпосередньо біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнуло мене в саме серце так, як ще ніколи ніщо в життю. Я трясся всім тілом, як коли б був сам замордував найближчу, найдорожчу мені людину. З жахом обдивляв я берег, чи там дехто не бачив, як топився хлопець? Ні, на березі не було ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку понад саму ріку, не було також ані живого духу; село вже щезло за закрутом ріки, тільки з невидної дзвіниці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерти.

Потім я почав боязно оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкряченими ногами й також раз-у-раз вдивлявся в клекім каламутної води. Може він бачив дещо? Та ні, Пепро мовчав; він був приглухий і, не бачивши хлопця на очі, певно не чув і моїх слів, звернених до нього.

Помалу, коли ми відплили вже геть від того нещасного місця, минули Устеріки й дісталися на більшу, безпечнішу воду, я заспокоївся. Я попросту силував себе не думати більше про хлопчища; я вмо-

вляв сам у себе, що я ж тут нічогісінько не винен: я ж не міг знати з Духа Святого, що дурний хлопчище так собі, ні з пюго ні з цього та й раптом шубовсне в воду і затоне, як кусень олива, я ж працював власне при кермі... і таке інше. Це й заспокоїло мене, бодай так здавалося мені поді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували ¹⁾ зароблені гроші, повечеряли, відпочили трохи та накупили, чого було треба додому, і ще перед північчю рушили назад у гори, щоб другого дня перед полуднем бути вже дома й іти до Косовиці. Йдучи більшою купою, ми гупорили, жартували, оповідали всякі смішні придабашки, і я був особливо в веселім настрою. Розуміється, про втопленого хлопчища я не згадував ані словом.

Так воно тяглося, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наближатися до нещасного місця, де наша дорога бігла понад сам Черемош, а здорові скелі лежали, мов бики, посеред клекоптячої бисприни і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробилося так важко на душі, як було вчора. Холодний піп покрив усе моє тіло, морозна пропасниця біла й теліпала мене, я дзвонив зубами й не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очі. До знайомого шинку не був би я вступив ні за які гроші: так мені здавалося, що нехай я лише покажуся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку й велів йому купити цілу квартиру горілки: треба

¹⁾ Вифасували—одержали.

було для косарів. А я сам—кажу йому, — не піду туди й зажду на тебе тут. Але скоро я побачив себе самотнім, обхопила мене така шалена тривога, що я, мов одурілий, написав крисаню на очі і, похиливши лице вниз, як злочинець, погнав наперед себе і не спочив швидше, аж мені в грудях не стало духу, і село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі й заждав на старого Петра.

Я мусив ждати досить довго. Мені страшенно хотілося випити горілки, багато горілки нараз, щоб нею, мов повинню, залити отой ганебний переполох. Ожиданка ще побільшила мою жадоху. Осб надійшов шпильгуючи старий Петро, буркочучи зовсім недружелюбні прокляття на таких „молокососів, що скажуть слово і зараз переменять“ і „летять кудись на впроцапи, як останні дурні“. При цих словах він подав мені фляшку з горілкою. Та коли я відіпків її і припулив до рота вузьеньку шийку, наскочило на мене раптом таке обридження перед цим плином, що я мало що не кинув фляшку геть від себе і, здригаючись, подав її назад Петрові.

— На, пий, — сказав я, ледве видашуючи з себе слова, — я цим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знов пробурчав якусь добродушну лайку на нездар, що цураються дару Божого, забулькотів із фляшки просто в горло порядну порцію, затків потім фляшку корком і притовків його долонею, і тоді устроїв фляшку в свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг

і лиця свого навернути на горілку і, хоч не присягав на неї, а проте й досі не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сміх усьому світу!

Трохи заспокоївшись, зайшов я до дому і постановив собі закинути зовсім керманіцьке ремесло і ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув біля шинку, що в середу піде найближча повідь, то щось із непереможною силою вигнало мене досвіта з хати. Я пішов до Жаб'я на склад дерева, збив дарабу й погнав її знов з дядьком Пепром до Вижниці, і знов у Ясенові обгорнула мене та сама дика привога, яка проймає хіба найтяжчого злочинця, і перевернула все мое нутро. Мов шалений, я бігав очима по воді, шукаючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусив говорити мені, що рвуча вода мусіла вже або викинути втопленика десь на берег, або занести Бог зна як далеко та встромити в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все показувала мені, що ану ж я ще десь тупт близько знайду того хлопця, що ану ж серед ріки виставиться з води його сніжно-біла рука!..

І бачите, сусіди, це був увесь мій гріх і вся моя мука. Все щось тягло мене з неперепертою силою на Черемош і все, перепливаючи те прокляте місце пониже Ясенова, я мусив зазнавати того самого переполоху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, ніби то є такі люди, що їдять аршинник ¹⁾ і при тім живуть

¹⁾ Аршинник — арсен.

довгі літа. І мені все здавалося, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної привоги.

А проте я не бажав нічого гарячіше, як увільнитися від неї. Коли минуло кілька неділів по випадку, відважився я нарешті заговорити дещо про нього і почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у такім віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував дещо виразніше, чи того й того дня такий хлопець не втонув у Черемоші? Ні, ніхто нічогісінько не знав про такий випадок. Чи не викинула вода такого трупа? Ні, ніхто не знав про це ані словечка.

Всі ті звістки, замість заспокоїти мене, тим живіше товклися в моїй п'ямці, немов нерозв'язана жасна загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у гуцулів із Краснолі та з Устерік, — ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який би його знав, бачив або жалувал за ним. Мій перший спрах перемінився звільна на глибокий смуток, на безмежне співчуття з тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого спрацюю ніхто не журился. В моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце, і я нарешті надумав удатися на покуту, йти пішки до Сучави, там висповідатися свого гріха і таким способом заспокоїти свою душу. На лихо собі, я й цим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіді признався до свого гріха, дуже квапився і, очевидно, не мав ані часу, ані охоти випитати мене

докладніше. Коли я коротко розповів йому свою пригоду, він буркнув сердито:

— „Іди, дурний гуцуле! Ти ж на тім не маєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!“

Але це запевнення попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що, видно, вже то так Пан Біг дав, що я натрапив на такого попа, видно сам Пан Біг угнівався на мене й не навернув мене, сараку, на доброго сповідальника!

Отакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, що я не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суятився, як сновида. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідатися свого гріха. Цим разом натрапив я на старого, добродушного ченця, що дуже терпеливо вислухав моє оповідання і, коли я скінчив, сказав мені:

— „Синоньку, в цьому випадку ти справді дещо прохи завинив, хоч і не так багато, як собі надумуєш. Молися Богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій“.

Я молився Богу, ах, як гаряче! І справді цим разом здавалося, що допомгло. Щоправда, згадки про втопленика я не міг позбутися ніколи, а скільки разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима, і я не міг перемогти себе, щоб не вдивитися пильно у воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленому. Але жасно вже мені не робилося, смуток минувся, і лише від часу

до часу щось стискало моє серце, мов коваль кліщами. Я оженився, мав дітей, працював багато і шоразтихіше та ти-хіше відкликалася в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова. Та раз вийшло таке, що я за щось посва-рився з моєю жінкою, в мені заграла кров, і я добре таки побив її. Це була кріпка жінка і гостра на язик, почала шарпати-ся зо мною і лаяти, що слина на язик при-несе. Я розсердився і як лусну її топирцем у голову, аж вона без тямнї покопилася на землю. І тут мене щось кольнуло в серце, я кинув геть топирець, обілляв безтямну водою, зупинив кров, що чуріла з її рани. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе, і бійка не пошкодила їй нічого. Адже знаєте, гуцулка, сарака, звикла до бійки, а не одна, то ще й хвалить-ся перед своїми сусідками: якби мя чоловік не любив, то би мя не бив. І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за цю бійку — та й це була єдина наша бійка за тих двадцять літ, що ми прожили вкупі. Але тої самої ночі, якої зчинилася у нас та бійка, ясенівський хлопчище показався мені у сні. Приснилося мені, що пливу дарабою Черемошем, підо мною реве і клекоче каламутна повідь, я що-сили працюю коло керми, і раптом бачу хлопчища, як він звішує голі ноги з дараби в воду, як обома руками спирається на кльоца, обертається й показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхається до мене не то сумно, не то якось зло-радїсно, а потім тихенько сховзується в воду й щезає в ній безслідно. Я пережив

у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився весь облипий потом, січучи зубами. Я почав молитися до Бога, але та молитва не йшла мені з серця і не заспокоїла мене. Я хотів заснути і zarazом привожився, щоб іще раз не бачити такого сну. Всю ніч я прокачався безсонний на постелі і кілька день потім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопча все колись-не-колись набиватися мені на сон. То привиджувався мені, як сидить на краю дараби, скулений і задивлений у каламутну повінь, а іншим разом, — як своєю сніжно-білою рукою показує кудись у невідому далечинь; або як з якимось невимовним виразом усміхається до мене. І завжди по таких сні я кілька день ходив, мов уповчений у ступі, нудився і бридився всім довкола, лише Черемош тяг мене до себе і на дарабі вертала до мене сила й охота до життя. Те одне тільки відчував я і воно щораз більше виростало як певність у моїй душі, що гріху за смерть того хлопця таки ще я не позбувся, що його загублена душа таки ще не заспокоїлася і для того набивається мені на сон. З тою думкою я носився більше як двадцять літ і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка і зараз тої ж ночі втопленик знов показався мені у сні і всміхнувся до мене ще жасніше, ніж уперед, то я постановив собі зараз по похороні піти до Сучави і там ще раз висповідатися. Знов я застав старого, добродушного ченця в сповідальниці. Він

вислухав моє оповідання терпеливо, подумав довго і промовив:

— „Синочку, даю тобі розгрішення, хоч їй-богу й сам не знаю, за що. Не завдаю тобі ніякої покути, бо ти сам наложив на себе тяжчу покуту, ніж я міг би наложити. Іди з миром“.

Та ба, в тім власне була штука! Я пішов, але мира таки не міг знайти. Рідше ніж уперед, але все таки від часу до часу показувався мені у сні той хлопець коло Ясенова. Ніколи я не чув від нього ані слова, ніколи не бачив приязного виразу на його лиці. І це завжди наводило мене на думку, що мій гріх ще не спокутуваний, що душа втопленика ще не заспокоїлася і показується мені у сні лише тому, щоб пошуквати на мні якоїсь провини.

А коли перед двома тижнями я плив дарабою до Вижниць і минав Ясенів, то побачив знак. На тім самім місці, де колись, сорок літ тому, хлопчище з моєї дараби зсунувся в воду, побачив я нараз, як із брудно-жовтої повені висунулася сніжно-біла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очі, і ади, рука знов виринає з води, мов блискавка з хмари, і ніби судорожно хапає за щось — достопу так, як той, що топиться в воді. Раз, другий, третій вихачувалася отак і знов щезала в воді. Ще раз виринула і вхопилася за кінець моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближчій хвилі сховзулася помалу зі слизвкої дошки і щезла в воді. Я стояв, мов окаменілий. Шарпання я відчував ще в самім дні моєї душі, але

більше нічого, ані жаху, ані суму. Я без-
тямно повертав кермою і ні про що не
міг думати. Аж як ми прибули на Ви-
жницю і я зійшов з дараби на суху землю,
почув я в собі ту певність, що це була
моя остання плавба на Черемоші, що
хлопець кличе мене до себе.

Тепер він показується мені щоночі
в сні і все усміхається до мене жасним
усміхом і не говорить ані слова і махає
сніжно-білою рукою вниз за водою. І тому
не можу вмерти, бо його душа ще не
заспокоїлася і тому не допускає й мою
душу до спокою.

Микола замовк і важко зіпхнув. І сусіди
мовчали: ніхто не знав, що йому пора-
дити. Нараз заясніло якесь світло на
Юровім лиці.

— Слухай, Миколо, — сказав він, — а що,
як це не був ніякий достоменний ¹⁾ хло-
пець?

— А то ніби по якому?

— Нібито то, як це була лише якась
мара, привид?

— Що ти кажеш! У яснісінвкий день!
Перед лицем праведного сонця?

— Та я не кажу, щоб це був лихий дух,
Господи заступи! Ні, Миколо!

— Ну, але чого ж би його згадка так
довго мучила мене?

— Га, Миколо, то чоловік ніколи не
може знати, що пригоже для його душі.
Та й загалом, добро і зло... Не можемо
знати, коли щось робимо, чи на добро
то нам, чи на зло. То ми лише свою волю

¹⁾ Достоменний—дійсний.

знаємо: хочу зробити добре, або хочу зле. Це так, це нам каже сумління. Але що довкола нас, Миколо, про це ніколи не можемо бути певні. Не одне видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

— Це правда, Юро! Але все таки я не розумію, що то за мара могла бути, коли це не був правдивий хлопчище з тіла і кости.

— Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що припала мені самому, як я ще був зовсім малий. Може я мав тоді вісім, може десять літ. Одного дня — а був гарячий, парний, літній день — захотілося мені і ще кілбком сусідським хлопцям, що жили опам уверсі, скупатися в Черемоші. З нашого верха до Черемоша не близенько, але нам, дітям, було це бай-дуже. Ноги на плечі та й гай у долину! Збігли ми з кичери,¹⁾ збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через вориння²⁾ перескочити, потім невеличкий лазок, потім ще вориння, потім рів, потім півперек дороги, ще через одне вориння, зіскочити зі стрімкого бережка на рінб³⁾, і туп тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариші бігли наперед, поперескакували як кози через одне й друге вориння і сміялися з мене, що я залишився ззаду. Знаєте, як то діти:

— „Гаду, гаду! Дідько ззаду!“

А я біжу та й кричу за ними:

— „Веред, веред, дідько вперед!“

¹⁾ Кичера—гора, покрита лісом.

²⁾ Вориння—дерев'яна огорожа з ворин—жердок.

³⁾ Рінб—пісочок.

І так мені якось гірко, завидно зробилося, що я зібрав усю свою силу, розгнawsя і скочив собі через ворину. Але якось попав не на добре місце, бо за вориною хтось кинув суху тернову гілячку, і я саме на неї наскочив босою ногою, і здоровенна терняка вбилася мені в п'яту, мов кавалок гонпаля.

— Ой-ой-ой! — скрикнув я зненацька від болю.

— Га-га-га! — зареготалися мої товариші і побігли далі, кричачи-пустуючи:

— А ми борше¹⁾! А ми борше!

Я закусив зуби, а туп мене немов пече щось: щоб зрівнятися з ними, шарпнувся бігти їм наздогін, але не міг зробити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нозі, що аж мене за серце стисло мов кліщами. Я мусив зараз присісти на стежці і оглянути скалічену ногу. Терен забився глибоко в п'яту; шпичка відломавшися від сухої гілки, вломалася при самій шкірі, так що нігтями не було за що вхопити, щоб витягти терна. Я мусив насамперед намазати п'яту слиною, розм'ягчити її й обмити, а поді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завжди при собі застромлену в пазусі сорочки, мусив нею добре роздовбати те місце в п'яті, де всадився терен, мусив розпорпати шкіру, поки терен не почав рухатися, і я, холихтаючи ним, видобув його настільки догори, що міг захопити його тупий кінець нігтями і витягти його з п'яти. Ну, для мене це не була ніяка

¹⁾ Борше — скоріше.

дивниця, але все таки це потягло кілька хвилин. Тим часом мої товариші добігли вже до ріки, покидали з себе шмаття і з радісним криком та вереском поскакали в чисту, неглибоку воду. Я ще сидів на стежці і довбав свою п'яту та з завистю чув їх радісні голоси, чув, як вони в воді хлюскалися та били ногами або з вівканням оббризкували себе долонями. Та ледве я встав і пустився бігти до них, почув я нараз іздалека якісь привожні оклики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав щосили:

— Діти, геть із води! Повинь надходить! Але діти в купелі так були зайняті своїм плюсканням та вівканням, що й не почули того крику. Я лечу, як тільки можу пробитою ногою, запинаюся на перелазі і в поспіху беркиць догори ногами в рівчак, зриваюся увесь захляпаний і перескакую через рів, вибігаю на дорогу і моїм очам являється страшений вид. На пів хлопа заввишки копипься буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінь від берега до берега, і валиць швидко як буря долів Черемошем з громовим гуркотом. Десь там у полонині нагло прорвалася хмара, в тіснім видолінку збовдурилася вода, несучи з собою кльоци, свіжо з корінням вирвані смереки, та річне каміння, з гуркотом і клекотом гнала в долину. Вже була ось-ось близько, а мої товариші все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу щосили і аж тепер вони спостерегли, позривалися в воді і мов одубілі поставали, придивляючися страшному водяному валові. Та це привало лише

хвилину; в найближчій хвилині вал наско-
чив на них, прогловув їх як пару галушок,
котився з ними далі в безвісті.

— Це правда, Юро, — промовив Ми-
кола, — і могого стрика хлопець, знаєш
старого Гедемонюка одинак, також поді
пропав. Пам'ятаю це добре, але...

— А погадай про той терен, Миколо! —
перервав йому Юра. — Як він мене за-
болів і запік у самім серці! А про те
коли я пізніше роздумував над ним, то
власливо він уряпував мене від смерті.
Якби я був разом з моїми повари-
шами добіг до Черемоша, то був би
певно й пропав разом із ними. Так
само мені видається твоя історія і твій
гріх. Молодим парубком ти був п'яниця,
забіяка і марнопрапник. Зневажити, по-
ганьбити або й побити безневинно чоло-
віка, знасилувати дівчину, це для тебе
було так легко, як випити чарку горілки.
Най тобі Бог відпустить гріхи твоеї моло-
дості, але не одному ти поді допик до
живих печінок... і мені... Тямиш, як то
не раз бувало?.. Бог мені свідок, я давно
простив тобі, бо пізніше ти зробився таки
добрим і порядним чоловіком. Але поді,
Миколо, хто бачив твої піяпики та бія-
пики, той поневолі мусив подумати собі:
коли цей парубок так піде далі, то кеп-
ський його буде кінець: скінчить або від-
чийогось топирця або на шибениці. І не
було кому дати тобі стрим, Миколо, бо
твій ненбо ¹⁾ вже не жив, а неня була

¹⁾ Ненбо — бамько

стара та подаплива, а може й не знала, що ти виробляєш поза домом.

— Ну, не знала!—буркнув під носом Микола.—Де би не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я оптямився. Та куди мені було до розуму промовити! Ой, Боженьку, Боженьку! Так, так, я був ніби глухий і сліпий, як кінб, що зірвався з припону. Ну, ну, Юро, говори далі!

— Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу,—мовив далі розважливо Юра.—А нараз ти зробився зовсім іншим чоловіком, перестав заходити до шинків, водитися з п'яницями та опришками¹⁾, перестав навіть сміятися голосно, п'ямиш, як то ти поді любив сміятися, аж на столі чарки дзвеніли, а найсміліші ватаги²⁾ блідли? А потім ти оженився і запрягся до праці... Ані дізнати було першого Миколи. А ми Богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напустила тебе, бо інакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помилялися.

Микола слухав бесіди старого Юри з напруженою увагою. Десь-колись заблискувала в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотуються, порядкуються наново.

— Бачиш, Миколо,—говорив далі старий Юра по короткій мовчанці.—Оце як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на п'ямку оця дитяча пригода з терном у нозі. Адже й ти так само безтямно

¹⁾ Опришки—розбишаки, гайдамаки.

²⁾ Ватаг—найстарший пастух на полонині.

летів на свою загибіль. А Бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш як то ще наші діди та батьки говорили: „коли Бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злізати та прутом бити“. Він має в руках тисячі способів і все цвігне чоловіка в таке місце, де в нього найбільше боляче. То він і тобі вбив такий терен у сумління, що ти мусив почувати його шпигання весь свій вік. Скоро лиш одною ногою полівиш, щоб зійти на пагубну дорогу, ого, вже тебе той терен зашпигає, і ослабить і заглушить твою лиху силу. Розумієш тепер, що значить цей гріх, Миколо? Це не був гріх, це була ласка Божа, що являлася тобі, як болюче тернове шпигання. Це не був ніякий хлопчище, що втопився там коло Ясенова і якого ніхто не бачив, ніхто не знав. Твоє власне сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурханця. І добрий був штурханець, Миколо, зробив своє гаразд. Ти повинен дякувати Богу за той штурханець. Це ти не бачив, як там на Черемоші втопився якийсь бідний, невідомий хлопчище, це ти бачив таку осторогу для своєї душі. Дякуй Богу, Миколо, що зі своєї ласки послав тобі цей знак; що розкрив тобі очі, щоби ти бачив його і прийняв у свою душу. Кожний з нас не раз у житті бачить такі знаки Божої остороги, але не кожний видить їх, не кожний відчуває в них палець Божий і тому так багато людей залітає в пропасть. Недаром говориться про таких у Євангелії: «мають очі і не видять, мають вуха і не чують». А ти можеш вважатися

щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смерклося. Сини занесли Миколу до хати. Він не говорив більше нічого і здавалося, що весь потонув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли другого ранку сини заглянули до нього, він був уже небіжчик. Його лице роз'яснилося і виглядало, як образ спокою і задоволення. Видно й душа його перед смертю знайшла здавна по-
жаданий мир.

1904 р.

НЕНАЧЕ СОН

Неначе ві сні виринають перед моєю душею забуті тіні давньої минувшини, рисуються виразними силуетами на плі крайобразу мого рідного села і промовляють до мене давно нечутими, простими, тихими словами. І ворушають моє серце і випискають слізи на очі. Чи маю вас ловити, тіні, сіптю слова? Чи маю виводити на денне світло те, що примерешилося мені в сонній уяві?

· · · · ·
Новенька селянська хата з білими стінами, з ясними вікнами, збудована в дві половини, під насупленою стріхою, в віночку розлогих верб і яблунь, що хиляться над нею, осяяна блиском літнього, південного сонця. Відчинені сінешні двері, в хаті рух і стукіт і веселий гамір. Хто від жнив, хто з косовиці, господар і слуги прибігли на часок додому, щоб пополюдувати. Поле близенько, широким вінцем розкидане довкола хаток невеличкої, десятихатної слободи, то йдуть на полуденок додому, бо нікому носити його в десять різних місць, де рівночасно йде робота.

— Води! Води! Ой, яка шкода, що нема свіжої води!—чупи голоси при столі. На подвір'ю і загалом у слободі нема криниці; в річці, що з двох сторін обливає сугорб, на яким стоїть слобода, вода тепла. Треба йти за річку, левадою, поміж нивами аж під ліс до лісової криниці, що має чудову холодну воду.

Але хто піде? Нікому не хочеться йти серед полуденку. Все з'їдять робучі роти, а йому не лишать, ще й насміються.

— Іди, невісточко!—лагідно промовляє баба, господарева мати, що вже три роки не злазить з печі, та досі ще держить у повній власті всю хату. Невісточка, висока, статна і гарна молодиця, ані слова не мовить, кладе ложку, хапає коновки й коромисло й весело, мов пташка співаючи, біжить через подвір'я, у садок, на леваду за річкою. Баба з печі слідить за нею очима, як вона, мов метелик з червоними крилами—це її від поспіху зфалдована червона спідниця—летить далі й далі на край обрію, який видно крізь вікно. Ще момент, і вона вибігла поза той обрій і зчезла з очей баби.

В хаті полуднують, поспішаючи, голосно калапатають дерев'яні ложки о посуду, гомонить весела розмова.

— А лишть там їй,—рішуче говорить баба,—вона більше робить від вас усіх.

— Уже лишено, бабуню,—озивається старша служниця Остина.

— А вона винесе вам води на ниву, то йдть так. Адже до криниці не близько.

І всі, пополуднувавши, ще раз стукнули ложками та посудом, повставали з си-

дженб, і повагом, як люди, що знають свою міру і свій час, виходили з хапи і йшли до свого діла. Господар вийшов останній.

— А пильнуй там, Мироне, щоб не поставкували!—сказала баба.

— Ну, а від чого ж я?—запитав хазяїн і якось байдужно вийшов із хапи.

— Нездара ти! От іще нездара!—буркнула собі під носом баба.—Старий удовець, а заманулося молодій жінки. Що ж маєш, її! Тішся нею, як квіткою, що, якимось птахом занесена, зацвіла в твоїм городі! Тішся, як я пішуся!

І стара, не говорячи нічого більше і шевелячи своїми посинілими від старости губами, взялася за куделю й веретено, що все стояли біля неї, «щоб не тратити часу марно». Це була девіза всього її життя і вона хотіла бути вірною їй аж до смерти.

· · · · ·

А невістка біжить по воду.

Весела, як пташка, що з клітки випурхнула на волю. Її палкі очі впиваються красою природи й сонячним блиском, її дівочі ще груди підносяться і хвилюють, мов у якимось зворушенню, її рум'яні, калинові уста мимоволі розхиляються і з них дзвінким, альповим голосом вилітає відома дівоча пісенька:

Ти не знаєш, мій миленький,
Як мене любити?
Правов ручков за пазушку,
Лівов обіймати.

Правов ручков за пазушку
Та й полоскотати,
Лівов ручков обіймати
Та й поцілувати.

І в тій хвилі, неначе сонний привид від землі, виринула висока парубоча постать. Це був високий, вродливий парубок з високим чолом, опіненим золотистими кучерями, з простим, мов із слонової кости випоченим, носом, із розкішними губами, крізь які проглядали білі, рівні зуби—ідеал сілсьбкого красеня, принада для дівчат і молодиць. Він був не тупешній, мандрований дядько, і ніхто не знав, якого він роду. Всі кликали його Нестором. Він служив у попа і разом з тим був за дядька при церкві та радував людські душі своїм чудовим голосом. Тепер ішов з косою на плечі косити попову леваду за слободою.

Його стежка, що вилася від села, перехрещувалася на леваді з тою стежкою, що вела в лісок до криниці. На тім перехресті Нестор зупинився, поки дійде до нього молодиця.

- Здорова, Марисю!—мовив до неї.
- Здоров, Несторе! Куди йдеш?
- Адже бачиш, що косити. А ти по воду?
- По воду.
- Баба післала?
- Баба.
- Гаразд.

І він пішов із нею, свищучи якусь мелодію. А коли дійшла до ниви, покритої буйним житом, він збочив до неї і сказав до Марисі лиш одне слівце:

- Сюди.

Вона пішла за ним і за хвилинку обоє зникли в розкішнім морі сірозолотих стебел жита, а над ними щасливо шуміли недоспілі ще колосочки, колисані ледве

чутним подухом гарячої, полуденної літньої години.

.
Марися прибігла додому з водою і застала бабу біля вікна. Не мала часу здивуватися цьому незвичайному фактові, бо баба мала ноги безвладні і порушитися з місця стоїло їй великого пруду. Баба не дала їй опямитися, і коли почула, що Марися вже в сінях окликнула її.

— Марисю!

— Чого вам, бабусю?

— А заглянь но до комори! Чую, що там щось недобре робитьсся.

Марися поставила коновці з водою і побігла до комори. Крізь отворені двері впало скісним стовпом блідозолоте денне світло до темної комори і в тім світлі Марися побачила картину, що наповнила її господарське серце правдивим жахом.

На низенькій дубовій лавці стояли там рядом здорові горшки свіжо видоєного молока. І о диво: молоко в горшках немовби кипіло, клекотіло, шуміло і клубилося і почало, мов кип'яток, утікати з горшків, заливаючи лавку і поміст холодною піною.

— Йой, бабусю! — скрикнула Марися, заламуючи руки, — а це що за диво творитьсся?

— Наслання, моя дитино, я вже чула серцем, що маєш ворога.

— Та що ж його робити? — в розпуці питала Марися, дивлячись на нівечення її добра.

— Ти ж хіба не знаєш? — питає баба.

— Не знаю, бабуню! Я й не чувала такого.

— Перехрести горшки й поплещи кожний навхрест долонями та плюнь три рази на лівий бік! — навчала її баба.

Марися зробила це, і молоко зараз заспокоїлося в горшках, хоч утрата його була досить значна.

А коли Марися по тій пригоді вийшла до хати, баба, сидячи при вікні, з незмірним уподобанням вдивилася в її лице і простираючи свої губи до усмішки, промовила:

— Марисю, ходи до мене!

Марися наблизилася до баби і гляділа їй просто в очі.

— Ти була з ним?

— Була.

— Добре!

І стара простягла свою велику костляву руку, обняла нею Марисю за ший, прип'ягла близько до свого лица й поцілувала її. Марися немало здивувалася тій ніжності, бо баба була дуже строга й ніколи не цілувала нікого.

— Ти моя донечко! — шептала баба тремтучим шептом. — Ти моя квіточко! Ти моя радість! Шкода тебе для такого нездари, як твій муж. Я знала, що ти відчуєш це й сама. Та проте будь благословенна в Бога, що прийшла звеселити нашу хату. І приведи мені внука, щоб був гідний тебе і мав таку золоту головку, як він. А про всякі насланні не турбуйся. Я навчу тебе всього, що сама знаю. А тепер іди до свого діла, неси їм воду.

Марися мала слізозі на очах і, не мовлячи ані слова, вийшла з хати.

1908 р.

СИН ОСТАПА

Одного гарного весняного ранку входить до мене молодий, безвусий ще хлопчик, може 15-18 літ, у якімось спортовім, нешитім, а плетеним із синьої волічки убранню, що щільно облягає його молоде пахуче тіло, і в плащiku, на взір сокольського, надітим лиш на один рукав, а другий висить на шовковім шнурі з купасами, що оперізує шию і звисає на груди.

— Гупп Могп¹⁾, — промовив він віденським акцентом, і взагалі, скажу, що далша наша розмова велася німецькою мовою, при чім я мав нагоду любитися оригінальними зворотами віденського діалекту з його oes замість sie і т. д.

Питаю його, як називається.

— Я ніяк не називаюся.

— А яке ж твое ім'я?

— Син Остапа.

— А як тебе кличуть?

— Du або Schweinskerl²⁾.

Ну, подумав я, в гарній ти там кумпанії жив.

¹⁾ Доброго ранку.

²⁾ Ти або свиня.

А він промовив швидко, зажмуривши, очі, мов когут при п'янню:

— Оце я приїхав з Відня і зайшов до вас.

— Що ж вас пригнало?

— Я син Остапа.

— Якого Остапа?

— Не знаєте Остапа? Його в Відні все називали не інакше, як Остап.

— Не можу знати. Може Остап Терлецький?

— Тер-тер-тер-ррр, — заперкотів син Остапа. — Прокляте свинство називатися так, що чоловік мусить зломати язик, щоб вимовити його. Я приїхав по спадок по Остапі.

— То дуже гарно. Але він не обтяжить вас дуже. По Остапі лишилася лиш купка паперів, старі штани та кілька пар подертих черевиків.

— Що ви це говорите? Остап був маючий чоловік, його спадщину обчислено на 100,000 ринських. Віддайте їх мені зараз!

— Я? Відки ж я до того прихожу?

— Бо ви взяли ті гроші.

— Хто вам це сказав?

— Я знаю.

— Гроші мусили-би бути в суді або в поліції в депозиті.

— Я не хочу йти до суду. Йдіть самі.

— А маєте які документи, папери?

— Нащо мені? Я сам документ.

— Ну, я без документів нічого для вас не можу зробити.

— А в мене одинокий документ оце! — і винявши з-за пазухи невеличкий блискучий револьвер, поблискав ним до сонця, а потім намірився до мене.

— Одна хвилина, і вас нема,—граціозно жартував він, усміхаючися янгольським усміхом.

— А в такому разі хто вам допоможе відзискати спадок? Без мене його не доб'єтесь.

— *Verdammt Canaille!*¹⁾ — буркнув він і сховав револьвер.

— Що ж ви вмієте? — запитав я, щоб перейти на іншу тему.

— Нічого.

— Вмієте читати, писати?

— Ну, те вмію.

— Все таки щось ліпше, як нічого. Чим бажаєте заробляти?

— Я не буду заробляти, буду жити з ренти.

— Ну, та рента вилами на воді писана (тут він засміявся до розпуки, так поскоботала його невідома йому українська приповідка),—а все таки треба би знати хоч якесь ремесло.

— Я не ремесник, я панич. Люблю пси, коні і кокопок.

— Будете що їсти?—питаю і підсуваю йому тарілку з свіжими вишнями та суницями.

— Я того свинства не їм. Пообідаю в своїм готелі.

— Ну, то ходім до суду,—мовив я.

— Нема пощо до суду,—мовив він рішуче.—Ведіть мене до дирекції поліції. Вона усе знає й певне скаже мені, що знає про мій спадок.

Ми пішли. На трамваю він почав якусь сварку з кондуктором, зчинився крик,

¹⁾ Клятий хам, нікчемник.

трамвай зупинився і поліцей арештував його, наложивши йому кайданки на руки за те, що всім грозив револьвером. Він наробив страшенного вереску, кидався і копався, мов навіжений, кусав усіх і дряпав нігтями до крові, так що публіка мусила висісти з вагона і кондуктор позамикав двері на ключ. Поки доїхали, він устиг порозбивати всі шибки в вагоні, всі зеркала і поперед усього скляну баню електричної лампи, не перестаючи при тім вити та ревати, та вищати, імітуючи різні звірячі голоси.

Отак ми серед величезного здвигу народу помаленьку доїхали до поліції. Розуміється, два поліцей ухопили його за ноги і, завдавши його собі на плечі, понесли. Та й несли ж вони його! Щохвили розскакувалися так, що його ноги розхилилися, аж кості тріщали. Він у страшнім болю кидався і ревів та гатив поліціантів іззаду кулаками та смикав їм з лютої волосся цілими жмутами, дер їх нігтями, поки зовсім не окровавив їх. Та вони героїськи витерпіли біль і не пустили його з рук аж біля входу директорської канцелярії. І тут нараз яка ж зміна! Замість шаленого крикуна просто хлопчик — душа. Мов мавпочка, сердечно регочучись, він поскакав по канцелярії та й гиц на коліна до старого директора. Обхопив за голову та й став, сміючись, цілувати його лице і колючу бороду,

— Gutnamd, Alterchen! — промовив він, — ich liab oes! ich liab oes! ich liab oes!¹⁾ —

¹⁾ День добрий, старенький! Я люблю вас, я люблю вас, я люблю вас!

приспівував він над його вухами, та нараз зайшовся таким проразливим реготом, що директор аж залякав, зіпхнув його зі своїх колін і копнув ногою.

Йому це було байдуже. Вивернувши кілька козликів на дивані, він знов штрикнув на коліна директора і почав цілувати його.

Поліцаї здали рапорт про його поведення в трамваю, а я оповів коротко, що вважаю хлопця божевільним і прошу віддати його на клініку для обсервації. При моїх словах хлопець страшенно закричав і кинувся до мене.

— Ви розумієте по-українськи? — запитав я.

— Розумію. Остап навчив. Ви назвали мене божевільним. Ви хочете заперти мене в дім вар'ятів!¹⁾ Осб вам за це!

І він виняв свій револьвер і хотів стріляти. Та в тій хвилі директор іззаду відібрав йому револьвер. Він кинувся до директора зі спрашеним криком, думав би, що видре йому очі, та директор одним повільним замахом руки і списненням одного місця його шиї довів його до того, що він моментально зблід, як труп, і без духу повалився на долівку.

Він лежав так добру хвилю, потім чхнув здоровенно, підкинувся весь над землею, мов риба, що вискакує з води, встав, випрямився, позіхнув, потім преспокійно видобув із своєї пазухи другий револьвер і, виціливши спокійно, поки ще директор

¹⁾ Вар'ят — божевільний.

успів йому перешкодити, вистрілив мені в голову.

Я закричав страшенно — і прокинувся. Голова справді боліла, але я даремно шукав крові, що плила б від дійсного прострілу. Значить, то був тільки сон.

1908 р.

ЗЛІСНИЙ СИДІР

З давніх споминок моєї молодості

I

Я не багато знав злісного Сидора. Він жив аж геть на другім кінці нашого села, що все таки становило добрий кусень дороги, бо село наше велике та довге.

При тім же він пильнував Ділу, т.-т. того великого лісу, що криє північні сповихи Карпат, і до нашої Слободи йому рідко коли лучалося ходити. Таким способом я бачив його лиш кілька разів. А прецінь і тих кількох разів було досить, щоб злісний Сидір поді вже визразно вдався мені втямку.

Мій небіжчик тато був коваль і славивсь на всю околицю не тільки хорошою та привкою роботою свого ремесла, але й своєю живою, гостинною та людяною вдачею. Кузня мого тата, що стояла саме насеред нашої невеличкої Слободи на досить високім, плоскім сугорбі віддалік від села, була, так сказати, місцем

збору, нарад та приязної балаканки для всіх сусідів. Скоро тільки, бувало, тато ввійде до кузні та, беручись до роботи, заценькає молотком по бабі (ковадлі), так зараз, гляди, починають сходитися сусіди, близькі й далші, далі прибувають і люди з села, а то й геть з дальших сіл із роботою, — деякі приїздять возами, і на оборі та під кузнею починається немов правдивий ярмарок. Бесіди, жарти, сміхи, серед них ненастанне ценькання батського молотка або грізний, прискорений стукіт двох дужих молотів, усе те мішалось до купи й доносилося до хати, де я, тоді ще малий, ледве п'ятилітній хлопчина, виглядав через вікно на той клекопючий вар робучого життя. Мене тягло на двір, до кузні. Мені хотілось власними очима глядіти на все, слухати всього, що там робиться та говоритьсь. Мене манило звучне батськове ценькання і грубий, уриваний стук важких молотів, мов гавкання злющих, великих та похриплих псів. Мене манив огнистий блиск розпеченого заліза, котре, мов живе, підмітувалось на ковадлі під частими-густими ударами молотів. Мене манили ті червоні іскри та білі сарахкотячі зиндри, що пирскали від розпаленого заліза на всі боки і виглядали здалека на темнім плі кузні, мов огнистий дощ з чорної хмари. А вкінці манили мене ті чужі лиця, непривичні, а приязні голоси, ті грубі, а щирі й добродушні сміхи, ті веселі та сумні оповідання, котрих так багато можна було наслухатися в татовій кузні.

Ось чому я кожного разу з дитинною упертістю напірався до кузні. Впрочім тато, котрий дуже мене любив, і не думав мені того боронити. Напроти самого вогнища на прилавку в кузні стояло довге й високе коритце з водою до спущення заліза. Отож то на один кінець того коритця від кута тато поклав широку, гладку плиту,—це було моє місце. Тут я сидів цілими годинами, дивився, слухав і дивився. Все мене цікавило. Мені зовсім не нудилось дивитись хоч і як довго на вогонь, на ту невеличку, синяву поломінб, що мов випливала лагідно з розжареного, червоного **вугілля** при рівнім, односпайнім подуві міха. Я слідив за кожним куснем **вугілля**, як він зразу чорний, облитий тим синявим вогником, поволі червонів, а далі білів, розпадався на кусники, меншав і **танув**, мов поповчений сріблистий лід. Так само й залізо, розпалюване в огні, цікавило мене. Я лякався за нього, скільки разів батько в кліщах всував який кусень до грані,—мені здавалося, що й воно мусить чути біль,—а коли знов батько виймав його з-під **вугілля** і швидко клав на ковадло—жарке, аж біле, сичуче, прискаюче вогнистими зиндрами, що зліпалися мов оси в різні боки і не раз грозили мені самому в моїм далекім, затишнім і теплім кутику,—то й поді я лякався того заліза, мов розгніваного, мстивого противника, котрий за дізнану в огні зневагу готів в лютості зробити яку пакість татові або комунебудь в кузні. І звичайно в таких разях тато прикликав когось і своїм звичайним, швидким голосом говорив:

— Ти на, ти на, Миколо (чи як там) заступи но ось дипину, щоби го¹⁾ зиндра не спекла.

І між мною та сарахкотячими зиндрами ставав чоловік, щоб зиндри не долітали до мене. Аз-поза його плечей я з радістю й страхом дивився на підскоки розжареного заліза на ковадлі, дивився, як воно видовжувалось, розплескувалось, кривилось під ударами молотів, аж поки з білого не зробилось червоне, з червоного брудняве, тоді батько назад вступлював його в огонь.

А з якою цікавістю, з яким страхом я завжди дивився на той міх, що сапів і надувався якраз проти мене! Я не міг зрозуміти, чому він надувається, скоро хто почне димати жердкою, зчепленою за один кінець грубим шнуром зі спідньою дошкою міха. На верхній дошці лежав камінь і коли йно починали роздимувати, міх сопів так важко, мов страшно помився своєю роботою, його шкіряні боки западалися до середини, а з нутра роздавалось немов якесь хлипання, котре проймало мене мимовільним ляком. Аж поволі-поволі при ненастаннім диманню міх надувався цілий, підносив верхню дошку враз із камнем геть догори, трохи не під саму повалу, напружав тугу свої фалдовані боки і міцним, рівним подувом пер у саме вогнище річку густого воздуха так, що не раз аж розкидав жарюче вугілля геть на боки. Вся та переміна

¹⁾ Го—його.

була для мене дивом і я дармо допитувався тата, що там таке в міху?

— Ой ти... ти... ти! — відповідав, усміхаючись, отець, — все бис тільки хтів знати! Там дика баба в міху!

Але «дика баба» не була вже для мене новиною. У всіх і всюди, від чого мене дома хтіли здержати, сиділа та «дика баба». Вона ліпом стерегла в полі гороху, до котрого я був дуже ласий; вона сиділа в ямі під припічком, де я, загнивавшись, любив залазити; вона пробувала на поду, де мені заказано вилазити по драбині. Для того я не дуже налякався і не дуже вірив тому, що казав тато. Моя цікавість довела мене до того, що раз, коли тато перед кузнею кував коня, я зііз зі свого сідала й поліз під міх, щоб подивитися, що в нього є зі споду. Але тут я справді побачив таке, що всі казки про диких бабів, кусік, залізних вовків і других страхів нараз гурмою нагрянули на мене: я побачив щось широке, волохате, що, мов живе, рушалось, підмітувалось до середини міха і знов спадало. Правда, це була звичайна кляпа, обшита телячою шкіркою, але моя роздразнена дитиняча уява, годована з дня на день лячними казками про всякі маровища, побачила тут щось живого і надприродного і я з страшним вереском кинувся взад від міха, гримнувся головою о дерев'яний дрюк, що стояв побіч, і відтак без тямки, окривлений, упав насеред кузні...

А коли ж відтак пробудився, скалічений в голову, мокрий від крові й від води, котрою мене обливали, то довгий час я дри-

жав і не міг сказати нічого, як тільки одне:

— Дика баба... дика баба... з'їсти мя хотіла...

II

Але такі сумні випадки, хоч їх було кілька, все таки були рідкі. А звичайно в кузні було весело й привітно, як ніде, і ще й досі споминка про татову кузню будить у моїй пам'яті може найприємніші й найщасливіші хвили мого дитинства. Скільки щирих, давно знайомих лиць пересувається передо мною при згадці про татову кузню! Багато з них давно вже потонуло під мураву, багато з веселих, здорових, щирих, робочих людей, якими я видав їх у кузні, попереминовалося в нужденних, похилених, грижею, немов хробаком, підгризенних, напипком та зопсуптям зруйнованих старців. Потужна, каламутна хвиля життя перевалила по тім щасливім, молодім світі, серед котрого стояла тихо під старими гонпами татова кузня, і багато, багато змила вона, поперевертала, повалила або закаламутила поганим намулом.

В кузні також пізнав я злісного Сидора. Ще й досі живо стоїть перед моїми очима той здоровий, високий, мов буряк червоний, чоловік з блискучою спіральною за плечем і з борсуковою торбою при боці. Серед прочих людей він видавався велетом і як коли прийшов до кузні, то тато, сміючись, завсігди здалека кричали до нього:

— Ти на, п-на, Сидоре, вилигане, не йди ми до кузні, бо головою повалу просадиш!

Хід Сидора був важкий і зваловатий, мов хід тяжкого воза з сіном. Його голос був різкий і дикий, мов справді лісового чоловіка. На нім була коротка витерта гунька гнідого сукна, а під нею полотняний лейбик. На голові зимою мав бойківську футряну шапку з наушниками, копра його лицю надавала ще дикішого і грізнішого вигляду.

Як я боявся Сидора! Коли нераз тато казали йому заступити мене перед зиндрами, і він своїми широчезними плечима заставив мене, мов стіною, то я з ляком позирав на його страшну шапку і весь тремтів, сам не знаючи чого.

А прецінь Сидір не був злим чоловіком. Хоч говорив різко та голосно, сміявся якось дико та проразливо, то прецінь в голосі його звучала доброта й щирість, і він умів жартувати та смішити всіх так, як мало хто другий. Але особливо мене любив він дуже. Коли тільки прийшов до нас „на Гору“, завсігди носив мене на руках з кузні до хати, а з хати назад до кузні, давав мені всілякі забавки з лісу: то дубінки, коприми я, бувало, весь день камулькую по хаті, то мисочки від жолудів, то різнобарвні жолуді, то якісь блискучі камінчики та халабудки, котрі я складав і переховував, мов не знати яке добро. Часом Сидір забавив довше у нас, і тоді по обіді звичайно брав мене на коліна, вчив мене робити з дерева плуги, плести з хворосту санки або з lika чере-

вики, а при тім умів так цікаво та люб'язно приговорювати, що я забував про його червоне, спрашне лице і про його „дику“ шапку, а готов був слухати його до самого вечора. Часом розповідав мені Сидір і казки, але завжди якісь смішні, веселі,—а ніколи не говорив таких страшних та понурих, як мені говорено дома.

— А як прийшов Іван з жидами до лісу,—говорить було Сидір,—та й каже: ну, жиди, стережітьсь, бо тут в лісі вовки. „Ох, Іван,—кажуть жиди,—та бо ми сі дуже боїмо за тото вовк!“ — „Не бійтеся, дурні,—каже Іван,—хоч вас котрого з'їсть, то невелика шкода! А всіх вас чень не подусить!“ Ідуть вони лісом, ідуть, а далі зайшла ніч. „Ну,—каже Іван,—гов, жиди, тут будем ночувати. Лягайте спати!“ Лягають мої жиди, але якось не можуть поміститися. „Ох, Іван,—кричать вони,—як ми будем спало, коли ми сі дуже боїмо за тото вовк! Цюесь, Іван, поклади ти нас так, щоб ми нікомге ні спало з краю, але всі в сегедині, бо ми сі дуже боїмо за тото вовк!“ — „Га, як хочете так, то добре“ — каже Іван, та й почав дивитися по лісі, де тут є муравлисько теньге¹⁾. Надибав та й каже: „Ну, жиди, лягайте всі головами на тому подушку довкола! Нікомрий не будете з краю“. Полягали, та й боє²⁾, всі в середині. Але як ся муряшки рушат,

¹⁾ Теньгий—великий, здоровий.

²⁾ Боє — слово без певного значення. Лемки кажуть -лем, гуцули -сми.

як зачнут жидів січи, матінко! Жиди в гвайт: „Ох Іван, Іван, та бо ту таке велике блѡх, сѣбо воно дузе кусає! А Іван кричить: „Тихо, жиди, бо вовка кличу!“. І жиди небораки мусили цілу ніч переспати на такій подушці.

Я заходився зо сміху при таких оповіданнях, і смішив мене, конечно, не сам предмет, з котрого я багато дечого не розумів, а радше чудацьке перекривлювання самого Сидора та його раз пискливий, нібито жидівський, а знов надприродно грубий, буцім Іванів, голос.

Але нічим так не зрадував мене злісний Сидір, як невеличкою сокиркою, майстерно виробленою з дерева, котру подарував мені. Як то я носився з нею! Скільки то дубів та ялиць я постинав нею в думці! В скільки різних місцях я ховав її, аж поки не винайшов одного, найбезпечнішого, під припічком, в шпарі між двома делинами, відки на другий день підсліпувата служниця Марина загромадила її враз із трісками в піч! І помимо безконечних плачів та жалів за незабутньою сокиркою я завсігди з подякою споминав про злісного Сидора і ждав з дня на день, коли він знов прийде, щоб пожалуватись перед ним на Марину і спитати його, чи не має ще одної такої сокирки. Але я дармо ждав. Тиждень минав за тижднем, а Сидір не приходив „на Гору“. Так минули жнива. Під осінь мене дали до школи, і відтоді я вже ніколи не бачив злісного Сидора.

III

Ні, брешу! Я бачив його ще раз, але в яким положенню! Серед яких обставин! Мені й досі важко робиться, коли згадаю про те.

Минуло два роки від того часу, як я бачив Сидора в татівій кузні. Моя дитиняча пам'ять заповнена була таким наповном нових вражень з життя школярського, що давніші згадки почали звільна погасати та затемнюватись в пам'яті. Про Сидора і його дерев'яну сокирку я давно забув. Я тепер був уже студент другої нормальної класи в Дрогобичі й цілими днями, мов обезумілий, бубнив „der, die, das“ та „einmal eins“, тільки вечорами, поклавшись спати, я зажмурював очі та пригадував собі всі ті яркі, любі, минулі картини з домашнього життя, з татової кузні. І я любувався своїми споминками, перекидав їх, мов дитина, бавлячись, перекидає блискучі камінчики, мішав дійсне з видуманим, аж поки всім тим не втомився й не заснув.

Одного дня, йдучи зі школи додому, я побачив, що вулицею напроти мене валилсь товпа народу: селян, міщан, жінок, дітей,—а найбільше жидів. Усе те сунулося, мов пестра, рухлива хвиля, кричало, гаморило, розмахувало руками і позирало цікаво та боязко в середину наповну, де далеко ще я заздрів пару багнетів, виблискуючих до сонця високо понад головами людей. Я зачудувався, що це за ярмарок такий, який рідко коли мож було видіти в будній день на тихих вулицях

Дрогобича. У кількох людей я допитувався, що це таке, але всі позирали на мене згори (я справді був дуже малий ростом) і йшли далі, балакаючи, розмахуючи руками, немов і не чули мого запитання. Тоді я, мов щур, прописнувся попід руки людей крізь цілу потугу аж до середини і тут побачив таке, що аж весь заспиг на місці. Між двома жандармами, скупий ланцюгом навхрест, окривавлений на лиці й руках, обшарпаний, блідий, наче смерть, з рушницею за плечима йшов... злісний Сидір. Він понурих очі в землю, довге, чорне волосся, скудовчене від запеклої крові, звисало йому на очі; ланцюг дзеленькотів при його ногах, а руки були тісно скупі на плечах, аж посиніли і набігли кров'ю від тиску заліза. І весь він виглядав, мов зламаний, мов підкошений. З його давньої сили, з його смілого, важкого і твердого ходу не лишилось і сліду. Він пленяв ногами, згорбився, мов під тягарем, і мені малому тяжко-тяжко стало жаль того чоловіка, так що я тут-таки розплакався на голос і почав кликати його по ім'ю:

— Сидоре, Сидоре, а вам що зробили? Куди вас ведуть?

Сидір озирнувся, пізнав мене.

— Чи ти ти, Іванику? Не плач, дитинко, не плач, іди додому та... та згадай часом нещасливого Сидора!

Я ледве дочув тих послідніх слів, котрі він промовив тихіше, мов сам до себе. В тій хвилі один жандарм штуркнув мене кулаком в груди так міцно, що я лиш

раз йойкнув і був би в тій хвилі впав під ноги людям, якби якась жінка не була мене підхопила на руки та винесла з товпи, пустивши за нелюдським жандармом найдосадніше прокляття, на яке тільки її голова здобулася.

Зі слезами в очах, з болем в грудях від жандармського удару я ледве-ледве поволікся на свою квапиру, де всі перелякалися, побачивши моє посиніле лице й почувши моє оповідання про Сидора й жандарма. Розуміється, що тітка, у котрої я мешкав, насварила на мене за те, що я пхався між людей, — але про Сидора не могла мені нічого сказати, бо й сама нічого не знала.

Це було якось у середу. Я горів з неперп'ячки, щоб дізнатися, що спалося з Сидором, хто його так покривавив і куди повели його ті люті жандарми. Коли тільки мав вільний час, бігав я по місті, чи не здиблю кого з нашого села, щоб вивідатися про все. Але здибати не міг я нікого, — треба було ждати аж до понеділка. Моя думка день і ніч зайнята була Сидором. Він привиджувався мені, раз здоровий, сильний, у таповій кузні, — то знов згорблений, окривавлений і нужденний на вулиці, скутий залізними путами, між двома жандармами та оточений повпою гамірливого міського люду.

В понеділок приїхали мої родичі, і від них я дізнався небагато. Я завважив, що вони нерадо говорили про Сидора. Мама навіть поглянула на мене неласкаво, коли я почав уперто допитуватися про нього.

— Тихо будь, — відказали тато. — Що тебе такий поганин обходить?

— Чоловіка забив, дводушник! — сказали мама. — Знаєш, Колечкового Миколу, того, що тобі черешень давав!

— Миколу? — проговорив я. — То Миколи вже нема?

— О, ще в середу поховали. Господь би його покарав, сумлінника якогось, що так марно душу зі світа зігнав!

— Ну, ну, дай спокій, не клени, — сказали тато до мамі, — не годиться просити кари Божої на нього! І так го вже покарав!..

На тім бесіда урвалася. Я не дізнався, як і за що забив Сидір Миколу. Тільки мені дуже жаль було Миколи. Це був хороший, чорнявий парубок, круглолиций і статний, мов вилиптий, з блискучими чорними очима, розмівний, веселий і живий, яких небагато можна надібати між сільським людом, прибитим і приглушеним від молодю. Микола був син нашого близького сусіда і то, що звичайно зветься „багацький син“. Він зріс у достатку. Отець його був добрий і щирий чоловік, котрий не тільки пантрував свого господарства, але любив також, подібно як і мій отець, жити і заходити з людьми. В нього вдавсь Микола. Щирий і простодушний, мов дитина, услужливий і веселий він усіх еднав собі своєю щасливою вдачею, усіх потягав ід собі запахом свіжости і молодости. Для того то всі його любили, а найбільше ми, малі хлопці. Микола був для нас такий добрий, — не раз при святі або неділі бавивсь з нами, мов дитина, і завсігди вмів вигадати якусь

таку веселу та хорошу забаву, що ми з радісним криком бігли йому назустріч, скоро коли показався між нас. Я особливо чув велике прив'язання до Миколи і, вже будучи школярем, під час ліпніх ваканцій день-у-день бігав до Колечка, так мені там було любо та добре, мов у себе дома. І коли я застав дома Миколу, то той завжди кликав мене до себе і казав читати собі дещо з книжки, між тим коли сам майстрував граблі або направляв шлеї для коней. Не раз, коли я скінчив читання, Микола говорив:

— Шкода, що мене тато не давали до школи. Був бим тепер також так читав.

— Ти би був ліпше читав, Миколо,— відповідав я.

— А то чому ліпше?

— Бо тому, що ліпше. В тебе пам'ять ліпша, ніж у мене. Татуньо казали, що як живуть, не видали ще в жодної дитини такої пам'яті, як у тебе.

Микола всміхався на те й сумнів на хвильку.

— То правда,— казав він, — твої тато трохи не плакали, так просили мого тата, щоби мя дали до школи. Та що, коли мої не хтіли. „Єдного го маю,— кажуть,— то най ми буде з нього господар, а попом ні оден Колечко не був та й не буде“.

В першій хвилі, коли я почув, що вже Миколи нема, то й сам не знав, що зо мною сталося. Мені зразу видавалось це дивним, неможливим. Я не міг здобути на жодну гадку, а тільки допитувався раз-по-раз:

— То Миколи вже нема?

— Нема, синочку,—віdkазували мама.

— То Сидір його забив?

Мама попакували головою, немов боя-
лися виповісти устами те страшне
„забив“.

— І за що ж він його забив?

— Дай спокій, не допитуйся, не годиться
о тім говорити!

То було все, що я дізнався від мами.
Але я не знаю, чи є в світі взагалі хто-
небудь, а особливо молодий, до гарячки
розцікавлений і зворушений хлопець, ко-
трий би успокоївся на тім маленькім
та пустім слові „не годиться“. Я бодай
можу сказати про себе—не знаю, чи це
встид, чи хвала—що ніколи те слово не
становило для мене паркану, через кот-
рий би я не посмів не то заглянути
крізь якунебудь шпарочку, але й зовсім
перелізти. Те саме сталося й тепер.

IV

Ми поїхали з моєї кватири на місто.
Цілий дрогобицький ринок повний був
народу. Глопа була спрашенна. Тиснулись,
кричали на різні лади, перекликувались,
сварились та побратимались, а все серед
безконечної хмари пороку, що здвигався
понад ринком, мов густа, сіра хмара.
Мої родичі, намістивши свій віз сприбока,
пішли за справунками і лишили мене коло
воза. Сонце пекло згори і серед того
здвигу та гомону я почувся самотнім,
покинутим, мов серед непрохідного лісу.
В моїй голові, мов гвіздок, засіла думка
про Миколу та Сидора. Я пригадував собі

минуле, але ніколи й ніде не міг добачити й сліду якоїнебудь неприязні між ними. Я не пам'яв навіть, щоб вони колинебудь сходилися або згадували один про одного. І за що ж міг Сидір забити Миколу? Я так довго думав над тим, що поволі-помалу зачало виринати перед моєю уявою червоне, кругле, трохи дзюbate лице Сидора, тільки ще червоніше і більше, ніж було дійсно. Якраз таке лице, яке після оповідань мали упирі, котрих палили у нас на Базарищу! Ах,—мигнула мені через голову думка,—може й Сидір опир? Мене зібрав ляк. Я пригадав собі дальші оповідання, котрих наслухався бувало, що всі, хто йно має з упирами якебудь діло, мусять спати нещасливими,—і мені пригадалась моя приязнь до Сидора, і незабута дерев'яна сокирка і всі забави та розмови із Сидором... Я переконаний був, що іменно тою сокиркою опир-Сидір хотів мене «поп'ягти» і що не кине її Марина в огонь, то я певно вже давно був би впав у кирицю або зломив ногу. Як я тепер був вдячний підсліпуватій Марині! Як я боявся згадки про Сидора! А боязнь вироджувала ненависть. Боязнь, збуджена забобонними, темними споминками, посплітаними докупі, проганяла з мого дитинячого, м'якого серця той жалб за чоловіком, який я чув з початку. Я бачив тепер в Сидорі тільки упиря, котрому—так бодай хотіли казки—треба якнайшвидше відрубати голову і в плечі забити осиковий кіл. І моя уява почала рисувати передо мною страшні, криваві картини. Я сидів на возі, під жарким сонячним про-

мінням, серед ненастанного гомону ярмаркового народу,—і весь дрижав з ляку перед власними мріями, а прецінь не міг від них відірватися. Мені бачилося, що весь той люд довкола мене, що снувався перед моїми очима неясно, мов марева,—що всі ті купи народу сходяться сюди не за для торгу. Що ось тут на ринку, за хвилю відбудеться інше, страшне діло: будуть рубати упира-Сидора. Як всі тиснуть, напругають голови, щоб його побачити! Які незлічимі громади сходяться раз-у-раз з усіх боків! Я мимоволі почав чимраз пильніше, зі страхом і цікавістю, дивитись на той люд. Ось товпа збилася в одну густу, односталбну стіну. Тільки ж стіна та жива, хитається сюди й туди, хвилює, мов жито в полі, сплетене до купи горошком і полетицею. Аж ось понад вершок тої стіни блиснули два горючі, білі проміння, немов серпи. Я здригнувся увесь і випулив очі на ті блискучі вістря. Вони хитаються, сунуться звільна по через здвиг. Я боюсь навіть подумати, що це таке. Ось чути крик з-посеред здвигу,—грізний, бистрий, урваний: „З дороги!“ І жива стіна в одній хвилі розскочилася, утворила широку вулицю, серед котрої посеред двох жандармів я побачив... скованого Сидора.

Чи це той упир, котрого ведуть рубати? Я завмер на місці,—дух у мні сперло. Я не спускав ока з Сидора. Крови на нім не було, як генто, але здавалось, що і в нім також її не було. Блідий, блідий, як полотно! Лице протягле, аж чорне. Тільки очі з глибоких ямок блимають,

мов догасаючі каганці. Він ішов згорблений, сумний, із зап'ятими устами, немов на плечах у нього був якийсь великий п'ягар. Хоч кругом було багато знайомих, котрі кликали на нього, замовляли, наставляли навіть руки то з грішми, то з хлібом,—він немов оглух, осліп і онімів. Ані головою не повернув, ані не підвів лиця, втупленого в землю, ані слова не промовив. Рівним, мертвецьким кроком пройшов через ринок і щез на закруті вузької вулички, що вела до міського криміналу. За ним потяглася громадка свояків та знайомих, щоб навістити його в тюрмі.

А я все ще стояв на возі і глядів в ту вузьку, брудну і темну вуличку, де щез Сидір. Мені здавалось, що це величезна яма, яких багато я бачив у нас в лісі, і що в тій ямі сидять якісь страшні кланцаті звірі, між котрі оце вкинено Сидора. У мене серце щеміло. Хвиля пиші і напруженої уваги, зверненої на дійсні, живі предмети, прогнала з моєї голови забобонний страх і ненависть. Я забув про упиря Сидора. А впрочім цей Сидір, замучений, нужденний,—де ж він подібний до упиря, червоного та здорового, що щоночі насисається людської крові! Ні, Сидір не упир! Він такий, як і всі люди. Але за що ж він забив Миколу?

І знов те страшне питання засіло в мою голову і почало путати та мішати в ній все догори дном,—і знов почало будити споминки про всякі дива та мари сказочні. Знов дійсний світ почав замеркати перед моїми очима і замість живих,

правдивих людей почали снуватися поперед мене воздушні, млисті, неозначені, а тим страшніші маровища. Сидір був злісний! Та споминка відживила в моїй голові всі дива, якими в казках заселений ліс. Мавки з зеленими косами гойдаються на березових гілках. Лісовики визирають з нутра дупельнавих осик і регочуться голосно, любуючись переляком чоловіка. Під корінням вілх на багновищах сидять столітні, вивалоокі жаби, порослі мохом,— а коли неосторожний чоловік наступить на копру, то тому нога всохне або мати вмере. Мені поза плечима почав пробігати мороз, але думка не могла відірватися від поганих привидів. В'язанка сіна, що лежала перед моїми очима на возі, перемінилася в моїй уяві в купу хворосту та гілля, наметаного на таке місце в лісі, де забито і закопано чоловіка. Мені живо представилось таке місце. Гущавина непроходима. Підсадкуваті ялички збились густою купою, сплелись своїми зеленими, розщепленими руками міцно і стоять довкола заклятого місця, мов діти, що танцюють «великої ями».

Але посеред них—ні, попід них, мов пискір, просковзуються дві стежки, давно-давно утоптані, але давно й закинені. Хто знає, відколи не ходили ними люди,— а прецінь вони не заростають травою і тягнуться, мов чорні нитки, мов річки запеклої і скріпної крові, в нутро непроглядної, лісової зелені. Вони гладкі, тверді і холодні, мов слимаки.

А поверх них, поверх густих яличок здвигается друга величезна верства зе-

лені, підперта грубезними стовпами. Це вікові дуби стоять понад молодію бростію і високо вгорі також сплітаються своїми попужжими, крутими конарами¹⁾ до купи і шумлять, шумлять ненастанно, протяжно,—а крізь той шум прориваються виразно для заслуханого вуха якісь таємні, наглі, міцніші хвилі голосів, мов важкі зітхання, мов приглушені спони. Гемно в споду. Вогко, холодно, понуро в споду. А з одного і з другого боку цього пуского і страшного місця—глибокі, стрімкі дебрі, завалені від віків гніючим ломом, а з них віє ще густіша пітьма, ще більша сирість, ще дужчий холод і запах гнилоїсти. Мені здавалось, що я сам в тій хвилі стою серед цілої тої природи, грізної, живої та таємничої. Холод проймає мене до кости, перестрах морозить мене ще більше, але якась дивна сила пре мене вузенькою стежкою далі, далі в гушавину. Густі ялички чіпають мене своїми колючими гілвцями за руки, за одіж, б'ють по лиці, але я не питаю, лізу далі, тиснуся в глиб. Аж ось нараз яличок не стало, я випростувався, зирнув... Широким колесом сперлися ялички довкола рівної полянки, порослої папороттю. Насеред неї розходяться дві стежки і на тім самім місці висока купа старого хворосту і ломаччя. Я стаю і вдивляюсь в ту купу. Щось немов приковує мої очі і мою увагу до неї. Щось немов шепче мені: „Тут, під тою купою лежить Микола, тут його Сидір забив!..“

¹⁾ Гіляками.

Аж ось з-під купи ломаччя поволі, поволі висувається з землі щось біле. То не гриб виростає так швидко з вогкої землі, то людська рука, Миколова рука, висувається і киває до мене, манить мене д' собі...

Я заверещав щосили і стратив пам'ять про все, що мене окружало.

Коли пробудився, чув велике ослаблення в цілім тілі. Мені здавалось, що щось давить мене в груди і не дає дихати. При тім почув я докучливий біль в голові, немов мені крізь вуха вертилось хтось аж до мозку сверликами. Я застогнав. Надо мною нахилилися мама і прошептали:

— Що тобі, Івасику?

Я нічого не відповідав, тільки глядів німими очима на їх лице, зіссане безсонницею та грижею. Я силувався пригадати собі, де я і що зо мною, але дарма. Позад мене було темно. Ані одне лице, крім маминого, не приходило мені в пам'ять, — і я знов пронир в м'яку, холодачу і бездонну хвилю забуття.

Пізніше ажень я дізнався, що, сидячи довгий час (від десятої перед полуднем аж десь до четвертої з полудня) на возі з відкритою головою, шапка зсунулась була з моєї голови, й сам не знав, коли, виставлений у весь той час на спрагу сонячну, я дістав запалення мозку. Родичі застали мене зомлілого в руках сторонніх людей, котрі на мій наглий вереск збіглися до нашого возу. Від того дня

до мого виздоровлення минуло цілих два місяці.

Про Сидора й Миколу не згадував мені ніхто більше. Від родичів я не чув про них і слова, швидко відтак пішов знов до школи, а ліпа й нові вражіння на довгий час затерли всякі споминки про них.

V

Затерли та не знищили!

П'ятнадцять літ з окладом минулось від того часу, коли цього літа, перебираючи всілякі старі письма громадські, зложені в скрині у нашого війта, я надібав два поблеклі і поплямлені кусники. На однім з них случайно я прочитав ім'я Сидора. Хоч наразі я й зовсім не міг собі пригадати, що це за ім'я, але воно дивно вразило мене, мов нота давно забутої пісні. Я взяв ті папери до рук, вони були звиті у прубку і перев'язані шнурком. Війт, котрий стояв при мні і помагав мені перебирати папери,—він запросив мене був, щоб я йому в тій суміщі шпаргала віднайшов якийсь давній квіт, бо сам він був неписьменний,—почав обзираючи уважно видобуті скрутелі, але, очевидно, не пронюхав, що в них є і до чого вони.

— Ану-но, що то за фуяри? — питав він і почав розмотувати шнурок.

— Відложіть на бік, то прочитаємо,—сказав я і взявся шукати далі квіта.

Того ж таки дня вечером я взявся до читання випорпаних з громадської скрині паперів. Один з них був акт оскар-

ження, а другий—судовий декрет на злісного Сидора, оскарженого о навмисне забійство Миколи Т. Я чипав і перечитував ті сухі, урядові документи, і до пізньої ночі продумував над пим пожовклим, сивим папером, побазграним виблеклими буквами, поплямленим якимось плином, в котрім декуди розплилось чорнило — певно слъозами! Чиї це слъози капали на той папір?.. Чиї тремтячі руки пом'яли його?..

І яка страшна, сумна історія виснувалась перед моїми очима з тих двох старих шматків старого паперу! Я розповім її в зв'язку так, як тепер вона стоїть передо мною, а не так, як вона поволі складалась та доповнювалась в моїй голові з давніх, неясних споминок і з коротких та недокладних слів судових документів.

.

ІЗ ЗАПИСОК НЕДУЖОГО

Дня 12 липня, 6¹/₂ год. рано.

Подвійно важний день для мене. Раз, що її іменини. А по-друге, що моя слабкість остаточно поборена, минула. Я ще дуже безсильний, то правда,—але болю не чую. Тільки голод, собачий голод!.. Ну, але це добрий знак. Снідання аж о сьомій. За той час пишу тих кілька слів. Чую, як сили мої вертають. Праці бажається, заняття, котре становило моє щоденне життя уперед. Але доктор заборонив читати книжки, писати... Каже, що зрушення могло б мені ще зашкодити. Нехай і так, покину...

8 година.

Що за смішна баба, та „сестра“, що тут в шпиталю ходить коло хорих. Тиче мені при сніданню книжку набожну.

— Це що?—питаю.

— Хліб душі.

— Мені хліба не вільно заживати. Маєте може булку душі?

Образилася тим простим питанням.

— Пане, — каже, — Бог гордим проповісться!

— А смиренним дає благодать,— доповнив я.— Знаю, знаю, якоже естѣ в букварі писано.

— Дуже ви щось нині веселі,— каже, хитаючи головою.

— Такий припис маю.

— А не зле би Богу подякувати, що вас підняв з такої тяжкої недуги.

— Не зашкодило би,— кажу рівнодушно. Може можу вас просити, бо, знаєте, я ще за слабий.

— Ну, ну, мене й просити не треба, я свій обов'язок знаю. Але ви! Вам самим би не зашкодило! До молитви за слабий, а най но лиш я за двері, то які то жарти та вигадки підуть! Гай-гай!

— Гай-гай!— повторив я плачливим голосом, а за мною і другі, що лежать в тій самій целі¹⁾. Стара законниця похитала головою і пішла. Вона тільки так чиниться строгою, а на ділі то й любить, коли молоді люди, приходячи до здоров'я, та жартують і сміються і вигадки підпускають. Добра стара. Нині на цілий день ввела мене в добрий гумор.

ГОДИНА.

Грав трохи в варцаби з поваришем у сусіднім ліжку. Премилий хлопчина. Його кругленьке, гарне лице пригадує мені її, мою Олю, тільки що вона здорова, рум'яна, весела, а не така схорована, як він. А все таки одна партія втомила мене дуже. Дивна річ. Лежачи тихо, бачиться, що чуюся сильним і щораз сильнішим,

¹⁾ Целя—кімната.

а найіно стрібую¹⁾ напужити хоть трохи чи то тіло чи мозок, сейчас слабну. Видно, я дуже слабував!

А що ж вона? Де обертається? Що діє? Нічого не знаю. Рад бим голубом вилетіти з цих шпитальних мурів, на світ, до неї... Ах, як далеким видаєсь мені той щасливий час, коли ми послідній раз бачились! І розійшлись ми щасливі, шепчучи: „до побачення, серце!“, не знаючи, що несподівана слабість підкосить мене. Бідна, вона десь певно гризлася дуже, почувши, що я в шпиталю! А може й сюди приходила, а я не пам'ялю?.. Ото, треба спитати „сестру“

Нині її іменини і моє виздоровлення!.. Мила, дорога моя! Це її ім'я зробило чудо зо мною і привело мене до здоров'я. І за кілька днів, що за щастя, я буду мігвийти відси, бачитись з нею!.. Ні, вірисься не хоче, а прецінь воно так.

Кажуть, що тяжка слабість не раз може вигасити в серці любов. Я чую по собі, що це брехня. Моя любов по слабості ще сильніша, ще чистіша, ніж була вперед.

І що мені до того, що вона з багатого, гордо-шляхетського роду, а я бідний літерат? Вона мене любить, а часи тепер такі, що всі шляхетські привілеї в куп перед чесною працею. Передо мною світ отвертий, а її багатства я не бажаю. Коли її брати, горді, а пусті голови, конечно того хотять, то нехай собі беруть той маєток,—я її люблю, не маєток! А то, що вони грозили мені та силували її за

¹⁾ Стрібую—попробую.

якогось там свого віпрогона, це пуста байка. Ох, щось закололо в боці!.. Треба покинути писання...

10 година.

Що це я нині такий веселий, то й сам не знаю. І жарти якісь, дотепи плывуть, мов з води, хоть звичайно я зовсім ними не відзначувався.

Дивний чоловік, той мій повариш на правім боці. Голова така, як козиняча морда, як говорить, то мов розкоріка скрипить, лиш очі, мов дві сливці, бігають по сюди, по туди. Все думає, а Бог знає над чим, а часом як що скаже, то ні шити, ні прилапати.

— Ей,—питається мене перед хвилиною,— а що би ти зробив, якби тут папа римський надійшов?

— Ігій, Дух Святий з нами!—скрикнув я і перехристився лівою рукою.

— Ну, ну—каже він—дух духом, але скажи таки, що би ти зробив?

— Алеж, чоловіче,—кажу я,—папа по чужих шпиталях не ходить, а сидить у своїм, що називається Ватиканом. Тепер, бачиш, часи змінилися: ні Христос, ні його намісники не можуть ізціляти недужих, простувати хромих, воскрешати мертвих, ба навіть забули ту просту, а так практичну штуку, насичувати тисячі голодних кількома рибами. Вони, бачиш, риби самі ззіли, а голодним кидають ости, котрими можна вдавитися, але не насититися!

Ся потішна розмова навела мені на думку мое заняття перед недугою, мій

плян обширної повісти з сучасного життя. Її основою має бути пробудження мислі і критики серед людей, котрі досі вірили і покорялися. „Село на нашій Україні“, — як каже Шевченко — в тім селі громада людей убогих, оциганених паном, „усми- рених“ при помочі палок та тюрми на- чальством, обдурюваних та обдираних попом і розпоених і вп'яті таки обдира- них корчмарями з п'яти корчм. В різких, широких картинах показати цілу бездну нужди і пониження тих людей. Нічо, ба- читьсь, не вирве їх з пропасти. А між тим в те село являється „божий чоло- вік“, проповідник шпунди, осідає в нім і починає свою роботу звільна, лагідно, без шуму. Показати в картинах множе- ство дрібних сцен і контрастів, як нова віра ломить стару віру, як в буденнім життєю йде боротьба зовсім небуденних думок і як та боротьба поволі очищує самих найнижче упавших, мов огонь очи- щує залізо від жужелиці. Показати далі, на які хитрощі піднімаються „ворожі сили“ — корчмарі, піп, старшина, щоб ряту- вати порядок: сцени диких переслідувань, хитрих намов, безчесних і низьких інтриг, — і як ті способи, замість рятувати остан- ки давнього, ще більше і прудше підри- вають послідні підвалини віри і смирности і силою випихають людей з тісної, заплі- снілої пристані на отверте море критики і мислі. Показати вкінці, як і сам пропо- відник в тій боротьбі перероджується, перетворюється, як його „нова віра“ чим- раз більше тратить із первісного догма- тизму і чимраз твердіше стає на основі

розуму та чуття, чимраз виразніше з „закона Божого“ робиться „законом людським“. Цікавий предмет! І цікаво, чи вдасться мені виконати цей плян. От коли б не недуга, я би був уже досі з'їздив на Україну, поробив потрібні студії і взявся до діла! Але чим більше вдумуюся в той плян, тим виразніше стають передо мною великі і незлічені його труднощі. Яку масу сцен і характерів треба-б туп розвинути! Скільки зручності і такту потрібно, щоб кожна сцену зробити разом і звичайною, немов щоденною, а при тім і характеристичною! Та ба, хто обминає труднощі, той показує тільки свою слабкість, а я хотів би тою повістю показати свою силу. Адже це має бути основа мого щастя, тим ділом я мушу здобути її, мою дорогу Олю, мушу здобути перші засоби для нашого спільного життя! Мушу? *Kein Mensch muss müssen!*), — каже Лессінг, але я хочу! Так, хочу, і чую в собі досить сили на виконання того, що я хочу!

Телень-телень-телень! Доктор іде! Ох, а я записався! Треба сховати писання, а то крику наробить такого, що Сусе-Сусе!

11 година.

„Попри загальне ослаблення тіла, велике роздрознення нервів—потреба супокію—всякі думки геть—всяку журу за пліт!“ Добрий чоловічисько той доктор, жаль тільки, що психології ані крихіточки не знає. Немов то це можна зробити! А ще

1) Ніхто не мусть мусити.

мені! А ще нині! Я й сам не знаю, що це таке, що нинішній день так мене розворушив, що нині кожна дрібниця так глибоко мене вражає. Чому, приміром, ані сам доктор, ані ніхто інший не хоче мені сказати, відки і яким способом тут взявся і що це властиво за слабкість була, що мене не тільки підкосила, але й пам'яти позбавила про те, як я в неї запав? І що я вже намучився над тим від часу мого виздоровлення, щоб пригадати собі все те—годі та й годі! А раз попавши на ті питання, я почуваю в собі якусь несамовиту жадобу—прояснити собі все те, дізнатися про все, і мені здається, що за тою заслоною забуття лежить щось таємниче, щось може гарне й обіцяюче, а може страшне, але на всякий спосіб щось глибоко зв'язане з цілою моєю долею. Ні, я мушу все знати!

1 година.

Нагле ослаблення заставило мене перервати писання, але лежачи на постелі, я все думав над початком своєї недуги. Що недуга моя—нервова гарячка, це я дізнався від товаришів, що зо мною разом лежать. Вони також розказали мені, що я лежу давніше від них, а позаяк вони лежать один уже три, а другий чотири місяці, то я, значить, мушу вже лежати страшенно довго. Чотири місяці! Яка бездна часу! Скільки то людей перемерло в тім часі! Якби мож сумувати людські терпіння, людські муки і людські радості,—то яка величезна сума вийшла би за ті чотири місяці! І коли тою сумою

терпінь і радощів мірилась сума людського життя, то як же багато жив цілий світ в протягу тих чотирьох місяців! А я за той час лежав оплут, мов оглушена звірина, без пам'яті, без діла, без думки, не пам'юючи навіть о власних болях. Значить, ті чотири місяці спрачені для мене, вимазані цілковито з мого життя, не лишили в нім ніякого сліду, не дали мені нічого! Не лишили сліду? Господи, чи ж треба більше сліду, як те, що я ослаб до крайності, висох як шкіра! Не дали нічого? Але скільки взяли! Адже ж найдорожчий скарб чоловіка, пам'ять мою — і ту мені взяли!

Але я тут плету загальні сентенції, а забув про те, що я мав оце занотувати в своїх записках. Чисто для підмоги моїй пам'яті. Може бути, що це станеться ниткою Аріядни, котра виведе мене з темного лабіринту забуття. Цікаве явище! Простий факт, просте вражіння зміслове викликало в моїй душі споминку попереднього такого ж вражіння і, що найважливіше, викликало й масу других вражінь і фактів, зв'язаних з тим самим зв'язком простого наступства в часі. Осб в чім діло. Нині на обід подають ракову зупу. Я великий любитель ракової зупи. Раптом, коли я її смакую, прийшло мені на п'ямку, що так само смакувала мені ракова зупа, котру я їв в товаристві моєї коханої Олі в домі її братів. Це був останній мій обід в їх домі. Я давав їй лекції німецької літератури, при тій нагоді ми пізналися, порозумілися й полюбилися. Ах, яка вона пречудно

хороша, яка добра, щира, як любить людей, а особливо бідних, унижених, і оскорблених долею! Як палало її лице, коли ми читали в переводі Дікенсові „Тяжкі часи“ та „Різдвяні оповідання“, — з якою бистротою духа і ясністю погляду вона вміла в тих оповіданнях відрізнити геніяльне підхоплення фактів з життя робітницького від плиткого, англійсько-ліберального погляду самого автора на те, як зарадити подібним фактам і чим допомогти бідному народові! Як ясно, як свігло і чимраз світліше стає перед моєю уявою наша послідня лекція перед обідом з раковою зупою! Я прийшов, як звичайно, в одинадцятій годині і, як звичайно, в золотім гуморі, в високім, урочистім настрою, з яким певно перші християни мусіли входити до своїх катакомб. Бо й справді та лекція була святинєю для мене, була сцілющою і живучою водою на всі мої терпіння, була найкращою вірадою для могого духу. В сальоні застав я обох її братів — звичайні, великопанські фігури: надуті, горді, холодні, з лицями передчасно постарілими, зруйнованими розпустою, без виразу, без думки, без життя. Я вклонився їм, — вони кивнули мені головами і знов заглибилися півголосом в якусь розмову. Переходячи через сальон, я ще раз з боку зирнув на них і мені здавалося, що їх очі якомсь зловіщо слідять за мною. — «Чорт побери», — думаю собі. — «Старий середньовічний звичай при вході до святині поставляти камінні дракони, ящірки та костюмахи!»

До Оліного кабінету, де відбувалися наші лекції, треба було переходити ще через кілька величезних як маштарні¹⁾ світилиць. На ходу долетів до мого вуха звук фортеп'яну, — вона грала. Я взагалі не великий любитель музики, але деякі штуки роблять на мене потрясаюче враження. До таких штук належить увертюра до Вільгельма Телля Россіні, копру вона поді грала. Вона по-майстерськи владас фортеп'яном, і я, мов причарований, став перед дверми і слухав.

Впім в самім розгарі страшної бурі, копру так живо і геніяльно малює музика, саме там, де з-посеред грізних переливів грому і реву та спогнання битого о скелі озера видирається проймаючий свист вітру між скельними щілинами, саме на тім місці гра перервалася. Я слухав ще хвилю — нічого. Тоді я ввійшов — вона плакала, але, побачивши мене, швидко оберла очі.

— Вам що такого, пані, ви плачете? — спитав я.

— Нічого, нічого, — відповіла вона, відвертаючись, — то так... музика...

По хвилі вона зовсім прийшла до себе і, щоб уникнути моїх запитань, сказала:

— Ну до діла, до діла. Я дуже цікава, до чого добореться Лео.

Ми поді читали роман Шпільбагена «In Reih und Glied».

— А до чого добореться, — сказав я. — До того, до чого звичайно доборяються

¹⁾ Маштарня — велика зала для вправ кіннотчиків.

споконвіку подібні борці: до передчасної
могили.

Вона нічого на те не сказала і ми сіли
до читання. Кінчили другий том. Всі не-
щастя і смерті Сільвії хоч і зворушили
її глибоко, але не здивували ні крихти.

— Воно й зовсім природно—сказала
вона. — Сільвія занадто любила Леона-
чоловіка, а замало любила його ідею,
його думки, і коли показалося, що чо-
ловік не належить до неї, вона мусіла
згинутися. От якби вона була любила
більш думки ніж Леона, то вона була б
уміла виполкувати його хиби, була би
стала йому підпорою в останній хвилі,
була б відвернула потужного борця від
пустого поединку і смерті.

Я поглянув на неї—ніколи ще вона не
видалась мені такою гарною, як в тій
хвилі.

— На такий спосіб,—сказав я—пані
готові зовсім усправедливити Леона?
А мені здається, що й він далеко не без
хиби.

— Признаю це,—сказала вона,—та
тільки його хиба зовсім другого роду:
це теоретична помилка, невдалий досвід.
Справді, для твердого поставлення те-
орії треба було, щоб хтось зробив експе-
римент: ану-ко, чи не вдасться перевести
революцію суспільну при допомозі короля.
Ну, Лео взявся до того, випробував, і по-
казалося, що не можна, так як не можна
поставити піраміду з болота. Це по-
милка, але з тої помилки величезний
хосен для загалу, для будучини, бо другі
борці вже не будуть потребувати киди-

тися на ту дорогу, а підуть прямо: до люду і з людом. А признайте самі, що іменно в тім лежить і вся хиба Леона, що задля неї він робив усі не дуже гарні і не дуже чисті події, котрі каже йому робити Шпільбаген!

— Нехай і так, значитьсья, ви, пані, коли б вам лучилося так, як тій Сільвії...

— Не кінчить, не кінчить,—скрикнула вона живо,—я знаю, що ви хочете сказати! Це зовсім інше питання, зовсім інше питання! Читаймо далі!

Ми скінчили роман. По довгій мовчанці вона положила палець на однім уступі на послідній сторони. Це була бесіда надгробна д-ра Павлюса, де той говорить: „Niemand kann euch retten: kein Held, kein Heiliger und kein Gott! Ihr könnt euch nur selbst retten“¹⁾. Я прочитав ті слова і глянув на її лице: воно було бліде, як крейда.

— Що вам, пані, ви хорі!—скрикнув я.

— Ні! Але вдумайтесь в ті слова, приложіть їх не до робітників, а до нас, до шляхти, до панів! Знаєте, як мені представляється поді послідня фраза? А ось як: „Ihr könnt euch auch selbst nicht retten“²⁾. Ні герой, ні святий, ні Бог не спасе нас, ані ми самі не спасемо себе, бо в нас нема того, без чого не можливе ніяке спасіння, нема сили духа, нема внутрішньої опори, бо ми споконвіку привикли до чужоїдного життя, привикли полягати на чужій праці, а коли праця побідить, то нас не стане.

¹⁾ Ніхто не може вас спасти: ні герой, ні святий, ні Бог! Ви можете тільки самі себе спасти.

²⁾ Ви не можете також самі себе спасти.

— Воно певно, що так, — сказав я, — але ж і між вами найдуться люди з силою духа і силою мускулів, найдуться такі, котрі гідні будуть стати горожанами робітничького світу.

— І в болоті знайдеться камінчик, але піраміди з болота не виставиш.

При тих словах вона зачала дрижати, і я видів, як слъози готові були бризнути з її очей.

— Олю, серце моє, — шепнув я, присуваючись ближче до неї і беручи її за руку, — ти щось сама не своя, скажи мені, що тобі такого?

За моїм допитком довго здержувані слъози бризнули і градом покопилися з її очей. Вона похилила голову на моє плече і тихо, тяжко заридала.

— Олю, Олю, що тобі такого? — говорив я, спрасно цілуючи її руки, уста, очі, але вона ридала, не можучи й слова промовити. Вкінці схаменулася.

— Покинь мене! Нас може підслухують!

— Нехай підслухують, — сказав я голосно, — але що тобі такого, голубко моя?

— Жити мені не дають... за другого силують... дізналися про нашу любов! — прошептала вона вриваними словами, і далі: — це нині ми послідній раз бачимось, вони хочуть відправити тебе.

— Це байка, — сказав я, — ми про те можемо видатися.

— Ох, ти не знаєш їх, не знаєш їх гордості і завзяття. Стережися, серце, вони будуть старатися шкодити тобі!

— Вони? Мені? — сказав я. — А що ж вони можуть зробити?

— Я не знаю, але стережися! І будь певний... Ти любиш мене? — перервала раптом свою бесіду.

— Ох, чи ж можеш ще й питати?

— Будь певний, що й я тебе люблю і не покину ніколи, ніколи! Твоя буду або нічия, чуєш? Твоя або нічия!

В тій хвилі отворилися двері, льокай в пишній ліберії ввійшов і сказав:

— Прошу до обіду!

Проклята ракова зупа, котру подали до того обіду! Не знаю, що мені було несмачніше: чи їсти її, чи сидіти при однім столі з тими панами, в котрих я тепер бачив своїх ворогів не тільки суспільних, але й особистих!

По обіді кличе мене старший пан до свого кабінету. Я вже знаю чого і йду мов на заріз.

— Дуже мені приємно (їм усе приємно шпигнути другого в серце) подякувати вам за вашу щирю працю з моєю сестрою. Ми з братом переконалися, що їй досить уже тих студій, а пора розпочати інший важніший курс, при котрім ваша поміч буде нам злишньою.—Тут він усміхнувся гадючим сміхом і хитнув головою.—Прошу прийняти оце в нагороду за вашу працю, і нашу подяку, розуміється!

Знов хитнув головою. Я встав, поклався німо і пішов. При виході з тих ненависних мурів здавалося мені, що хтось вирвав мені серце з грудей і по нім не осталося нічого, тільки один безмірний біль.

Мупиться перед очима, шумить в голові, перо випадає з руки...

3 година.

Полежав трохи. Зажив ліків. Вікно отворене — як пречудно на дворі! Тихо-тихо, цвітучі липи та акації під вікном шелепотять та зазирають своїми запахущими гілками до кімнати. А гадки між тим працювали, рилися в минувшині, пильно, ненастанно. І ось вирили все. Я все знаю! Ціла трагікомедія! Ціла гумористична Одиссея, котра закінчилася нервовою гарячкою і шпиталем!

Приходжу додому з лекції — застаю у сторожа лист від редактора тої газети, при котрій я мав постійну рубрику з платою 50 р. місячно. Пише, що дуже вдоволений моєю роботою, і для того подвійний йому жаль, що мусить задля „непредвиджених, чисто фінансових трудностей“ увільнити мене від праці при його журналу. — На, — гадаю собі, — це що такого? — А далі подумав: — що ж, бідний чоловік віддавна бажав для тої рубрики якого дешевшого, хоч і пліхшого робітника, видно, що найшов. Нехай, на здоров'я. „Невелика серцю туга“, не будеш ти, буде друге таке місце. Турбуватись мені нічим. Якраз цього місяця я обняв дві лекції в „порядних“ домах з доброю платнею, а хоч за помешкання за попередній місяць не заплачено і крім того ще деякі довжки є, то все те, думаю, зможу сплатити з тих грошей, котрі дістав від її братів. А крім того в мене в рукописі готова одна новеля, котру обіцяно прийняти до **фейлетону** другого великого журналу. беру рукопис, біжу туди. Редактор дуже рад, бере рукопис. — Завтра, — каже, —

прочитаю, навідайтесь лишень! — Вийшов від нього веселий, немов і ніде нічого, — здивався з кількома товаришами, літератами, затягли до якоїсь трактирні, цей те замовляє, другий це, їмо, п'ємо, а коли прийшло платити, показалося, що в жодного грошей нема. Прийшлося мені заплатити за всіх, а сума вийшла порядна. Я до грошей, котрі дістав від „старшого пана“ і, не числивши, вложив до кишені, а там, немов на сміх, усього кілька ринських, ледве вистачило заплатити рахунок. Ну, але принаймі ми посміялися з панської брудноти, коли я розказав своїм товаришам ту історію і показав, скільки мені заплатили за лекцію! Чорт побери, вони гадають, що я буду допоминатися, чи що? Не діждуть того. А про їх циганство я не згину, — завтра будуть гроші за новелю. Приходжу додому, ледве розібрався і сів, аж входить власпивець хати з якимись двома шанталавцями і дуже солоденько просить о заплату за помешкання. Звиняюся, що аж завтра буде. — Дуже добре, а тим часом позвольте взяти під секвестер ваші меблі. — Про мене. Описали все. На другий день біжу до редактора, що обіцяв купити новелю. Аякже, прочитав з великою приємністю. Майстерська робота! Честь зробить нашій літературі! Жаль тільки, що він не може прийняти до свого дневника, бо не годиться з тенденцією. Нападаєте на стани суспільности, а цього не треба. В кожному стані можуть бути злі люди, можуть робитися надужиття, але цьому винні іменно одиниці, особи, а не стан. —

Говори з цапом! Прошу, щоб віддав мені рукопис. Дуже перепрошає, що не може в тій хвилі служити, але дав одному своєму знакомому до перечитання. — Алеж мені потрібно зараз! — скрикнув я. — Безконечно жалію, але будьте ласкаві попрудитися завтра! — Гримнув я дверми і пішов. Приходжу додому, власнивець же вже з своїми драбами¹⁾.

— Чи дістану гроші? — питає грубо.

— Нині ні, — кажу.

— В таких разі буду вас просити віддаватися з мого помешкання. Світлицю з меблями ми в тій хвилі при вас запечатимо. Остання нептикана аж до дня ліцитації. Тоді принесете, що мені належить, з додатком коштів, і одержите свої речі.

— Але прошу, тут у мене рукописи, котрих зараз потребую. Вони вам нічого не варті, а мені потрібні, прошу мені їх видати!

— Все під секвестром, нічого видавати не можна!

Виписли мене за двері, замкнули, запечатали і я опинився на вулиці. Мені тільки тепер те положення видається смішним, а тоді видавалося дуже поганим. Я не знав, що з собою почати, куди кинути, кого просити о рятунок. Я зайшов до кав'ярні і взяв читати газети. Читав до пізньої ночі, хоч і нічого не тямив. Далі замкнуто кав'ярню, я вийшов на вулицю без цента. Ходжу, ходжу, далі втомився, сів на лавочку, задрімав. Буджу-

¹⁾ Драб—босяк.

ся, щось термосить мене за плече, прокидаюся — поліціант.

— Що пан тут сплять? — питає.

— Так, ходив та й здрімався.

— Де пан ночують?

— Ніде.

— Прошу зо мною!

— Куди?

— Не питай, а ходи! — сказав він грубо.

Прийшли до поліції. Комісар знав мене.

— А, то ви? — спитав.

— Я.

— Дійшло нас донесення, що ви остаєте без удержання.

— Віднині, так.

— І без помешкання.

— Правда.

— І без заняття, — цідив він слова. —

А за тим не прогнівайтесь, коли покищо кажу умістити вас в нашій припудку, а відтак поліція зарядить, що треба, щоб вас, яко не маючого ніяких засобів удержання, примусово відставити на місце уродження.

— Алеж моє місце уродження в горах, десь у турчанській повіті! — скрикнув я.

— То нічого не шкодить.

— Алеж я там не маю нікого знакого ані близького. Батько мій був там пару літ попом, відтак перенісся і вмер коло Дрогобича!

— То нас нічого не обходить! Право наказує, а ми робимо. Ордінанс, відпровадити цього пана, помістити відповідно!

Від тої хвилі починається темнота забуття. Немов в моїй голові усі основи перевернулися догори ногами, всі образи

замазалися чорнилом. Тільки мигають передо мною брудні, вогкі стіни, якісь нужденні, обшарпані люди, що сміялися з мене, як я в розпуці дерся по стінах, зубами кусав руки і викидав собі волосся з голови. Відпам мусили мене певно завести сюди, до шпиталю.

4 година.

Чим більше вдаюся в ту історію, тим виразніше бачу, що все це була підла, огидна інтрига її братів. Всі були з ними в змові: і журналісти, і мій власнивець помешкання, і комісар поліції! Задумали позбутися мене, спрятати мене з виду, і це їм удалося, проклятим. Але що це значить! Вона мене любить! Її вони не спрячуть, не залякають, не зломлять, — вона хоче бути моєю і буде моєю! А їх інтриги тепер не страшні мені, коли я їх добачив! Але чекайте ви! Я вам відплачуся! Я вас в натуральній величині опишу в своїй повісті! Я на вас поверну своє оружжя, гостріше і страшніше, ніж ваші підлі інтриги. Своїм пером я повалю двох волів додолу! Побачимо, хто буде дужчий! А моя повість зискає через те два портрети таких пишних, передпопозових мастодонтів! Ті вже портрети певно будуть писані вогнем і жовцю! Відтепер тішуся ними, відтепер чую ту розкіш, як вони з-під мого пера виходитимуть живі, в цілій своїй огиді, гордості і пустоті! Ех, моя повість, моя повість!

5 година.

Музика реве, аж мури трясуться. В перестанках мимить піп крізь ніс латинські

співи таким голосом, мов би з нього живого жили п'яг. Коругви мелікають під вікна, мов величезні шмати, промочені в крові мучеників. Поза спінами чути хрускіт тисячів людей, що йдуть по шупрованій вулиці, і глухий гомін народньої маси. Це попри шпиталь ідуть похорони на кладовище.

Один з моїх поваришів виліз на вікно. — Дуже пишні похорони — говорить. — Металева труна. Несуть молоді паничі в чорних фраках. Вінці з лілій та безсмертників. Кого це ховають? Герби на каритах, бай на труні, мабуть, чи не герби?.. Ох, коби це були тих гербів похорони! І всіх гербових порядків! І всіх тих віків, котрі витворили герби і попребували їх! Панозе, зложімся на голоси і заспіваймо „вічная пам'ять“ гербам, гербовичам і гербовим порядкам! Со всіми прочими безумствами вічний упокой! — Заспівали. Товариш, що сидів на вікні, зареготався і розкажує, що попи з обуренням позирають на наше вікно і якісь два високі пани, що в жалобі йдуть за труною, і ті позирнули на наше вікно. Сміху варто! Але цікава річ, що це за пани і кого це в самій речі ховають?

Пів шостої.

Телень-телен-телен! Що це? Доктор? Ні, він о тій порі не приходив. Ах, бач, то сестра-законниця з „хлібом душі“. А за нею що це за драб в ліберії? Чи невже ж? Це льокай від її братів, той самий, що підслухував нашу розмову! Господи, що це має значитися? Чого я

запремтів? Від чого такий мороз заворушився в серці і поплив жилами, мов пливучі ледники?

Лист, до мене! Ченб¹⁾ від неї? Але ні, присутність цього драба не може віщувати мені щастя! Товариші говорять, що частенько видали його тупка, шептав щось з сестрою, але очевидячки уникав доктора. Що це може значитися? Мала ж би туп знов бути яка інприга тих поганців? Мала би і сестра бути з ними в змові?

Але що це я нараз, мов розбитий, не можу відважитись узяти до рук цей лист. Лежить на моїм бюрку, як його сестра положила, адресою на верха, спокійно, рівнодушно, мов загадка життя. Хто це писав ту адресу? А, це він, „старший пан“. Ну, цікава прецінь річ, що він міг мені писати?

На другім боці жалібна обвідка. Чорна печать...

Умерла! Вона умерла! І це її похорони були! Ох, серце моє, чом ти не тріснеш, пам'яте, чом ти не закаламутишся і не затемнишся навіки, щоб не памити, не чути, не знати цього болю, цієї розпуки?.. Таки, таки, вовки прокляті, вони доконали свого — уклали її в могилу! І ще кепкують собі! „Яко почасти інтересованій особі і повнячи виразну волю покійної, доносимо вам“... Прокляття на вас! Це не могла бути її послідня воля! Вона ж любила мене, а ви цим листом

¹⁾ Ченб—може, мабуть.

зарізали мене! У, як холодно, як страшно холодно, як тисне за серце, а в мозку горить, кипить, бендежить! О-де-де-де-де! Умерла! Wir können uns auch selbst nicht ergreifen!¹⁾ Р-р-р-р-р-трах! Бийте плішки, бийте, бийте! Валить, бачите, валить! Бийте плішки, бийте!

.....
Як громи валять! Трах-трах! Як земля дрижить! Рятуйтеся! Набігає хвиля! Потоп, потоп! Сини будучини, зв'язані з дочками минушини, — загибель ваша! Не пощадиць хвиля! І мене не мине! Серце вже залите, вже втопилося, мертве... До моря доходить. У, як холодно! Плюсь-плюсь! Як темно, яка бездонна пітьма. Пропасті, пропасті! Як порошина, безслідно, безпожиточно! О, моя повість, моя повість!

¹⁾ Ми не можемо також самі себе спасти!

ПАНТАЛАХА.

I.

— Но, Панталяха,—мовив з чеська по полськи, на половину плаксивим, а на половину насмішливим голосом директор в'язниці,—чи я ті не повідаць, щоб ти се не пориваць утікат. Відіш, що ті з того пришло! Досталес папдесат кіїв перед целим криміналом ¹⁾, достанеш кайданки і цели месец казенки, та й годі. А там-пего паніче, що ти му помугаць утікнути, ми его еще зловіме, не бойсе! І того самого закоштує, що і ти!

— Ей, бачу, того не буде! — мовив спокійно і рішуче Панталаха.

— Не буде! — запищав директор, прискакуючи до нього. — Як ті мі сміш так гадає? Откуда ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в железзах випровадіт на гоф ²⁾, аби се подіваць, як то буду солдати прати кіяма. Не бойсе! Ми се не престашиме, же он політички вазен, же он великий пан і великий поляк! Ми му

¹⁾ Кримінал — тюрма.

²⁾ Гоф — подвір'я.

покажемо, же у нас є конституце і равноправност: цо Панталаха дусталь, то і Земеховски дустане. Як Буг над нама, дустане!

Панталаха не відповідав нічого, — стояв спокійно біля дверей тюремної канцелярії, з лицем похиленим до долівки і з незапримітним іронічним усміхом, що грав довкола уст.

Це був мужчина середнього росту, підсадкуватий, але дуже сильно збудований і мускулистий, одягнений у звичайний арештантський мундур, цебто в куртку з грубого, сивого сукна, в такі ж шаравари і з такою ж шапкою в руці. На ногах мав арештантські, великі та безугарні дерев'яники. Лице було обголене і зеленкувато-жовте «від тюремних мурів», волосся на голові коротко обстрижене. Була це звичайна «зłodийська, кримінальська» фігура. Лише в невеликих, чорних очах горіли іскорки великої, невичерпаної енергії, впертості та невтомимої, вічно рухливої, хоч до низьких, злочинних речей оберненої думки, а довкола тонких і гарно викроених уст грав напівіронічний, напівжартливий, гумористичний усміх, якого не міг прогнати навіть біля одержаних перед хвилиною на тюремнім подвір'ю п'ятдесятих київ.

Пан директор на хвилю перестав говорити проповідь і пильно, уважно оглянув постать зłodюги, що стояв перед ним. Були давні знайомі. Панталаха в коротких відступах часу відсижував уже, як сам висловлювався, «третю капітуляцію» по вісім літ за крадіжі, dokonувані не раз

з казочною зручністю, але звичайно пакож майже з дитинячою легкомисністю і з повним недбальством на замазання слідів злочину, так що по кожнім таким учинку жандарми просто, як у дим, ішли до Панталахи, а цей звичайно й не думав відпиратися, лише хвалився «штукою», з якою вчинок був виконаний.

Про ті його штуки дива говорено по всьому Поділлю, що було ареною його діяльності. Красти для самого зиску він уважав нечестю для своєї професії. Шукав перешкод, прудностей, які мусіли б були відстрашити звичайного злодія. Конокрадством, що так поплачує на Поділлю задля близькості російської границі, він ніколи не бавився,—ніколи не крав коней зі стайні або з пасовиська. Напомість сам хвалився, що раз тільки в своїм життю «споганив пальці кінським спервом», укравши одному панові четверню з-перед самого носа, з карети на-серед дороги. Угледів він свою жертву коло корчми на попасі, а бачучи, що ззаду до карети прив'язаний ремінним поясом тяжкий куфер ¹⁾, перерізав пояс ножиком і пішов наперед тою дорогою, куди мала їхати карета. І справді, карета швидко надїхала: пан у середині, а на козлі фірман і льокай. Коли вже карета мала порівнятися з Панталахою, вдарило нараз заднє колесо о камінь на дорозі, пудло карети підскочило напруго, ремінь, що держав куфер, тріснув до решти і куфер упав на дорогу.

¹⁾ Куфер—чмодан.

— Пане, пане! — крикнув Панталаха, коли повіз минав його, а ті, що їхали в ньому, не завважили згуби куфра, — ви щось загубили.

Повіз зупинився. Локай зіскочив і побачив, що це впав куфер, досить великий і важкий.

— Що за чорт! — крикнув фірман. — Як він міг упасти? Аджеж я сам прив'язав його, як Бог приказав.

І зліз також, щоб оглянути ремені. Пан тим часом почав гніватись, сердитись і приневолювати до поспіху.

— Швидше, тумане, швидше! — кричав. — Не зав'язав один з другим ременя як слід, і тепер розв'язався.

— Ні, прошу ясного пана, — мовив фірман, надіймаючи капелюха, — то ремін тріс. Я мовив ясному панові, що прібеа нового ременя. Тріс, якби його хто перерізав.

— Ну, то що ж тепер буде? — мовив пан.

— Мушу зішити. Маю при собі все, чого треба. Йди, Фільку, принеси куфер, я заразівінько буду готов.

— А ти, — крикнув пан до Панталахи, — потримай коні! Чого стоїш, як туман! Бачиш, що коні муха тне, не хочуть стояти спокійно.

— Служу ясному пану! — скрикнув Панталаха і скочив до коней. — Мій Боже, алеж бо ви небожата заплутались! Пррр! Стій, кося!

І за одним махом зробив порядок: повідпинав нашійники від дишля, а потім, обійшовши довкола, одною рукою вхопив

за поводи, а другою так само швидко повідпинав орчики від штельваги, закинув їх одному задньому коневі на хребет, сам сів на другого і крикнув:

— Ну, пане, я вже готов! Бувайте здорові!

І заким пан та його слуги здужали зрозуміти, що це має значити, заким здужали відповідно крикнути з подиву й переполоху, вже Панталаха, з четвернею був далеко. І заким слуги добігли до корчми та випросили в когось пару лихих шкап, щоб бігти в погоню за злодієм, уже злодія з кіньми й слід застиг. Лише пробігши якої пів милі, знайшли в рові коло дороги покинену упряж крім поводів та кантариків. І не вважаючи на найстаранніші пошукування, не віднайдено ані злодія, ані коней. Аж пізніше, при судовій розправі в цілком іншій ділі той самий пан, що засідав між присяжними суддями, пізнав Панталаху, а цей добродушно признався до своєї штуки.

Та найбільше виробляв Панталаха з корчмарями. Не було в околиці багатого корчмаря, купця ані торгівця, щоби колись не впав жертвою його промислу. Викрасти з контори пришрібовану вертгаймівську касу, витягти заспаному властителеві з-під подушки пачку банкнотів,—такі й тим подібні штуки були Панталасі зовсім не в дивовижу. Ніякий замок не міг остоятись перед його руками. Як фаховий і незвичайно здібний слюсар-самоук він попросту мав пасію до відчинювання замків, дороблювання

ключів, витрихів ¹⁾ і тому подібних знаряддів. Досі розповідають у Скалаті забавну історію, як тамошні жида по виході Панталаха з в'язниці за порадою рабіна вислали до нього депутацію і взялися платити йому місячну пенсію по 30 карб., щоби лише жив собі спокійно і не робив їм шкоди. Панталаха прийняв цю пропозицію і жив спокійно щось зо три місяці. Нарешті остогидло йому порядне життя, і раз перед торговим днем як забрався вночі на ринок, то повідмикав усі склепи і всі брами, повиймав із ляд ²⁾ усі дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку. Можна уявити собі, з яким криком і лементом повітали жида той торговий день.

Всі ті історії знав добре директор в'язниці, і годі заперечити, що вони робили йому подекуди навіть симпатичним цього податкового «майстра злодія», який зрештою в цілій тюрмі пішився незвичайною популярністю. При тім директор не міг жалуватися на Панталахино поведження в тюремних мурах; ані в казні ³⁾, ані в «лабораторії» ⁴⁾ Панталаха ніколи не робив «субернації» ⁵⁾; навпаки, навіть між іншими арештантами вмів удержувати спокій, а до всякої роботи, що потребувала зручності та дотепності, був незрівняний. Одно лише було нещастя: від часу до часу любив зробити збитка

1) Витрих—відмичка (рос. опмычка).

2) Ляда—ящик.

3) Казня—камера в тюрмі.

4) Лабораторія—тюремна робітня.

5) Субернація—неспокій, сварка.

власням, а головнo—від часу до часу нападав на нього гедз, і поді ніщо не могло зупинити його перед раз-у-раз поновлюваними пробами втеки. Сидить, сидить спокійно три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тільки про втеку. Чи просити його, чи напоминати, чи карати, чи замикати до казенки¹⁾—ніщо не помагає. Раз утік із польової роботи, до якої доохресні державці²⁾ наймають літом арештантів,—і відподі вже не пускали його на роботу. Та незабаром утік другий раз, вмішавшись непізнаний між тих, що йшли на роботу. Кілька разів пробував перелізти через мур, що з одного боку замикав тюремне подвір'я, раз спустився по вогневій мурі з даху на вулицю, а останнім разом до спілки з якимсь Замаховським, поліпичним в'язнем і власним дібр, утік перебраний за поліційнта просто брамою. Зловлено його по двох місяцях аж на румунській границі, а Замаховський пропав, як камінь у воду. З признань Панталахи виходило, що Замаховський давно вже за границею, десь у Франції або Швейцарії. Цього вже було забагато для прокуратури і крім звичайних дисциплінних кар Панталасі присуджено тепер дати в присутності всіх в'язнів 50 кіїв, які він власне одержав. Пригадуючи всі ті клопоти, які причиню-

1) Казенкою в львівських тюрмах називають окрему камеру, куди сажають за кару злочинців, що провинуватяться проти домашньої дисципліни в тюрмі. (Ів. Фр.).

2) Державець—поміщик.

вала йому Панталашина втікацька манія, директор розжалобився і напівплаксивим голосом приговорював:

— Буй се Бога, Панталяха, що ти себе мислиш? Коли ти даси покуй тему утіканю? Вже ж ти єдинаст рази утікаль, і що ті з того пришло? Не ліпше по одседет, що ті присудено і вийти собі спокоєне? Маш еште того пуль року—просім те, не роб віце того гльоупстві!

Блиснули очі в Панталахи при тих словах, випростувалася його скулена постать.

— Пане директоре,—мовив спокійно.—Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лиш один день, а сьогодні мені б трапилась нагода втекти, то втечу. Така вже моя натура.

Директор аж руки заламав.

— Но, слишіть, що тен млюві—обернувся він до стоячих довкола стражників та ключників.—І такому чоловікові я мам дават моральні науки! Я єму своє, а він мі своє! Слюхай, Панталяха, що я ті еште повім. Ми тут маме наказ від пана надпрокуратора: як еште раз будеш утікаль, а побачимо тебе, то маме право стрілять до тебе, як до пса. Розуміш?

— Знаю це відавна,—мовив спокійно Панталаха.

— Но, але я мислім, же ті се юж в тим пуль року не трафі оказія до утікані. Ід-же тепер до казни та відпочинь по тіх дісейших кіях, а зейтра дустанеш кайданкі і будеш мусіль переспанероуватсе до казенкі.

Панталаха вклонився і вийшов, міцно сціпивши зуби при думці про казенку. За ним вийшов ключник.

II.

Хвилю йшли мовчки довгим, темним коридором, нарешті ключник порівнявшись з Панталахою, мовив:

— Слухай, Панталаха, а чуєшся дуже слабим?

— Я? Від чого?—знехотя перепитав Панталаха.

— Від чого! Багателя! П'ятдесят буків дістав і ще питає, від чого?

— Буків—з призирством процідив Панталаха.—Що мені то значить! Не стільки я їх не раз дістав, та й не таких ваших цісарсько-королівських буків! Якби то пан знав, що не один із нашої бранжі¹⁾ дістане, коли впаде в руки такої хлопської комісії, то поді би пан знав, що значить «випримати». А це що? Ніби мене п'ятдесят блох укусило.

— Ей Панталаха, Панталаха!—з щирим жалем мовим ключник.—Чи ти не боїшся Бога опак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі Бог здоров'я, дав тобі талант у руках, що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустився на крадіж, замість спокійно на хліб робити та Бога хвалити!

Панталаха довгим, допитливим зором зміряв ключника від ніг до голови. Це був одинокий тюремний ключник, у яким оця «собача служба» не вигасила до решти

¹⁾ Бранжа—компанія.

людського чуття. Гострий у сповнюванню своїх обов'язків, поза їх обсягом був людяний, м'який і лагідний як дитина, вмів бачити в арештанті чоловіка рівного з ним, не раз зіпсованого, але частіше нещасливого. Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, щоби глядів крізь пальці на їх нічні піятики та гри в карти, уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, мусіли всі спати в порядку; ані горілки в пухирі не приніс і крізь візитирку ¹⁾ при допомозі тростинової рурки не вілляв, ані картяної гри при свічці за заслоненою візитиркою не стерпів. Та зате коли інші ключники та стражники, може для замаскування своєї потаємної поблажливості, за яку арештанти, мусили їм добре оплачуватися, прилюдно при властях поводитися з арештантами, як із собаками, били їх у лице і не озивалися до них інакше, як „ти псе, злодюго“¹⁾, то ключник Спориш поводився завсіди лагідно й людяно, а коли на якого арештанта найшла пуга за свободою, він і потішив його і листа додому написав і відомість від свояків приніс, коли директор не допустив їх самих бачитися з в'язнем. «Спориш у службі собака, а поза службою чоловік», такий був загальний суд арештантів про цього ключника. Тим то й не диво, що більша часть їх не любила Спориша, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у колізії в часі службових годин, а напомість його людяні прик-

¹⁾ Візитирка—„вовчок“, віконце в камері.

мети мало кому були доступні й потрібні. Та проте всі знали, що Споришові можна довіритись, що в разі чого він найгарячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором і найлагідніше судить усякі дрібні проступки проти гострого домашнього порядку тюрми, хоч супроти арештантів сам його гостро пильнує. І Панталаха знав наскрізь Спориша, тим то щирі ключникові слова не обурили, ані не розсердили його. Він промовив лише, знов уперши очі в землю і з деяким відтінком смутку в голосі:

— Пане Спориш! Знаю, що ви добрий чоловік і говорите мені це, з доброго серця. Але прошу вас, дайте цьому спокій. Знаєте, як то у нас кажуть: ніхто не знає, де другого чобіт гложе, і що звоза впало, те пропало. Найліпше перестаньмо про це говорити.

— Як хочеш! — мовив Спориш. — Але я думав, ще сьогодні, в такий тяжкий день, схочеш подумати про себе.

— Ніби то я не думаю щодень і щогодини! Ніби то мені в оцих проклятих мурах такий рай, що треба аж п'ятдесятбох буків, щоб я подумав про себе! Ей пане Спориш, ніби то ви розумний чоловік, а того не знаєте, що чоловік не втікає від калача, а від меча.

— Знаю це, знаю — мовив Спориш, — але власне я хотів би, щоб ти не потрібував більше втікати від того меча.

— Га, це вже як Бог дасть! — відмовив Панталаха і замовк.

Перейшли коридор і вийшли на подвір'я. Треба було перейти півперек того подвір'я і вийти в супротилежний, великий та понурий будинок, де містилися казні арештантів. Здалека чути було в тім будинку приглушений шум і гомін півтори тисячі людей, що пробували в його мурах. Та ані ключник, ані Панталаха не вважали на той гомін, їх вуха давно привикли до цього. Але вийшовши з темного коридору на ясне, сонячним світлом залите подвір'я, ключник нараз ухопився за кишеню, немов пригадав собі щось.

— Слухай, Панталаха, — мовив він, — добре, що я пригадав тобі, що я тобі мав сказати.

— Що таке? — запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблиски іскри радісного дождання, але зараз і щезли загашені силою волі.

— Знаєш, що ціла твоя втека описана в газетах?

— Так? — мовив Панталаха ніби розчарований.

— А так. Геть там народи про тебе читають, по всіх трактиєрнях та пиварнях раз-у-раз лише чути: Панталаха, Панталаха.

— А нехай собі балакають! — мовив цей і махнув рукою. — Що мене це обходить! Ніхто мені й цента за це не дасть.

— Отже власне помиляєшся! — відповів усміхаючись ключник. — Власне вчора вечером сиджу у Нафтули, а там якісь три пани їдять вечерю і читають на голос твою історію. Кажу тобі, описали тебе,

як Бог зна якого Картуша ¹⁾. Прочитали і почали говорити про тебе, яка то шкода такого чоловіка. Ну, втрутив і я своє слово, почав оповідати, що знаю тебе, як ти поводишся у в'язниці і там далі. Слово по слову, дійшло до того, що завтра—ніби то сьогодні—маєш дістати буки. Глипнули вони по собі, долі один виймає срібного ринсвкого і мовить до мене: «Прошу вас, пане, будьте такі добрі і дайте йому оцього ринсвкого ²⁾ на пам'ятку від мене». Хвилю я вагувався, а далі думаю собі: «Що ж, добра душа якась цей панисвко, нехай і так буде». Він тим часом завинув того ринсвкого в папірець і дав мені його для тебе. На, маєш той подарунок.

Були власне у вході тюремного коридору. Ключник добув із кишені паперовий звичочок і розвинувши його, подав Панталасі велику срібну монету.

— Паперу тобі не дам,—мовив усміхаючися. Спориш, — бо паперу в'язням не вільно мати.

— Най йому Бог дасть здоров'я, тому пану, за такий подарунок,—мовив радісно Панталаха, хапаючи з незвичайною захланністю срібну, трохи забруднену монету і ховаючи її за пазуху.—І вам дай Боже здоров'я пане ключнику, що ви були такі ласкаві і віддали мені цей подарунок. Інший певно був би сховав цього ринсвкого собі, а про бідного арештанта був би й не подумав.

¹⁾ Картуш— напівлегендарний розбійник.

²⁾ Ринсвкий—карбованець.

— Ну, це вже було би негарно,—мовив Спориш з відтінком гордості.—А при тім, сказавши правду, я також скористав на тім, бо ті пани вчора зафундували мені за це аж дві галбби пива, ще й закуску. А кривдити тебе в такий тяжкий день, ні, це було би зовсім не людськи.

— Біг заплать вам, Біг заплать!—дякував Панталаха, що одержавши того ринського нараз немов зовсім перемінився, ожив, як коли би сам над собою не міг запанувати. Не вважаючи на ціле своє співчуття, Спориш, бачучи цю зміну з такої мізерної причини, не міг обігнатися від думок зовсім непідхлібних для Панталахи.

— От, зараз видно злодійську жилку!—думав чесний ключник.—Скоро лише цей нещасливий гріш доторкнеться до його руки, зараз немов би чорт вступив у нього. Ну, туп даремні всякі упімнення. Кривого вже не напростує ніщо, хіба рискаль та лопата. А шкода чоловіка!

Панталаха тим часом не то йшов, не то біг коридором о цілі два кроки перед ключником, очевидно сквапно йому було до своєї казні.

— А що, може принести тобі якого їдженя за ті гроші?—запитав Спориш, відмикаючи колодку при дверях казні.

— Е, ні,—мовив Панталаха,—треба лишити на пізніше, на казенку.

— І то рація—мовив ключник, впускаючи його до казні та замикаючи за ним двері,

— Чорта з'їси, заким мене побачиш у тій проклятій казенці!—буркнув Панталаха, чуючи кроки відходячого ключника.

III.

Хвилю стояв недвижний при дверях, блідий, з записненими устами, вдивляючися десь у неозначений простір, із виразом якогось великого напруження на лиці. Нараз, мов божевільний, почав скакати по казні на одній нозі, крутитися довкола, потирати долоні і передразнювати то директора, то ключника, то себе самого. Потім з виразом комічної люпости прискочив до зачудуваного товариша своєї казні, єдиного, що міг тут поміститися з ним разом, і вхопивши його за плечі, спруснув ним напруго і крикнув:

— Хлопче, з'їм тебе!

— Такі-сте голодні—з невинним видом запитав товариш.

— Не голоден. але тішуся!—відповів. Панталаха.

— Тішитесь? А то чим?

— Тим, що в тебе осячі вуха.

— А може на вас, буває, шальга ¹⁾ напала, нанашку?—запитав парубчак. Це було його звичайне питання, коли чогось не розумів.

— От дурень!—засміявся Панталаха.— Кожного по собі судить.

— Ну, то чого ж так тішитесь?

— А ти цікавий знати?

¹⁾ Шальга—шалість.

²⁾ Нанашко—дядько.

— Цікавий чи не цікавий, але вже коли маєте мене з'їсти, то бодай хочу знати, за що та й через що?

— Чи бачиш його. Не досить поросятині, що її ріжуть, ще й питає, чи завтра Великдень.

Товариш випріщив на Панпалаху свої великі, придуркуваті очі і сидів мовчки, немов роздумував над тим, до кого властиво були вимірені ті останні слова.

Був це двадцятилітній парубчак, але судячи по його поставі, можна було дати йому ледве п'ятнадцять літ—така миршава та мало розвита була вся його постаць, таке дитяче лице, і такий мало інтелектуальний, вічно зачудований був увесь його вираз. Цілком відповідно до зверхньої поведінки розвинений був і його ум. Був це напівідіот, нездібний ні до якої праці, що вимагала якоїбудь напруженої та витривалої духовної діяльності, та натомість похіпливий до сильних вибухів дикої пристрасти або до вчинків цілком бездумної та безпричинної жорстокості. Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам дома зі своїм молодшим братом, він розрубав йому сонному голову сокирою. Від того часу минули вже чотири роки, які „дурний Прокіп“ провів у оцій тісній казні, не виявляючи ані туги за родиною, ані охоти до праці, але раз-у-раз занятий якимись дитячими забавками. Навіть на прохід на подвір'я треба було випихати його силою, сам він ніколи не відчував потреби вихилитися зі своєї напівтемної нори.

Казня, в якій сидів Прокіп, не даром звалася «пеклом». Була вона найгірша, найтісніша та найневигідніша в цілій закладі. Положена в суперені¹⁾, в темній куті величезної будівлі якраз обік тюремної кухні, вона в літі була душна, як правдиве пекло, а в зимі одна стіна звичайно була гаряча, а дві інші мокрі. Освітлювало її лиш одне мале віконце, що виходило на північ, а затінене було з заходу муром офіцини²⁾, так що від часу збудовання цієї офіцини сонячний промінь ніколи не заглядав до цієї нори. Давніше ця казня служила за склад кухонної посуду, але коли побільшено «штанд»³⁾ арештантів у закладі, випорожнено й цю цюпку і впаковано в неї Прокопа на постійне замешкання, «поки бестія не здохне». Правда, досі ця надія не справджувалася; Прокіп жив і був здоровісінький, хоча, здавалось, ані не ріс тілом, ані не робився розумнішим. Окрім Прокопа давано сюди звичайно на короткий час такого арештанта, що вже за кілька місяців мав виходити на волю, в разі коли в його давній казні заняв його місце якийсь новий «цувакс»⁴⁾ з високим декретом⁵⁾; таке переселення дозорці називали гумористично: «дати на відхіднім покуштувати пекла». Та тепер дано сюди Панталаху з тої причини, що ця казня лежала в самім осередку тюрми і подавала най-

1) Суперен—підвал.

2) Офіцина—додаткові забудування, як кладовки, сарай і ин.

3) Штанд—кількість.

4) Цувакс—приріст.

5) З довголітнім присудом.

менше змоги до втеки. Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузьке віконце з подвійною ґратою, що виходило на подвір'я, зі всіх боків замкнене мурами будинків, склеплена стеля, за дверима коридор, по яким крім ключника всю ніч ходив військовий папроль, а в середині ніякісіньких меблів, крім двох тапчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами в місці, де прилягали до себе окремі частини, з яких була зложена піч,—оце й усе оточення, що й справді дуже мало могло захопити до втеки.

Панталаха вкінці успокоївся і буркнувши щось сам до себе, сів на своїм тапчані, видобув хліб і сіль і почав їсти з таким апетитом, неначе виконавши не знати яку важку працю, або неначе хотів насититися на кілька днів наперед. Потім видобув із кишені того срібного ринського і почав пильно обзираати його на всі боки. Його очі заіскрилися живою радістю, і хоча зовсім не мав сантиментальної вдачі, то проте в пориві гарячого чуття припулив монету до уст і поцілував її кілька разів дуже сердечно.

Блиск срібла принадив Прокопа. Піднявся зі свого кута і наблизився до Панталахи, спускаючи помаленьку, тихесенько, мов кіт на чатах. Очі випріщив іще більше, ніж звичайно.

— Що це маєте, нанашку?—запитав, вишкіривши до Панталахи свої великі пожовклі зуби. Кожний старший чоловік був для нього нанашком, цебто хресним батьком.

— Гроші,—відповів Панталаха.
— А хто вам то дав?
— Святий Миколай.
— Святий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?
— Як то, то ти не знаєш, що мене
сьогодні пани били? То святий Миколай
прийшов іповідає: «Ну, ну, Панталахо,
не плач, небоже, і не бійся нічого! На,
маєш оцей гріш, він тебе виведе з цієї
в'язниці на вільність».

— Ой, ой, так вам сказав?

— А ти думав, що як?

Прокіп стояв з роззявленим ротом
обік сидячого Панталахи і не зводив очей
із срібного гульдена¹⁾, що його Панталаха
уважно на всі боки обертав у руці, при-
дивляючись йому очевидно з великим за-
цікавленням.

— Знаєте що, нанашку?—промовив
нарешті несміло Прокіп.

— А що таке?

— Дайте мені той гріш.

— А тобі, дурню, пощо?

— То таке гарне, буду ним бавитися.

— От дурень! Хіба ж ти не чув, що це
не для забави, але на те, щоб із в'язниці
дістатися на волю?

— Т-а-а-к?—з виразом розчарування
процідив Прокіп.

— А може й ти хочеш вийти відси на
волю?

— На волю? Що це значить: на волю?

— Ну, додому, дурню, до твого
тата, чи хто там є в тебе.

¹⁾ Гульден— карбованець.

— До дому?—скрикнув Прокіп з виразом перестрахи.— Ні, не хочу додому. Там мене будуть бити.

— Ну, не хочеш, то не ходи, то й сиди собі шупт каменем!—мовив Панталаха і почав помаленьку довбати шилом у гульдені. І не довго довбав. Бо по хвилині срібна монета під натиском шила розкололася на дві половини, як коробочка, а в її виструганому нутрі показалася звинена в кружечок монесенька, як волос, англійська пилочка до різання заліза.

— Ой Господи—скрикнув Прокіп, що пильно придивлявся тій маніпуляції,—а це що таке?

— Тихо будь!—гостро мовив до нього Панталаха. Хіба ти не чув, що це дар від святого Миколая?

— Ага!—стиха прошептав зовсім переконаний Прокіп.—А це що в ньому у середині?

— То таке зілля, ключове зілля називається. Ти чув коли про таке зілля?

— Чув. А що-ж це за зілля?

— Кажу тобі, що ключове. Коли ним доторкнутися до замка, то не треба й ключа, кожний замок отвориться. Можна ним розкрити залізо, так як ножем хліб краємо.

— Йой!—скрикнув зачудований Прокіп, а потім усміхаючися мовив:—Ану, нанашку, розкрийте оцю піч!

— А ти думаєш, що не розкрою? Чекай лише, нехай ніч западе.

— Гі, гі, гі! То буде цікава річ!—радувався Прокіп.—Я ще не бачив, як піч крають.

Тим часом Панталаха ~~вийняв~~ ^{вийняв} пилку з тої оригінальної схованки і відвернувши ~~чи-~~ ^{мо-}мось Прокопову увагу в інший бік, моментально віпхнув її в щілочку свого тапчана.

— Добряга Замеховський, — шепнув він. — Таки не забудь мене. Нехай йому Бог дасть здоров'я! Рад би я знати лише, що то були за панове, що так хитро вивели в поле опого тамовапого¹⁾ Спориша.

— Що ви там муркочете, нанашку? — запитав Прокіп, знов обертаючися до нього.

— Говорю «Отче наш» до святого Миколая за той великий дарунок. Слухай, Прокопе, — мовив по хвилі Панталаха, граючись у долонях обома половинками випорожненого гульдена, — хочеш мати це?

— Хочу! — радісно скрикнув Прокіп.

— А зробиш те, що тобі скажу?

— Зроблю.

— Отже слухай. Поперед усього мусиш про все, що туп бачиш, мовчати як пень. Розумієш?

— Розумію. Мовчати.

— Це значить, нікому ані слова не мовити: ані кухареві, ані Споришові, ані нікому. Знаєш?

— Знаю.

— А вночі маєш спати, хоч би туп у казні й не знапи що діялося.

— Добре! Буду спати.

— А якби ти збудився і чув щось або бачив, то не кажи нікому нічогісінько.

¹⁾ Тамоватий — дурний.

Скажи: я не знаю, я спав, я нічого не бачив. Розумієш?

— Розумію. Не бачив.

— Пам'ятай же собі. А якби ти хоч словечко сказав, то я прийду, випягну тебе з постелі і запащу просто до твого дому.

— Ні, не хочу додому!—скрикнув Прокіп. — Там мене будуть бити. Волю туп сидіти і мовчати.

— Добре, гарно!—мовив Панталаха і погладив його по розчіраній голові.— Сиди і мовчи, хоч би тебе не знали про що розпитували. Все кажи: не знаю, не бачив нічого, не чув нічого. А як будеш отак справуватися, то дістанеш оце!

І Панталаха мигнув перед Прокоповими зачудуваними очима срібною поверхнею внутрішнього вижолоблення обох половинок гульдена.

— Дайте, дайте!—благав мало що не зо слізьми на очах Прокіп, простягаючи обі руки до блискальця.

— Е, ти би хотів зараз!—мовив Панталаха.— Та бо ти ще не заслужив. Справуйся добре цієї ночі, спи твердо, а завтра рано скоро встанеш, зазирни під подушку, то там знайдеш цей дарунок. Розумієш?

— Розумію. Ай-яй-яй! Завтра! Тож то буде гарно!—скрикнув Прокіп, плещучи в долоні.

Тим часом Панталаха встав, наблизився до стіни, підскочив і вхопивсь обома руками віконних ґрат, а потім на руках підвигнувся вгору, поки не доторкнувся лицем до ґрат. Хотів бачити, чи швидко буде вечір. Тінь від сумежної офіцини

закрила вже ціле подвір'я, очевидно вечір був уже близько, хоча сумерки не запали ще. А що це діялось десь у початку осені, то Панталаха в одній хвилі догадався, що мусить бути не даліше, як сьома година.

— За годину будуть замикаєти,— мовив сам до себе,— значить ся, маю ще годину часу. Цього може й вистане.

Потім зіскочив на поміст і пішов до дверей. Припулив насамперед очі, а потім вуха до отвореної візитирки—на коридорі тихо, лише десь далеко, на кінці коридору чути голос ключника, що балакає щось із вартовим жовнярем.

— Ага, сидять оба на паці¹⁾,— муркнув Панталаха.— Це добре. Сьогодні на моє щастя нічну службу має Спориш, а він як набалакається з вечора, то потім дріматиме всю ніч. Та й до того в ногах не міцний: хоч би й найтихше ступав, то я почую його. Ну, ну, балакайте собі, — додав їдко, — я вже знаю, про що ви там балакаєте, собаки! Моїми буками зуби собі полощете! Але чекайте ви! Засніть лише в лиху годину, то вже я покажу вам, що вміє Панталаха! От би варто бути тут завтра рано і побачити ті їх пики, коли прийдуть до казні та й глип-глип: дурень є, а розумного чорти вхопили!

Засміявся коротким, безголосим, грудним сміхом, а потім відійшовши від дверей, поліз просто під тапчан і давай там за чимось нишпорити та шпортати по

¹⁾ Пака—ящик.

помості, по кобилницях, на яких лежали тапчанові дошки, та по щілинах у самій стіні, де штукатурка потріскала і повідставала від цегол.

— А ви чого там шукаєте, нанашку? — не виходячи з дива, запитав Прокіп.

— Того, чого ти не загубив, — відповів закусуючи губи Панталаха.

— Скажіть, скажіть! — уперто жибонів Прокіп.

— А ти вже забув, що я говорив тобі перед хвилиною? — мовив Панталаха.

— Що таке? — чудуючись, запитав Прокіп.

— А те, що маєш мовчати, коли хочеш дістати оце!

— Ага! — похопився Прокіп, ударивши себе долонею по устах. — Мовчу вже, мовчу!

І не зводячи очей із Панталахи бідний ідіот усів, скулившись, на своїм тапчані, мучачись з одного боку цікавістю, а з другого бажанням одержати блискальце.

Від хвилі, коли його зловлено і всаджено до оцеї казні, Панталаха вже зачав думати про випеку, і не вдоволяючися самим думанням, почав збирати і ховати в своїй новій казні все, що якимбудь способом могло пригодитись йому до виконання пої думки. Арештанти знали його вдачу і п'ямили також, чим йому найліпше можна прислужитися. Тож коли хто з тих, що ходили «на світ» на роботу, знайшов який шматок заліза, дроту або бляхи і міг неспостережено сховати це при собі, ніс усе Панталасі. З таких шматочків він виробляв для цілого кри-

міналу шила, ножі та ножики, а що йому видавалося придатним, те ховав для себе. В хованню був майстер, і не зважаючи на часті ревізії в його казні, майже ніколи не можна було знайти в ній нічого.

Тим то й не диво, що протягом його двомижневого побуту в пій казні в звісних лиш йому самому схованках назбиралося вже не мало шматочків усякого заліза, яке він тепер повидобував і, розложивши на тапчані, почав переглядати оком досвідного майстра, міркуючи, що може йому придатися для сфабрикування відповідної оправи до пилки. Вибрав нарешті досить грубу і міцну залізну штабку, та встроївши її між залізну піч і штабу, якою піч була оперезана, та напруживши всю свою силу, здужав сильно зігнути її в половині, так що утворила невеличкий лук. Тягливою того лука мала бути пилка, яку при допомозі піоненьких, а міцних мосяжних дропиків прикріпив до обох кінців штабки. По цілогодинній напруженій праці пилка була готова і Панталаха глянув на своє діло з виразом неописаної гордості й радості. Оцей маленький, нашвидку склемежений, безформний предметець мав статися для нього ключем до свободи. О, коли б лише цим разом іще видобутися звідси! Тепер уже ні за що в світі його не зловлять! Тепер він має запевнені такі дороги та схованки, що все піде добре. Коби тільки на волю.

Скоро пилка була готова, кинув оком по казні, міркуючи, куди б її сховати. А ну ж ключник вечером перед зам-

кненням дверей захоче зробити в казні ревізію, як це праплялося досить часто! Всмівнувся, побачивши на примурку під вікном пів боханця хліба, власність Прокопа. Блаженний той дурень, що не здужає за день з'їсти навіть боханка хліба! І він узяв хліб із примурка і почав уважно з усіх боків обзирапи його.

— Це мій хліб! — несміло запищав Прокіп.

— Мовчи, осле! Аджеж не з'їм тобі хліба! — мовив гостро Панталаха, розкріїв хліб півперек через м'якушку, не краючи шкірки, віткнув у розкрій свою пилку, а потім списнув хліб так, що, дивлячись здалека, ніхто не був би доглянув, що хліб був надкросений таким робом.

— Бачиш, що я чиню? — запитав Панталаха Прокопа, що пожирав очима кожний його рух.

— Бачу, — шепнув той.

— А знаєш, що ти маєш робити?

— Не знаю.

— Скільки разів маю повторяти тобі це? — гаркнув притишено але сердито Панталаха. — Маєш мовчати, чуєш?

— Чую! Буду мовчати!

По кількох хвилях вийшов ключник з лямпою в одній, а зв'язкою ключів у другій руці, оглянув довкола піч, тапчани, місце попід тапчанами, примурок під вікном, заглянув угору до вікна, на стелю, ще раз окинув очима поміст і побажавши арештантам доброї ночі, почав коло дверей бряжчати ключами та скрегінцати замками й колодками, замикаючи їх на два спусти. А Панталаха по його відході

всміхнувся радісно, потер руки і скочив до примурка, щоб переконатися, чи досить іще лишилось йому від учора масла, донконе потрібного для смавання пилки, щоб тим способом менше чутним учинити її скрегіт та писк. Спасибі Богу, масла було аж занадто. Все складається корисно.

— А тепер, Прокопе, підемо спати!— мовив по хвилі Панталаха.— І пам'ятай собі, що я тобі наказував. Маєш мені всю ніч спати як забитий. Щоби туп ясні громи били, то ти не повинен чути нічого і нікого. Чи може будеш іще що їсти?

— А можу їсти?

— Можеш.

— А... а... аджеж там у моїм хлібі ваше ключове зілля. А ну ж з'їм його й трісну? — мовив Прокіп з виразом невдоволеної тривоги на своїм дитячій лиці.

— Тьфу! — скрикнув Панталаха. — Аджеж ти не з заліза. То лише залізо тріскає від того зілля. Чекай, я зараз вийму. На, тепер можеш їсти спокійно.

Поки Прокіп їв, помалу гризучи хліб і жвучи його німічними вилицями, Панталаха, не роздягаючися, кинувся на свій тапчан, щоб проспатися пару годин і набрати сил до праці, яка дожидала його. Швидко потім, наївшись, заснув і Прокіп твердим сном.

IV.

Тількищо вибила одинадцята. Ключник Спориш, набалакавшись досита з вартовим жовнярем, пройшовся здовж коридора, послушав, чи спокійно сплять арештанти

в казнях, а переконавшись, що все в порядку, знов засів на самім кінці коридору на великій паці і почав дрімати.

На тій самій паці сидів також у глибокій задумі, більш подібній до дрімоти ніж до філософічного заглиблення, опертий на карабіні¹⁾ вояк. Патруль у тюремнім коридорі належала до найвигідніших родів військової служби. Заведено її нещодавно, перед кількома роками, з нагоди тюремного бунту. Та тепер про бунт у тюремних мурах не було й помишління, тим то й не диво, що фірери, коменданти патрулі дозволяли воякам, утомленим вартою на інших стійках, дрімати в коридорі, і що патруль у коридорі вважалася упривілейованим постом або, як казали вояки, «ласкавим хлібом». Вояк, поставлений сюди на варту, мав обов'язок пройтися по коридорі пару разів, а потім міг сісти на великій паці під вікном і дрімати в тій позиції, тільки не лягаючи та не випускаючи з рук карабіна.

Чи довго, чи коротко дрімав ключник Спориш, — цього не був свідомий. Йому здавалося, що це не тривало й п'ятюх минут, хоча на ділі минули добрі дві години. Нараз він прокинувся і зірвався на рівні ноги, стукнувши при тім голосно чобітьми о поміст, і протер очі. Що це було? Чи то ві сні, чи на яві він чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний, хрипливий посвист, ніби журчання тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хропіння якоїсь сонної, але не

¹⁾ Карабін—рушниця,

людської істоти? Грр, грр, грр! Спориш не знав, відки й як долітав до нього той звук, що міг значити, як довго тривав перед його пробудженням. Почував лише якусь неясну тривогу в своєму нутрі. Осб він спанув, напруживши слух і пере-хилившись наперед горішньою половиною тіла—слухав. Нічого не чути, ніякого шелесту, ніякого руху.

— Сон мара, Бог віра!—шепнув Спориш і перехрестився, а потім як мога най-обережніше, ступаючи на пальцях та силкуючись не робити ніякого стуку своїми важкими чобітьми, подався здовж коридору. Зупинявся біля дверей кожної казні, нахилив вухо і слухав. Нічого не чути, крім важкого, рівномірного сапання сонних арештантів. Десб-не-десб цей або той хропе,—але цей звук зовсім від-мінний від того, що доходив до його слуху ві сні. Зупинився в половині коридору і стояв довго, з десять мінут, недвижно, мовчки, запираючи в собі дух і дожидаючи, чи не повториться таємничий шелест. Але ні, шелест не повторився, лише з кута, в якому ключник дрімав перед хвилию, почулося нараз голосне, з присвистом хропіння. Це так папрулював вояк. Держачи обіруч приписнений до себе карабін, він закинув голову взад, опер її о стіну і сплячи твердо, з широко отвореним та до стелі зверненим ротом, хріп мов підрізаний.

— А, так!—промовив Спориш, почувавши в душі значне успокоєння, коли до його слуху долетіло оце хропіння,—так осб відки долітав до мене той шелест! А я

дурень подумав уже, що це Бог зна що take! Тьфу на тебе!

І Спориш повагом, голосно стукаючи чобітьми, вернув на своє місце, обернуv сонного вояка на бік, так щоб не хріп йому над вухом, а потім чуючи, що його морить сон, сів знову на паку, похилився також головою до стіни і шепчучи щось — чи то молитву, чи лайку тому, хто так не в пору збудив і наполохав його, — заснув по кількох мінутах.

І знов минула добра година. Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні то руками, то ногами, рушав вусами, як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось душило його, але не будився. Нарешті з очевидною напругою, весь облитий потом прокинуvсь і сів на паці.

— Грр, грр, грр! — то був перший звук, що долетів до його слуху.

Оглянуvся на вояка, та цей усе ще спав на боці — ні, вояк не хропе! Протер очі, вщипнув себе в лице, аж йому слюзи станули в очах...

— Грр, грр, грр! — чути раз-у-раз виразнісінько з темної безодні коридору. Це вже не хропіння сонного, ні! Це зовсім інший гомін, більше металевий, більше дразливий для слуху. Що це може бути? Тихесенько спустився на поміст, станув без стуку, — гарчання все чути та й чути. Поступив крок, другий — іще чути. Розлягавсь виразно, пискливо, в прискоренім темпі, лише не знати, з котрої казні.

Ще один крок зробив з найбільшою обережністю—а це що? Гарчання затихло. Тихо як тінь посунувся ключник здовж коридора від казні до казні, від дверей до дверей, що кілька кроків поспавкуючи, надслухуючи, запираючи в собі дух—тихо і мертво, не чути ані найменшого руху, крім рівномірного віддиху сонних арештантів.

Ніби безтілесний дух, з виразом найбільшого напруження на лиці перейшов ключник увесь коридор від кінця до кінця—ніде нічого не чути, всюди сон, усюди супокій.

— Га, то хіба якась нечиста сила кпить собі з мене!—пробуркотів ключник.—Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, амінь! Згинь, пропадь, проклятий душе!

— Грр, грр, грр!—залунало нараз із глибини коридора, так досадно та виразно, що ключник мало що не впав на місці зомлілий із переполоху. Зблід увесь як труп, але коли по хвилині отямився і звернувся в той бік, гарчання вже затихло і найглибша тиша знов запанувала в темних челюстях коридора.

— В тім щось мусить бути!—промовив півголосом ключник і ще раз розпочав свій обхід від дверей до дверей, надслухуючи, ловлячи ухом та розрізняючи кожний найменший шепіт. О розпуко! Знов не міг почути внічогісінько підозреного. Та проте не трапив надії, йшов чимраз даліше, а дійшовши до кінця коридору, вернув назад, зупинився біля одної з середніх келій і довго так стояв недвижний, напружений, чи не почується

знов загадкове гарчання. Та ні, не чути нічого!

Про дальший сон не було вже ані думки — навпаки, ключник робив собі гіркі докори, що за першим разом дав себе ошукати тій ніби то тишині і хто зна, чи не прогавив яку відповідну хвилю. Ану ж там у якій келії один із тих страшних злочинців, замкнених тут, душить, ріже, мордує другого, а нещасна жертва вряди-годи захарчить під його руками? Ні, харчала, та й перестала, а тепер уже запізно!

Та проте ключник чекав, надслухував даліше. Кілька разів йому здавалося, що знов чує те саме гарчання. Він увесь тремтів від якоїсь невиясненої тривоги, але потім переконувався, що це була омана його слуху, надмірно роздраженого довгим напруженням. В таких стани кожний найменший шелест, хрюпіння сонного арештанта, рух миші, що перебігала півперек коридору, випадковий стук дерев'яника, зіпхненого ногою сонного арештанта з тапчана на поміст,—кожний із тих звичайних шелестів та згуків тюрми, в якій мурах спить півтори тисячі людей і до яких він віддавна мав нагоду привикнути, тепер видавався йому якимсь громовим гуркотом, у кожному чулись йому то кроки страшних убійників, що закрадаються тікати з в'язниці, то припишена праця коло виломлювання ґрат або барикадування тюремних келій.

Були хвилі, в яких бідний ключник майже напевно дождав, що в найближчій секунді ціла в'язниця рикне страшенним

вереском, залунає ломіт та лускіт вальних мурів, гук виспрілів, град проклятьб і лайок і все те, ціле пекло страховищ, упаде на його бідну голову, на його відвічальність. Але минала хвиля за хвилею, в'язниця дрімала спокійно в обіймах нічної темноти, лише лямпи серед навислих сутінок коридору моргали полохливо, а на супротилежаєм кінці, на паці чути було здорове, правильне сапання вояка, що спав у сидючій поставі, опертий плечима о мур, а руками о карабін, на якого люфі¹⁾ опер також своє підборіддя.

— Чи ж мало бусе те мені причупися? Мав би то бути сон?—запитував сам себе ключник по довгій, даремній дожданці, і вже хотів своєю звичайною важкою ходою рушити до паки, коли втім, мов грім із ясного неба, ось тут за його плечима, в одній із центральних келій розлягся справді страшений, оглушливий гуркіт, немов би на залізний поміст падав град величезного каміння. Ключник застив на місці, задеревів і не міг ворухнутися. Хвилю було тихо, мов у могилі, а потім залунав другий стук, немов би великим залізним кітлом ударено о дерево і при тім брязкотано кайданами.

— Дух Святий зі мною!—скрикнув ключник і перехреспився. Цим разом це вже не був сон, не був привид, бо й вояк на паці прокинувся і вже спояв випростуваний з карабіном на «презентірт»²⁾, хоча не п'ямлячи, що з ним діється і з

¹⁾ Люфа—дуло.

²⁾ На презентірт—на поготові.

зажмуреними очима, які кілька хвиль надармо силкувався відчинити. Що духу обернувся ключник, щоби дійти, відки походять ті дивовижні гуркоти, і в тій самій хвилині все йому вияснилося.

— Це Панталаха!—скрикнув і вдарив себе долонею по чолі.—Це той проклятий злодюга знов якусь штуку придумав.

І не дожидавши вже нічого більше, ключник кинувся до казні, в якій був замкнений Панталаха. По дорозі вхопив одну з тих лихтарень, що висіли на кілочках здовж стін коридору і мов миші моргали в пітьмі підсліпуватими очима. З лускотом відімкнув двері і влетів до казні. Незвичайний вид явивсь його очам. Насеред казні лежав перевернений догори сподом верхняк залізної печі, заокруглений мов великий казан. Обік нього клячав дурний Прокіп, держачи в кожній руці по кусневі залізного обруча, яким піч була окована в сугавах. Долішня половина печі була відкрита і позивала темною, отвертою пащекою. Панталахи не було в казні. Ключник остовпів.

— А ти, драбе, що тут робиш?—ревнув він до Прокопа.

— Я .. я... я,—пробулькотав Прокіп, вибалушивши на нього свої великі, здивовані очі, широко роззявивши рота, немов би хотів щось сказати. Та в тій хвилі пригадав собі гостру заборону Панталахи і сказав коротко:

— Я не знаю.

— Як то не знаєш? А звідки ж узялось оце?—Ключник ногою показав на залізні предмети, розкинені по помості.

— Я не знаю,—відповів Прокіп.
— А де Панталаха?
— Я не знаю,—була все однакова відповідь.
— Брешеш, драбе!—гримнув ключник.— Ти мусів бачити, де він подівся.
— Ні, я не бачив. Я спав.
— Спав? А що ж ти робиш ось тут на серед казні?
— Я... я хочу спати,—відповів Прокіп і, вставши ліниво, ліг на своїм тапчані й зажмурих очі.

Ключник був близький одуру. Мало хило, а був би кинувся на Прокопа і дав би йому в повній гарячості покоштувати сили його п'ястуків та твердості ключів, яких цілий жмут держав у руці. Але по хвилі охолов. Що говорити з дурнем? І що він може знати? Аджеж Панталаха, збираючись утікати, чей же не говорив йому, куди й як думає виломлюватися. А при тім, що тут було довго міркувати? Розрізана і розбита піч виразно показувала одну одиноку дорогу, якою міг утекти Панталаха. Дверці від печі виходили на коридор і були защенплені знадвору. Очевидне діло, значить, туди він не міг видобутися на волю. З печі мусів увізти до комина, а комином видряпатися на дах. Певна річ, із даху двоповерхового будинку злізти вниз, а до того ще на вулицю, була не легка штука, але іпакій шалено відважний, зручний і багатий на всякі вигадки злодій, як Панталаха, чого тільки не докаже! То й ключник відразу догадався, що йому робити. Заким вискочив із казні, глипнув

іще на постіль Панпалахи—простирала не було. Зирнув і на Прокопову постіль—простирала також і місце застило.

— О, то хитрий пташок! — буркнув ключник. — Треба поспішати, щоб там не вилетів доразу.

І ключник духом вискочив із казні, замкнув її на колодку, а потім полетів до вояцької вартівні, що була зараз при вході тюремного будинку в партері направо. Крім чергового капрала всі вояки спали преспокійно на причах.

— Патроль! Арештант утік! — закричав ключник, стаючи в отворених дверях.

На той крик усі вояки посхапувались і похапали за оружжя.

— Куди втік? — спокійно запитав капрал.

— Комином на дах.

— А давно?

— Ні, недавно, може перед десятьма мінутами.

— Ну, то це нічого, буде наш, — мовив капрал і обертаючись до вояків, крикнув гостро:

— Wache, habt acht¹⁾!

Вояки вже стояли вооружені в двох рядах.

— Половина піде сходами на дах за паном ключником, а я з другою половиною на подвір'я. Коли ще не втік із даху, або коли не полетів як ворона, то тепер певно не втече. Vorwärts, marsch²⁾!

¹⁾ Сторожа, позір!

²⁾ Вперед руш!

V.

Ключник міркував зовсім вірно. Панталаха, порозрізувавши штаби, що оперізували піч, у найбільшій тихості здійняв верхню половину печі та поклав її на помості, потім увіз до печі, з печі до комина, а комином без особливої напуги видряпався на самий верх. Та тут наскочив на несподівану перешкоду. Комин був прикритий зверху мурованим дашком, опертим на чопирбох. сторчаком поставлених, цеглах. Щоб вилізти на дах, треба було доконче вийняти одну таку цеглу. Панталаха зробив це як найобережніше, пильнуючи, щоб ані шматочок тинку не впав комином у низ. Здавалося, що дашок може якийсь час стояти й на трбох цеглах. Узисканим отвором Панталаха виліз із комина, та це була штука дуже не легка. Вхопившись обома руками за ріг комина, він помаленьку випягав ноги з середини. Вже був майже готов, коли втім зненацька зачепив п'ятою об одну з трбох цегол, що ще підпирали дашок. Поручена цегла випала і коминовий дашок із глухим лускотом упав униз до середини комина. Це був той пекельний гуркіт, що так переполошив ключника. Та він збудив у казні й Прокопа. Цей схопився відразу на рівні ноги, безтямно кинувся на середину казні і спотикнувшись на поставлений там залізний верхняк печі, перевернув його й сам упав на нього, а при тім ухопившись руками Панталашиного тапчана, зіпхнув із нього покладані там шматки залізної штаби,

що нею була оперезана піч і яку Панталаха, перепилювавши в трьох чи чотирьох місцях, обережненько поскладав тут у гарнім порядку. Це й наробило того брязкоту, що зрадив ключникові місце, відки йшли всі ті нічні згуки та гримоти.

— Пропав я!—мовив Панталаха, стоячи біля комина і слухаючи гуркоту вниз звалених цегол. В його голосі була лише глуха резигнація, нічого більшого, ані жалю, ані тривоги. Навпаки! Зараз у найближчій хвилі в його душі блиска нова думка. Коло комина він у досвітнім сутінку побачив коминарську міплу на довгим простиновім держаківі, звиненім у колесо.

— Це може мені зробитися!—блиснуло в його голові, і, не думаючи довше, він кинув міплу з даху на вулицю. Його невтомима уява вже малювала йому, як він, весь обмазаний сажею, з коминарською міплою почерез плечі буде сміло в півсумерку чимчикувати вулицею, ніби коминар до роботи, і так безпечно зайде до першої звісної йому криївки. І вже підбадьорений цією думкою він не стояв на місці. Зрадливий лускіт не зламав його енергії, не спаралізував сили волі, не змінив наміру.

— Тепер або ніколи!—скрикнув з дикою рішучістю і кинувся бігцем здовж даху аж до того місця, де офіцина сліпим «огневим муром» виходила на одну з бічних, глухих вуличок. Це була єдина дорога до свободи, хоча, ніде правди діти, дорога дуже стрімка та небезпечна. Та проте Панталаха не завагавсь ані на хвилю. По легкім спохіві бляшаного даху

збіг на сам краєчок, щоби побачити, де прибіта труба, що веде вниз від ринви. Знайшовши її, він у тім місці приляг плазом на дасі лицем униз і зміряв очима, як далеко йшла та труба від муру, що в тім місці опоясував тюремне подвір'я та замикав його від вільного світу. Прокляття! Ринва була віддалена від муру майже на два сажні! Але Панталаха знав, що трохи пониже вікон першого поверху здовж усього будинку йшов широкий гзимс. Тим гзимсом можна буде від ринви перейти на мур, а з муру вже якось видобутися на вулицю. Щоб не мусіти скакати з нього, Панталаха захопив із казні два простирала, на яких можна буде вигідно спуститися вниз із високого муру. І не вагаючися довго, не трапляючи ані хвили часу, Панталаха перехрестився і обернувшись лицем до даху, вихилив ноги над роззявленою двоверховою безоднею і почав помалу, обережно зсуватися в неї, зависаючи цілим тілом у повітрі. Ані тіни непевності не було в жаднім його русі, ані разу він не затремтів; здавалося, що це лунапик, який ані крихти не відчуває величезної небезпеки свого положення.

Та нараз він зупинивсь, опертий ліктями о ринву, а обома руками мов кліщами держачись вузеньких берегів цинкової бляхи там, де один її аркуш був злучений з другим. Нижня часть його тіла свobodно висіла вже в повітрі. Що це таке було? Чи йому причулося, чи він і справді почув ось-ось під собою, на горіщі стук численних кроків і помішані,

грубі людські голоси? Мала ж це би бути погоня? Панталаха задеревів на хвилю, але швидко віднайшов свою рішучість. Заким знайдуть драбину, заким влізуть у віконце і видряпаються на дах, то його вже не буде. Чорта з'їдять, заким побачуть його! А, значить, якомога швидше вниз! Коби лише дістатися на ринву! Там уже все якось піде. Та в тій самій хвилі йому видалось, немов хтось здоровим ударом палкою в голову відбирає йому всю силу й припомність. В ухах йому зашуміло, перед очима забігали темні плями. Там унизу на подвір'ї чути було стукіт не менше численних кроків, шум голосів, швидко бігання та гомін. Нарешті саме під собою він почув зловіщий, радісний крик вояка:

— Ось він! Ось він! Бачите, он там, з даху звисився, хоче спускатися по ринві!

— Ось він, ось він, ось він!—кликало чимраз більше голосів унизу. Сстій там, ані не рушся!—крикнув грімким голосом до Панталахи капрал.

— Думаєш,—відповів йому так само Панталаха,—що мені тут так легко стояти, як тобі там на землі, дурню один!

Значить, усе пропало! Тепер уже ані думати про втеку, коли ті там унизу похопились та побачили його. Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусиллям, що так гарно почалось, а так по-дурному кінчиться. Якось сліпа лютість почала клубитися в його душі; перший раз почув утому в сугавах, почув, що руки його

прясуться, що ось-ось висмикнеться йому з пальців та слаба підпора, якої вони держаться, і що його тіло, звішене в повітрі, гримне вниз на подвір'я на кам'яний поміст. Щось немов кішчачи списало його за серце, але й цим разом він не спрашив припомноти. Добуваючи останніх сил, опираючись ліктями о ринву, він почав звільна підтягати вгору звішене з даху тіло, поки не станув у ринві колінами. Тепер уже був безпечний, упасти не міг так легко. Та власне в тій хвилі відчинилося неподалік вікно від тюремного піддашшя, з нього блиснуло світло лихтарень, а в тім світлі замиготіли люфи карабінів і показалася насамперед вусата голова ключника Спориша. Він у тій хвилі побачив Панталаху, що сидів на почіпки на краечку даху. Панталасі видалось навіть, що чує шепіт молитви, якою та «гінча собака» дякує Богові за те, що їй таки вдалось винюхати та догони́ти арештанта.

— Пес, пес! — шелтав сам до себе Панталаха, і сліпа злість іще сильніше почала приливати та клубитися в його грудях.

— Панталахо! — крикнув майже благальним голосом ключник, вилазячи віконцем на дах і простягаючи руки до Панталахи, — бійся Бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно відсидіти твої решти декрету?

— Авжеж не можу, коли тікаю! — відбуркнув понуро Панталаха.

— І що ти собі думаєш з тим утіканням? Одинацять раз уже ти пробував

щастя цією дорогою, і все тобі не вдається. Час би вже мати розум.

— Слухай, пане ключнику,—мовив Панталаха, все ще на краечку даху, але підвівшись на коліна.—Бачив ти коли, як хлопці на силіце зловлять жовтогрудку, принесуть її до хати й пустять? Що вона робить? Летить, що має сили, до вікна і грим грудьми до шибки. Що вона тому винна, що шибка твердіша від її грудей? Впаде майже без духу, полежить, відпочине, але скоро лише прийде прохи до себе, зараз зривається на ново, облетить довкола хату та й знов грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не виб'є. Знаєш що, пане ключнику! Підйди лише та скажи тій жовтогрудці своє премудре слово: час би вже раз мати розум!

— Алеж змилуйся ти наді мною, чоловіче,—скрикнув майже до болю зворушений ключник.—Хіба ж я це від себе? Чи ж я би не рад, щоби кожному було добре на світі? Але що я пораджу? Служба не свій брат. Коли чоловік раз запрягся, то мусить тягти.

— Скажи краще: коли раз найнявся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Йди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песій службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія¹⁾, але що в тобі також песе серце!

Тим часом з вікна слідом за ключником вилізло ще п'ять вояків із карабінами.

¹⁾ Ліберія—одіж.

Не маючи між собою ніякого коменданта, крім ключника, вони стояли на дасі мовчки й побоюючись, щоб у своїх тяжких чоботях не посковзнутися по гладкім, споховастім бляшанім дасі.

— Ну, Панталахо,—мовив ключник, не зважаючи на його балакання,—що там нам перечитися, ходімо відси!

— Йдіть собі про мене хоч і до чорта всі враз!—сердито крикнув Панталаха,—мені й тут добре.

— Що? Аджеж не думаєш хіба, що ще здужаєш утекти?

— Що я думаю, це вже моя річ, але це тобі кажу, що відси не рушуся. Тут мені добре.

— Чи ти здурів, чоловіче, чи що тобі таке?—крикнув ключник, виведений із терпцю цим безглуздом і безцільним упором,—але що ж ти тут будеш робити на дасі?

— Вже я знаю, що буду робити,—відповів Панталаха.

— Ну, ну, не роби дурниць!—обізвався поважно, спокійно й рішуче ключник,—ходи сюди, підемо до казні! Вже я вспаваюся за тобою перед директором, щоб тебе за це не карали надто гостро.

Цей аргумент, що мав захопити Панталаху до піддання та уступлення з небезпечного становища на краєчку даху, вплинув на нього якраз противно. Згадка про кару, яка без огляду на те, чи мала, чи велика—неминуче ждала на нього за вчинок цієї ночі, разом з думкою про таку соромну невдачу була для Панталахи тим, чим острога для сполошеного коня.

— Чорта з'їси, старий псе!—крикнув, попадаючи в зістб.—Чорта з'їси, заким мене побачиш у своїй проклятій казні.

— Алеж Панталахо, бійся Бога, що ти говориш! Опямся, успокійся! Ходи до нас!

— Ні, ходи ти до мене!—кричав Панталаха, встаючи на ноги і випростовуючись, так що вояки розставлені внизу аж очі позажмурювали зо страху, думаючи, що цей божевільний ось-ось утратить рівновагу і впаде вниз коміть головою.—Хочеш мене мати, що ходи сюди! На, бери мене! Стрібуй!

І Панталаха простягнув руки до ключника, не роблячи ані кроку наперед.

— Ну, і що ж, — мовив простодушно ключник,—коли цього хочеш доконче, то добре, піду до тебе. Не думай, що злякаюся.

І ключник справді з цілим супокоем і рішучістю поступив пару кроків наперед по дасі в напрямі до Панталахи. Та в тій хвилі вояки зупинили його.

— Ні, пане,—мовив один із них.—Чи не бачите, що це чистий безум? Пощо вам нещастя? Дозвольте лише нам, ми його зараз зловимо як пса на зашморг.

— Ага, прецінь ти з'якався, стара собако!—кричав Панталаха до ключника, бачучи, що цей не йде до нього. Слів вояка, вимовлених пошепки, він не міг зрозуміти.

— Панталахо,—мовив ключник,—іще раз тебе прошу, Богом святим закликаю, не роби дурниць! Ходи!

— Піду, як мене відси поведете або понесете,—з диким завзяттям говорив Панталаха.

— Ну, що там за торги такі?—кричав знизу капраль —Чому не берете його?

— Коли не хоче датися добровільно!— крикнув один вояк.

— Але ми зараз будемо мати його в руках,—додав другий.

— Дідька лисого, не мене!—відкрикнув Панталаха.

Тим часом один із вояків, звинний як білиця гуцул, вернув по драбині на піддашшя і приніс відтам довгий і міцний шнур, на яким розвішувано до сушення випране арештанське шмаття. Цей шнур вояки зложили в зашморг подібний до того, яким ловлять коней в полонині, і по короткій нараді почали розходитися по дасі, з різних боків півколесом, здалека обступаячи Панталаху. Вчинили це головно в тіи цілі, щоб розірвати його увагу, щоб не міг знати, відки впаде на нього фатальний зашморг. А сам шнур передано одному найсильнішому й найзручнішому воякові, який ішов по дасі, держачи його на поготові, але так скрито, що навіть соколине око Панталахи в сутіні не могло добачити засідки. Він знав лише, що щось воно йому грозить і що той маневр вояків має метою обскочити та захопити його особу. Хоча на своїм небезпечнім становищі він чув себе непикальним, то все таки це маневрування вояків іще дужче розлютило його.

— Ну, що ж, старий псе! — кричав він до ключника,—не йдеш сам до мене, але думаєш зловити мене якимось підступом? Богом тобі присягаюся, що пуста твоя робота. Краще дайте мені

спокій і йдіть собі геть відси, коли не хочете дійти зо мною до якого нещастя.

— А леж Панталахо,—вговорював його ключник,—аджеж ти розумний чоловік, не дитина, і знаєш, що це не може так бути, що ми не можемо вернути без тебе. Краще піддайся добровільно.

— А коли мені не хочеться! Коли підете відси геть і тамтим унизу велите віддалилися, то я може ще надумаюся й верну, а як ні, то ні.

— Чи ти збожеволів, Панталахо!—скрикнув ключник, не на жарт обурений тою безличністю ¹⁾ арештанта, що сам завинив і ще сміє ставити якісь умови. Та в тій хвилі вояк уоружений зашморгом, наблизившись до Панталахи на кілька кроків, станув і блискавичним рухом закинув на нього шнур.

— Га!—ревнув Панталаха, та більше не міг крикнути нічого. Зашморг ухопив його за ший і вояк другим прудким рухом затягнув вузол і стиснув йому горло так, що Панталасі відразу сперло дух у груди.

— Пустити!—хрипів він до вояка, хапаючи обома руками за шнур і силкуючися звільнити поперед усього зашморг на ший.

— До мене! До мене! Держіть!—кричав вояк, широко розставивши ноги і ковзаючи по даці.

Та заким вояки здужали прискочити і вхопити свого товариша, вже Панталаха щосили торгнув за шнур, вояк спратив рівновагу і покотився по спохові

¹⁾ Безличність—нахєбство.

даху. Рівночасно спрашив рівновагу й Панталаха, і оба суперники з одним про-разливим окриком злепіли з даху і гримнули на подвір'я. Панталаха впав лицем до помосту і розтріскавши собі голову відразу став небіжчиком. Напомість вояк, упавши боком на його тіло, крім вивихнення лівої руки та значного перестрашу не поніс ніякого ушкодження.

— Во Ім'я Отця і Сина і Святого Духа —бульбкотів він, устаючи та спогнучи, —а по злодюга!

Хоч і як не до сміху було воякам усталеним рядом на подвір'ю, свідкам тої сцени на високім дасі та в повітрі, то все таки деякі нехотя зареготалися з нервового передражнення, почувши ті слова свого товариша, майже чудом урятованого від смерти. А коли переконалися, що йому майже зовсім нічого не сталося, запанувала в їх крузі велика радість, а капрал обіцяв урятованому неминучу похвалу за такий смілий учинок. На трупа Панталахи ніхто не звертав уваги. Що значив якийсь там злодюга? І так їх забагато на світі. Туди йому й дорога! Лиш урятований вояк, не можучи ще оп'ямитися зо страху, прискочив до скривавленого трупа і копаючи його раз-по-раз лютю чобітьми в бік, у груди, то в плечі кричав за кожним разом:

— А ти, злодюго! А ти, розбійнику! На маєш, маєш, маєш! Щоб знав як утікати другий раз!

Тим часом увесь кримінал був заалярмований звісткою про віпеку Панталахи і про страшний випадок на дасі. Довкола

трупа Панталахи зібралися стражники, вояки, навіть немале число арештантів із тих, що мали привілей свobodно ходити по подвір'ю. Прийшов нарешті й директор, киваючи головою та розводячи руками.

— Но, Панталяха,—мовив він, зупинившись над окровавленим, теплим іще трупом,—відіш, чегос се доробіль! Я ті повідаль: сад тіхо! Я то пророковаль, же се с тебоу зле скончі. А ти заєдно своє! Маш тепер, я ті тему не вінен!

Прийшов накінці, злізши з даху, також ключник Спориш, блідий, холодний і безтямний, і довго, довго вдивлявся в криваве, до непізнання розторощене лице Панталахи. На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось страшеного, кривавого докору. В його вухах раз-у-раз іще гучали сердиті слова Панталахи: «Я думав, що хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але в тобі також пеге серце!» І бідний ключник затремтів усім тілом. Кільки разів силкувався відвернути очі від страшеного виду того лиця, але не міг. Щось немов приковувало його до того трупа, до тих страшних очей. Аж коли на розказ директора два арештанти взяли трупа на носилки і понесли до тюремної трупарні, минулася й змора, що душила Спориша і він зітхнувши глибоко та перехрестившись, пішов до своєї служби.

VI.

Першим завданням тої служби було вислідити, яким способом доконав Панталаха тої своєї останньої втеки. Директор поспішив до трупарні, щоб бути присутнім при роздяганню трупа, а ключника післав зробити ревізію в казні.

Був імлістий і понурий ранок, у казні було майже зовсім темно. Та проте Прокіп по відході ключника не лягав уже спати, але сівши насеред казні, бавився, дзвонячи порізаними кусниками штаби о верхняк печі, що лежав перед ним, обернений догори крисами. Нараз пригадав собі щось, кинув шматки штаби і схопившись з помоста, плеснув у долоні та кинувся до своєї постелі, заспромив руку під тверду солом'яну подушку, подібну до грубої, чотирьохгранної паляниці, і почав пильно нишпорити під нею. Як же радувався, коли під подушкою справді знайшов обі половинки розрізаного і випорожненого срібного ринського, що їх положив там для нього Панталаха! Аж підскочив з радості, а його вибалушені очі заіскрились як у kota. Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцьками одною о другу, пускав їх, щоб катулялися по помості, і як дитина плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дошці гарні слимаковаті закрути та колісця.

Бавився так досить довго, та нарешті його занудила одностайність тої забави, а жолудок почав допоминатися свого права. Була вже восьма; арештантам по інших казнях роздавали снідання — рідку

горохову зупу. Покинувши оба, срібні кружечки на тапчані, Прокіп припулював лице до візитирки і надслухував, чи швидко кухарі наближаються до нього. Знав бідолаха, що йому його порцію дають звичайно на самім остатку, коли зупи в кіпті вже давно не стало і кухарі другий раз уже піділляли теплою водою гущу з недоварених горошин та лушпини, що була на дні, і розбовтали це при допомозі великого мідяного черпака. Правда, поки в казні жив Панпалаха, подавали сюди снідання та обід насамперед; арештанти дбали про свого майстра, догоджували йому, то вже розуміється, що й дурний Прокіп при цьому мався добре. Але бідний ідіот мав коротку пам'ять, забув, що Панпалахи вже нема в казні, не знав і не цікавий був знати, що сталося з ним; почував лише голод та нетерплячку, чому це не приносять снідання?

Хвилю стояв тихо припулений до дверей і слухав; далі почав хрупотіти зубами і гарчати як пес, чуючи, що арештанти, розносячи снідання, не квапляться до нього і розмовляють щось голосно на коридорі. Нарешті щосили почав гримати п'ястуками й ногами о двері. Якийсь час ніхто не озивався і не приходив, от тим то Прокіп не переставав гримати до дверей чимраз сильніше. Та нараз забряжчала колодка, заскреготав замок, застукали залізні ретязі при дверях казні, і Прокіп мов опечений відскочив від дверей. Вони відчинилися і вийшов ключник Спориш у товаристві ще одного дозорця.

— Чого гримаєш? — суворо запитав Прокопа Спориш.

— Я... я... ні — відповів Прокіп кулячися, ніби для одержання ударів. — Я... я... сплю.

— Спиш? А хто ж так до дверей гуркоче?

— Та бо я... я хочу їсти.

— А наївся б ти смоли гарячої, тумане! — крикнув другий дозорець. — Повісити тебе варто, а не їсти тобі дати. А не міг ти вночі отак загримати до дверей, заким той злодій штаби на печі поперерізував?

Спориш тим часом кинув оком по казні і в першій хвилі побачив два срібні кружечки, покинені на Прокоповім тапчані. Вхопив їх, оглянув і весь задеревів; відразу пізнав половинки того самого срібного ринського, який він учора дав Панталасі, відразу догадався зв'язку цього ринського з утекою Панталахи.

— А це що? — запитав Прокопа, показуючи йому кружечки.

— Це моє! — крикнув плаксиво Прокіп і простягнув руки до блискучих цяцбок. — Віддайте мені, це моє!

— Твоє? А відки ти маєш це? Хто тобі це дав?

Прокіп станув, широко роззявивши рота, не знав, що відповісти на це питання. Пригадав собі гострий заказ Панталахи і премтів при самій думці про те, що цей «нанашко» може виконати свою страшну погрозу, значить, може якимось чудом винести його з оцих мурів і занести до дому родичів, де його били, поштуркували та морили голодом

і де йому було далеко гірше, ніж тут у криміналі.

— Говори, хто тобі це дав! — крикнув йому над самим вухом дозорець і скріпив своє питання сильним бухняком, виміре-ним у Прокопові плечі

— Йой-йой-йой! — запищав Прокіп, ску-лився як уперед і закрив лице руками.

— Ну, скажи, скажи, хто тобі це дав, — мовив лагідно Спориш, знаючи, що стро-гістю від цього ідіота нічого не ді-б'ється. — Скажи, не бійся, нічого тобі за це не буде.

— Ага, не буде? — хлипаючи промовив Прокіп.

— Я ж тобі говорю, що тебе навіть пальцем не торкнуся.

— Е, ви, я вас не боюся, — мовив ідіот, осмілившись ласкавістю Спориша.

— Ну, а кого ж ти боїшся?

— Панталахи.

— Панталахи? А що ж він може зро-бити тобі?

— Візьме мене звідси і занесе до тата.

Оба дозорці розсміялися на такий доказ.

— Га, га, га! Чи бачив хто, чого цей дурень боїться! — мовив дозорець. — То інший утікає звідси, щоб дістатися до дому, а цей боїться, щоб його хто не викрав із криміналу та не заніс до дому.

Але Спориш промовив поважно:

— Ну, ну, не бійся, дурний, Панталаха вже тобі не зробить нічого.

— Ага, не зробить? А ви по чім знаєте, що не зробить? — мовив Прокіп, обпи-раючи слюзи рукавом.

— Бо його вже нема на світі.

— А де ж він?
— У трупарні.
— А він там що робить?
— Що має робити, лежить. Хіба не знаєш, що впав із даху і забився на смерть?

— Е, а може він іще й з трупарні втече?

Знов засміялися дозорці над дурнотою Прокопа, але Спориш знав, що з ідіотом треба говорити його мовою, і мовив далі поважно:

— Не бійся, звідтам уже не втече. Ще сьогодні придуть докторі, відріжуть йому голову, руки, ноги, ну, а без них то як же він утече?

Прокіп витріщив очі на ключника, мов не міг зразу няти йому віри, а нарешті захіхотався голосно.

— Гі, гі, гі! Будуть різати Панталаху як кабана! І живіт йому розпорють?

— І живіт розпорють.

— Гі, гі, гі! А мене пустять подивитися?

— Авжеж, авжеж! Я сам тебе поведу. Лише скажи мені, хто тобі дав оце?

Прокіп немов засоромлений похилив лице до землі і закрив очі рукавом.

— Я.. я не знаю.

— Говори до дурня! — скрикнув дозорець, виведений із терпцю тим глупим упором. — Чому ж не скажеш відразу, що Панталаха?

— Ну, скажи, скажи! — мовив Спориш. — Панталаха дав, правда?

— Панталаха.

— Ну, так, то добре. А за що він дав тобі це?

— За що? За ні за що. За те, щоб я спав у ночі.

— Ага! А не казав тобі, щоб ти нікому нічого не говорив?

— Казав.

— А не казав тобі, відки він дістає цю забавку?

— Казав.

— А відки? — запитав цікаво ключник. Він тремтів при самій думці, що Панталаха міг сказати оцьому дурневі, що дістає того ринського від Спориша — Ну, відки він дістає її?

— Від святого Миколая.

— Що? Від святого Миколая?

— Ну, так, — мовив осмілений Прокіп. — Святий Миколай прийшов до нього і мовить: «Не плач, Панталахо! Би́ли тебе пани за те, що ти вті́кав. Маєш ось тут ключове зілля, воно тобі всі замки відчинить, і ти знов утечеш». А Панталаха прийшов до казні дуже веселий. Насамперед хотів мене з'їсти, а потім розколов це на дві половинки і видобув відтам ключове зілля.

— Яке ж то було зілля?

— О, гарне! Таке синеньке, а моненьке, а довге-довге. Тут у тім лежало скручене. А потім Панталаха мовить до мене: «Дам тобі це, але щоб ти вночі спав; нехай тут і громи б'ють, не смієш пробудитися. І щоб ти не знати що чув, то не смієш чути ані бачити нічогісінько».

Спориш відітхнув свободніше. Очевидне діло, Панталаха не зрадив його перед

Прокопом. Дурень нічого не знав про те, що це він дав злодієві того ринсбкого, значить, можна буде вийти чистим із цієї поганої історії. Бідний ключник аж дебелив, скільки разів подумав, що якби не обачність Панталаха та не тумановатість Прокопа, то історія з тим ринсбким могла б була навести на нього велику біду, втрапу служби, а може навіть і кримінал. З облегшеним серцем випитував отже Прокопа далі, що робив Панталаха вечером, що робив уночі, як утікав. Та швидко показалося, що Прокіп дуже мало знав про це все.

— Вечером нанашко Панталаха скакав на одній нозі, потім поліз під тапчан і знайшов там щось, потім лазив на вікно, потім майстрував щось, потім краяв мій хліб, але не їв, а потім я заснув і не чув уже нічого більше.

— Ну, а не мовив тобі Панталаха, — запитав Прокопа другий дозорець — який то святий Миколай дав йому те ключове зілля?

— Який святий Миколай? — повторив дивуючись Прокіп і витріщив очі. — Святий Миколай, той що в церкві на образі намальований.

— Ну, а відки він узявся тут?

— Цього не знаю. Прийшов.

— А коли ж то він дав це Панталасі?

— Як його вибили, тоді йому дав.

— А не мовив тобі Панталаха, як виглядав той святий Миколай?

— Не мовив нічого.

Ясне діло: від Прокопа годі було дізнатися щось більше. Почали дозорці реві-

зувати казню, перетрясати сінники, заглядати до кожної шпарки, до кожної щілинки, і справді їм удалось повіднаходити багато всяких металевих предметів: бляшок, дріпків, штабок, шматочків міді і т. і. Але нічого такого, що могло б навести на який дальший слід. Усі від давна знали, що Панталаха не лише працює в слюсарській «лябаторні», але також у казні виробляє різні предмети, то й ніколи не забирали в нього при ревізіях дрібних та нешкідливих предметів, так що й тепер дозорці не здивувалися, познаходивши їх стільки в його схованках.

Утомившись безплідною шуканиною, вже забиралися до виходу, коли втім Прокіп, щопід час усеї ревізії скулений і недвижний сидів на своїм тапчані, нараз схопився й заступив дорогу Спорішеві, простягаючи до нього обі руки.

— А ти чого хочеш? — запитав його ключник.

— Віддайте мені те... моє! — мовив Прокіп.

— Що тобі маю віддати?

— А попо... таке гарне, що мені дав Панталаха.

— Іди, безуме! — сердито буркнув Споріш. — Аджеж мушу показати це директоріві.

— А він мені віддасть?

— Або я знаю?

— А... а... але ви прецінь обіцяли мені віддати, — відповів Прокіп.

— Ну, що ж із того, що обіцяв, коли не можу.

— Але я вам за те оповів, що мені сказав Панталаха! — мовив Прокіп, підносячи голос.

— Це ти добре зробив, — мовив Спориш, — але я не можу тобі віддати цього. Бо бачиш, коли це Панталасі дав святий Миколай, розумієш?, що треба це показати попові, щоб він пізнав, чи це на правду від святого Миколая, чи може Панталаха так брехав.

— Коли ж бо я не хочу показувати попові! — закричав Прокіп. — Не хочу попові! Піп мені не віддасть, ще й язик уріже. Не хочу попові. Віддайте мені! Це моє!

— Іди геть! — крикнув виведений із терпцю дозорець і вхопивши Прокопа за плечі, штовхнув його так сильно до середини казні, що бідний ідіот, спотикнувшись о залізний обруч, усе ще розкинений на помості, впав з розхрещеними руками на лице і розквасив собі ніс до помоста. Заверещав як дитина, та поки встав, уже двері казні були замкнені.

Він прискочив до візитирки, верещачи з болю й лютости:

— Віддайте мені! Віддайте мені! То моє! І товк кулаками до дверей.

— А не будеш ти там тихо? Хочеш, щоби я прийшов до тебе з тріпачкою? — крикнув у відповідь йому дозорець із коридору.

Прокіп затих, обтираючи рукавом кров, що капала з носа. Тюремна тріпачка була йому надто добре знайома і він не хотів коштувати її солодоців. Заціпив зуби, щоб не плакати, а в його голові почали миготіти безумні плями пімсти.

— Ага, одушив мене! — гарчав Прокіп, грозючи п'ястками до дверей. — Чекай, я тобі покажу!

Аж зубами заскреготав і босими ногами о поміст затупав з лютости.

— Що я йому зроблю? — воркотів сам до себе, сюди й туди нипаючи по казні. — Візьму сокиру і розрубав йому голову. Так, нехай попам'ятає Прокопа! Або ще ліпше: як будуть варити в кухні кашу в тім великім кіпті, а він буде стояти обік, набираючи вогню до люльки, а я тихенько-тихенько зайду ззаду, вхоплю його за ноги та й бух до кіптя. Ха, ха, ха! Нехай варитьс'я! А яка буде каша смачна, заправлена Споришем! Або ні, візьму його, як буде спати, зв'яжу за ноги та й повішу стрімголов на банті. Нехай у димі коптитьс'я як свиняче сало. Або розпечу в кухні гачок, а скоро він прийде, а я розпеченим гачком штурк йому в очі!

Його вбога фантазія гуляла по різних непрах та любувалася тими жорсткостями, не дбаючи про те, що вони в його положенню були всі неможливі. Ті думки були йому розривкою; за ними він забув те, що перед хвилиною так боліло та драгувало його. Ще слізи претіли на його віях, а на носі не обсохла розмазана кров, а душа його вже заспокоїлась і перейшла Бог зна до яких сторонніх предметів. Та якась лиха доля не дала зовсім загоїтись та заступитись його душевній рані.

Не минула й година, коли казня знов відчинилася і в дверях показався Спориш. Його образ відразу відновив у Прокоповій

душі весь біль і всю ненависть. Він німо, але з виразом дикої злоби з-під лоба глядів на ключника.

— Ану, вставай і забирайся відси! — крикнув Спориш.

— Куди? — буркнув Прокіп.

— Марш до кухні. Тут мусять майстри направити піч. Ану, живо!

В кухні порались чотири кухарі, декрепові арештанти наряд веселий і жартливий. Вони почали розпитувати Прокопа про пригоди минулої ночі, а його глуповаті оповідання ввели їх у добрий гумор. Бачучи сліди крови на Прокоповім лиці, один кухар запитав його, що це в нього таке, і Прокіп сердито розповів про свою пригоду зі Споришом, про те, як ключник обдунив його, забрав йому таке ладне¹⁾ блискальце, дарунок Панталахи, і ще й пхнув його так, що він розбив собі ніс.

— Бійтеся Бога! — скрикнув з гумористичним жахом один кухар. — І він мав Бога в серці, щоб отак скривдити тебе!

— І не хотів тобі віддати того, що твоє? — допитував другий.

— Не хотів! — крізь слізи мовив Прокіп.

— Іди до директора та поскаржся на нього! — радив третій.

— А може ліпше до самого прокуратора! — поправив четвертий. — Прокуратор старший від директора.

— Не хочу до директора! — плаксиво відповів Прокіп. — Директор недобрий! Директор до казенки посадить.

¹⁾ Ладний—гарний.

— Так, синку, так! — піддержував його один кухар. — Плюй на директора! До прокуратора вдайся! Той тобі догодить.

— Не хочу до креператора! — крикнув Прокіп, в якого слово «креператор» в'язалося зі словом «креперувати»¹⁾ і значило щось нечувано страшне та грізне.

— І я так кажу! — мовив другий кухар. — Сам собі справу зроби! Або то ти не потрапиш? Ще б ти собі з таким ключником не дав ради?

— Морду йому набий!

— Очі йому видри! — піддав другий.

— Візьми його за одну ногу, другу приступи і розідри його на двоє, як жабу, — підправив претій.

Прокіп слухав з роззявленим ротом і дивувався, як це йому нічого подібного перед тим не прийшло до голови. Наївшись, він почав ходити по просторій, напівтемній кухні, цікаво зазираючи в кожний кут, випитуючи про значення кожної, найзвичайнішої речі і одержуючи на кожне питання від жарливих кухарів найдивогоглядніші відповіді.

— Ай-яй-яй! — закричав нараз Прокіп, сплеснувши в долоні, побачивши на лавочці дві свіжо зарізані гуски, з яких одна мала бути спечена для пана директора, а друга зварена на росіл для хорих у тюремнім шпиталі. — А це що таке?

— Хіба не бачиш, що бузьки? — мовив один кухар.

— Бузьки? А вони що тут роблять?

¹⁾ Креперувати — страждати.

— Прилетіли до нас у гостину.
— Ей, неправда!—мовив усміхаючись
Прокіп.—Адже я знаю, що це гуси.
— Так? Знаєш? А в такім разі мусиш
знати, що їм належиться.
— Що... що... їм належиться? А що ж
їм належиться?
— Маєш зараз шут сісти і скубти.
— Добре!—радісно мовив Прокіп.—Я лю-
блю скубти. Але пір'я буде моє.
— А пощо тобі пір'я, роззяво?
— Буду бавитися.
— Чи ти стікся¹⁾? А хто ж пір'ям ба-
витьься?
— Ну, то я не хочу скубти.
— Але скуби, скуби! Дістанеш пір'я,
скільки захочеш, можемо тобі навіть із
пір'я борщ ізварити.
— Ні, не хочу з пір'я борщу,—рішуче
відповів Прокіп, скубучи гуску.—Але пірце
собі візьму. Я так гарно вмю пірцем ба-
витися! Воно так ладно грає!.. Мене на-
нашко Панталаха навчив. Ай, то буде
чудово!
Аж надвечір піч була окована і Про-
кіп, обскубши гусей та проспавшись в
кухні, вернув до своєї казні.

VII.

У своїм самотнім покоїку на другім по-
версі одної старої камениці, положеної
біля вузької та брудної вулиці недалеко
Бригідок²⁾, ключник Спориш кинувся на

1) Стікся—сказився.

2) Так називається львівська тюрма при Казимірівській вул., колишній монастир монахинь ор-
дена св. Бригіди. (Ів. Фр.).

своє старе крісло і похиливши голову на груди, сидів так довго в німій задумі. Сумерки вже западали, а в його вузенській, голій кімнатці, що виходила вікном на тісне та глибоке, як криниця, подвір'я, було вже напівтемно. Від самого полудня, коли на цілу добу став вільним від служби і покинув мури в'язниці, чув себе якимсь не своїм, а чим ближче до вечора, тим дужче зростав його неспокій.

Розуміється само собою, що страшна пригода минулої ночі зробила на нього дуже сильне враження, тим сильніше, що був собі чоловік наскрізь чесний, у яким служба й військова карність не здавали заглушити чисто людського чуття, а надто склонний до задуми й меланхолії, вразливий більше ніж це годилося чоловікові, що мусів заробляти на хліб насущний сповнюванням «песвої служби».

Ах, та тюремна служба! Те вічне дозоровання людей як череди, вічне лаження по кишенях та пазухах, вічне ревізування, нишпорення, надслухування та ходження на пальцях! Вічне підглядання тих здичілих, споганих зіпсуттям, пристрастями або духовою хворобою лиць, підслухування розмов цинічних або роздираючих своєю страшенною простотою! Вічне віддихання важкою, затроєною атмосферою тюрми, запухлих стін, темних коридорів і вонючих, перелюднених казень! Вічне слухання обопільних оскаржень, дрібних та тим нікчемніших доносів, лайок та проклять! Вічний вид повзання перед властю, сцен брутальної самоволі, топтання людської гідності

там, де пої гідності не раз лишилась лиш маленька іскорка, яку б одначе лагідним подувом можна ще було роздути на живе, гарне полум'я! Ах, та проклята тюремна служба!

Спориш чув себе глибоко нещасливим майже від першої хвили свого вступлення в цю службу, чув себе й сам в'язнем, засудженим без вини на досмертну в'язницю, і з тим самим важким та болючим почуттям оце вже двадцять літ двигав своє ярмо. Бо й що ж мав робити на тім Божім світі? Взятий до війська від ріллі, вислужив при лінії одним тягом дванадцять літ, не маючи ніяких звісток із дому. Коли вернув у своє село, не застав уже родичів при життю і довідався, що батько перед смертю наслідком якоїсь лихої пригоди був змушений продати половину ґрунту. Другу половину засів молодший брат Споришів; вона обіймала всього-на-всього шість моргів немудрої підгірської землі. Що з тим робити? Брат у розмові зі Споришом натякнув про поділ, але Спориш знав добре, що цей натяк був зроблений майже зі слізьми на очах: не уста братові, але судорожно перекривлені обриси лиця, премтятий голос і слізьми затемнені очі говорили виразно:

— Оба будемо жебраками!

Спориш зрозумів ту мову без слів і, обіймаючи брата, мовив:

— Бідний брате, знаю я, що в тебе на душі! Не потрібуєш говорити мені більше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і на тих шістьох моргах, а що ж то ще

було би на трьох! Але що ж ти собі думаєш про мене? Чи ж мав би я сумління обдирати тебе й твоїх дітей? І на що придався б мені твій ґрунт? За час дванадцятилітньої військової служби відвик я від праці на ріллі, а тепер бачу, що воно й добре так сталося, бо на чім же тут і робити? Знаєш що, лишайся сам на тій батьківщині, і нехай побі Бог помагає, а я піду, звідки прийшов, буду далі вік свій збувати в цісарській службі.

І мовлячи це, вписнув братові в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав був на своє нове господарство, цілих чотириста ринських, а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової команди і замелбувався ¹⁾, що хоче служити другу капітуляцію, цебто других дванадцять літ. А що був у службі пильний і точний, чесний і загальнолюблений, що мав особливий дар власне до виучування свіжо-набраних рекрутів військової муштри без звичайного в тих часах мордування та катування, то прийнято його радо, авансовано на фірера, а потім навіть на фелдфебеля. Так вислужив Спориш других дванадцять літ.

Тим часом його брат, не викарабкавшись з нужди, вмер, дрібні діти розійшлися по світі, батьківщину розшарпали чужі люди,—що було чинити старому, вислуженому воякові? До ніякої фахової праці не був здібний, до женячки не мав ані охоти, ані літ уже, ані відповідних засо-

¹⁾ Замелбувався—заявився.

бів,—прафилась йому урядова служба, служба тюремного дозорця, ось він і прийняв її хоч і нерадо—приняв, бо не було в чім вибирати.

Від тої пори минуло двадцять літ. Спориш постарівся, посумнів. Виходячи з тюремних мурів, зі служби, оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй одинокій кімнатці на другім поверсі, або, коли дозволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддихав вільніше, напоявав зір і серце красою природи. А вечером ішов до Нафтули, сідав сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хазяйка, в якої жив, і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм товариством, от і мав Спориш досить часу віддаватися своїм думкам, а ті думки чим далі тим більше робилися сумні й понурі. Згадував свою молодість уже майже забуту—пепер вона видавалася йому щасливою, хоча на ділі була зовсім не блискуча. Згадував довгі літа військової служби, важкі труди, мізерні пригоди, переважно не варті спомину, дрібні секатури ¹⁾ старшини, дрібні радощі і великі смутки та турботи з дрібних причин. Згадував нарешті довгі літа своєї тюремної служби: ніби непереривна сіра та холодна хмара перелітали понад ним усі ті літа.

— Спрачене життя! Песе життя!—зіпхав ключник і почував чимраз більше обридження до того життя й до себе самого.

¹⁾ Секатура—переслідування.

Та сьогодні особливо ті прикрі почуття змоглися до високого ступня. Криваве, розпорошене до непізнання лице Панталахи ненастанно стояло перед його очима, сверлючи його нутро якимсь страшенним докором, бунтувало кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообідний сон. Хоча був голоден, то пропте, засівши в полудні до столу, не міг їсти нічого, а самий вид м'яса доводив його мало що не до зомління.

Та найтяжчим, найбільше кривавим докором шуміли в його вухах останні слова Панталахи: „Я думав, що на тобі лише песя ліберія, а тепер бачу, що в тобі також песє серце“. В першій хвилі ті слова не дуже зворушили Спориша, радше заболіли його, як несправедливий закид. Та коли Панталаха впав із даху, коли з його розпорошеного лица смертїв заглянула в очі Споришові своїм небрежливим, грізним зором, поді ті слова збудили в його душі зовсім інший, далеко глибший відгомін. А цей відгомін протягом цілого пополудня не втихав, а гудів на тисячі понів, міцнів як віщун недалекої бурі.

Бо й справді, за що ж погіб такою страшною смертю Панталаха? За те, що рвався до втеки. Та хіба ж це така велика провина? Закон не вважає її ніяким злочином, але хіба якимсь дрібним переступом, а навіть варварський «домашній порядок», що панує в тюрмі, хоч карає його госпро, то проте не карає смертю. І що ж би було спалося, якби Панталаха був утік? Чи потерпів би хто

через це яку шкоду? Ні! Бо коли би Панталаха захотів був лишитися в Галичині, то певно швидко його знов би зловлено і посаджено в тюрмі. А коли б йому було вдалося втекти за границю, розпочати життя серед іншої обстанови, то хто знає, чи не був би ще з нього виробився чесний і пожиточний чоловік. А коли й ні, то був би собі згинув без нього, був би пропав без вісти. Чи ж мусів доконче він, Спориш, так або інакше, на старі літа вмочити руки в людській крові, взяти на свою душу людське життя?

О, так! Не було ніякісінького сумніву— він і ніхто інший, лише він був винен смерті Панталахи. Аджеж це він у своїй засліпленій глупоті дав йому в руки знаряд, який у руках Панталахи сам немов напрошувався, щоб його вжити на виконання нового пляну втеки. Погроза «казенки» прискорила те виконання. І зовсім не полегшало на сумлінню в Спориша, коли якийсь голос шепнув йому, що прецінь же він не знав того, що в тім нещаснім срібнім ринськім була схована пилка. Та й не в тім його головна вина, що показався занадто добродушним, але в тім, що безпосередньо потім показався так глупо та безцільно жорстоким. О, бо ж він пригадує собі, що думка про можливу пробу втеки Панталахи мигнула в його голові зараз у першій хвилі, коли крізь сон почув тоненьке гарчання пилки, що перерізувала залізні штаби. Треба було в тій хвилі роздумати цю справу по-людськи, сказати собі самому: «Ну,

що ж, пробуй, бо твое положення справді важке, я не буду тобі спавати на перешкоді. «Міг заснути спокійно, твердо, і не чути нічого так само, як не чув вояк. Навіть той стук у комині та брязкіт у казні Панталахи міг виколувати воякові, як щось зовсім звичайне й невинне—і Панталаха мав би досить часу для втеки. А коли б рано була викрилася його втека, то ключникові та вартовому воякові крім дрібних неприємностей, протоколів та упімнень не було би нічого сталося. А за те Спориш не був би мав на сумлінню смерти чоловіка!

Та й ще якого чоловіка! Злодій, злодій!—говорять усі здвигуючи плечима. Споришеві не лишилася навіть така вимівка. Занадто глибоко зазирнув він у душу того чоловіка, щоб не пересвідчитися, що під грубою корою зіпсуття крилися в його душі багаті золоті жили чесних і людських почувань, сильної волі й енергії. Чим довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне оце хоробливе, екзальтоване бажання свободи, той дивний одур, що попихав цього чоловіка на очевидну загибель, до найрозпучливіших кроків. Аджеж із таких людей при інших обставинах виробляються славні воеводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!

— А все таки я сповнив лише свій обов'язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, — шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Цей шепіт не то що не впокоїв його, але навпаки, відригнувся в душі як безконечна гіркість. Він почув сором за своє людське єство, що дало себе знизити в ярмо власне такого обов'язку.

— Пес, пес! Так, Панталаха мав рацію! — зітхнув Спориш, і, не дожидваючи вечері, пішов до Нафтули. Та й тут він не запопав ніякої пільги. Засівши в своїм звичайнім купочку, він підзорливим оком озирався довкола, чи люди не показують на нього пальцями; прислухувався розмовам, чи не згадують про нього. Панталаха справді й сьогодні був темою всіх розговорів: його втека і смерть були описані в газетах, були великою новиною дня. Наперекір своєму сподіванню ключник почув голоси симпатичні для помершого — здавалося, що всі забули про його крадіжі, — в пам'яті лишилися лише його ненастанні шалені пориви до свободи, що нарешті були причиною його смерті, його смілість та геніяльність у винаходженню способів до втеки. З другого боку ніхто не осуджував спорожі ані ключника — сповнили свій обов'язок. При однім столі зроблено навіть складку для вояка, що разом із Панталахою впав із даху та лишився живий.

Все те зацікавлювало і по прохи навіть успокоювало Спориша. Та коли потім вернув додому, чув, що не засне вночі і лякався своєї власної постелі: йому здавалося, що в нічній пітьмі знайде обік себе холодного, кривавого Панталаху з розторощеним лицем і з величезними, обдертими з повік, очима. Наважився не

лягати спати і цілу ніч просидіти в кріслі, а тільки над ранок лягти на сон, коли ясне сонце порозганяє криваві мари.

Але і в кріслі, дримаючи, він не міг знайти супокою. Пручався, кричав, раз його кидало в холодну дрож, то знов обливався потом. Найменший шелест перемінювався в його сонній уяві на гостре, свистюче гарчання, і при тім відголосі він за кожним разом зривався мов опарений.

VIII.

Спориш мав нічну службу. Замикаючи на ніч тюремні казні, він зайшов і до Прокопової цюпи, тої самої, відки перед добою втік Панталаха. Прокіп лежав на своїм тапчані, лицем обернений до стіни і якось сердито загарчав, побачивши Спориша. І коли ключник, стоячи насеред казні, підняв угору лямпу, оглядаючи стіни, а потім схилився і заглядав по кутах по-під тапчани, як це було його обов'язком, Прокіп неспокійно кидався на своїм місці, то знов кулився, як кіт, що готується до скоку. В очах ідіота меркотіла скажена ненависть. Але Спориш не звернув на це уваги. Що значив для нього німий гнів ідіота супроти тих невідступних думок та гризот, що клубилися в його нутрі та підгризали його супокій?

Позамикавши казні, Спориш відітхнув свободніше і попрощавшись з другим ключником, що досі від учора мав дижур, лишився сам у коридорі. З варпівні власне заводжено сюди нічну сторожу, і Спориш

пройшовся по коридорі, поки капрал на місці дав воякові півголосом відповідну інструкцію.

З тривогою й неспокоєм дождав Спориш цієї ночі. Якесь темне почуття говорило йому, що вона не буде спокійна, що туп, на тім місці, де ще перед добою жив і з такою силою волі напинався Панталаха, мусятъ бути найсильніші й найсвіжіші згадки про нього та сліди його зусилля. Спориш, старий вояк, не вірив у духів та в привиди, і не з того боку боявся якихось прикростей. Він боявся власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми вражіннями та рефлексіями. Боявся сну і постановив собі не спати всю ніч, ходити по коридорі, балакати з вартовим вояком і взагалі робити що можна, щоби недопускати собі до голови ніяких зайвих, важких думок.

Та ба, ця постанова не зовсім удалась йому. Вояк поставлений на варті був простий селянин, новобранець, отяжілий, мовчазливий і прохи тупий та неговіркий. Упруджений цілоденною муш프로ю, він уночі хотів спати і тому ледве пів години додержував компанії Споришеві, терпеливо слухаючи, що цей оповідав йому про свою військову службу, та лише десь колись втручуючи від себе одне-друге слівце. Нарешті він попросту попросив Спориша, щоб дозволив йому передітися півгодиночки, бо його сон ломить. Бідному ключникові ніщо було й діяти. От він засів на паці, як тої пам'ятної ночі, коли тікав Панталаха, і мовчки видивлявся в чорне гирло кори-

дору, заavidливо зиркаючи часом на вояка, що тут же обік нього, опертий на карабіні, заснув майже в одній хвилині.

Так минуло може з десятих мінут мертвої, сонної пиші, коли втім нараз Спориш затремтів, підняв голову і напружив слух, широко витріщив очі і навіть відчинив уста. Що це було? Чи зблуда уяви, чи... чи...? Спориш не важився доснувати до кінця цієї думки і слухав, заперши в собі дух.

— Грр! грр! грр! — розлягався найвиразніше в світі по цілiм коридорі тонкий, свистючий скрегіт англійської пили, що ріже залізо. Кільки мінут сидів Спориш мов закамений, не рухаючися з місця, ловлячи вухом і устами й усею своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги; можна би навіть сказати, що був спокійний, хоча був це спокій радше колоди, ніж свідомого чоловіка.

Аж по кількох мінутах того мертвого супокою настала реакція. Жива сила прокинулася в Споришеві. Напруго кинувся на своїм місці, зірвався на ноги, хотів крикнути, хотів за щось ухопитися руками, бігти кудись, кликати підмоги, і почув, що все його тіло обіляє холодним потом. Але й це розворушення тривало лише недовгу хвилю. Отямився, не скрикнув, але зирнувши на вояка, що спав преспокійно, успокоївся й сам попроху і почав збирати розпорошені думки.

Що це могло бути? Прислухався ще раз, уважно, пильно — таки так, нема ні-

якого сумніву! І цим разом це не що інше, як те, що було позавчора. Хтось англійською пилкою ріже залізну штабу! Хто це може бути? Очевидно, що знов якийсь арештант, якому заманулося поспробувати податися слідом Панталахи. Чи подуріли ті люди? Спориш запитав сам себе, що йому робити в оцьому випадкові? Чи розбудити вояка? Але що допоможе йому вояк? Ліпше піти й переконатися, де це, в котрій казні хтось працює так завзято? Хвилю навів у ключниковій голові мигнула думка дати спокій і лишити втікачеві-арештантові волю, нехай собі тікає, куди знає! Але службова привичка таки взяла верх. Ступаючи на пальцях, він пішов здовж коридору, вухом слідячи та міркуючи, відки це міг видобуватися той підозрений скрегіт? Ідучи, він навіть усміхався. Видно, що не Панталаха працює, але якийсь парпачина! Невправне вухо, невправна рука! Панталаха вмів ловити вухом кожний найдрібніший шелест на коридорі і зараз переставав—видно, що, роблячи своє діло, вповні панував над усіма силами свого ума, не почував ані тривоги, ані зворушення, ані неспокою. А цей увесь затопився в своїм занятті і вже ні на що більше не зважає, нічого не чує. Цікава річ, чи почує бодай, як буду відмикати колодку! О, це вже певне, з такою обережністю він далеко не забіжить!

Так міркуючи, ключник звільна посувався коридором. Але чим далі йшов, тим більше шезав його хвилювий супокій, тим сильніше морщилося його чоло і зати-

скались уста. Що ж це? Скрегіт, бачилось, уходив перед ним чимраз далі вглиб коридора. Ключник розмірковував собі був зараз із першого разу, в яких казнях сидять такі пташки, по яких можна би надіятися проби втеки, але тепер переконувався, що його міркування було хибне і у всіх тих підозрених казнях було тихо, мов маком засіяв. А гарчання чути було раз-у-раз, виразне, прискорене, монотонне, мов металічне цвіркотання сверщка в шпарці під припічком.

Помаленьку, мов привид, наближався Спориш до казні, з якої позавчора перший раз почув був таке саме зловіще цвіркотання. Зближався, не вважаючи на якийсь внутрішній опір; потер рукою чоло, немов би хотів відігнати якусь налазливу та безглузду думку. Алеж це не може бути! Алеж це нісенітниця, щоб і тепер той дзоркіт міг походити з тої самої казні! Аджеж у ній нема нікого, крім Прокопа, а цей ідіот ані пилки не має, ані поводитися з нею не вміє, ані не має охоти ні потреби пилувати штаби! А проте голос виразнісінько показує власне на цю казню. Спориш наблизився до самих дверей, приложив вухо до стіни—так, не було сумніву, з оєї казні видобувалося зловіще гарчання, розходилося виразно, ніби хто гострими остями шпигав Спориша в груди. У ключника волосся з'їжилось на голові, дух захопило в грудях.

— Боже! Це Панталаха!—Без волі й відома простогнав він півголосом—і в тій хвилині таємничий скрегіт затих.

Не тямлячи сам, що й пощо чинить, Спориш із гуркотом і стуком влетів до казні. Казня була пуста, все в ній було в порядку, лише безмисні, вибалушені очі Прокопові поглядали на ключника з кута з папчана.

— А ти що тут робиш? — крикнув на нього Спориш, не того щоб чогось дізнатись, але попросту того, щоб почути людський голос.

— Я... я... сплю, — мовив загикуючися Прокіп.

— А ти не чув нічого?

— Нічого, нічого

Спориш стояв блідий як труп. Світло лихтарні, яку держав у руці, падало скісно на його лице та надавало йому страшенний, мертвецький вираз. Не знаючи, що почати далі, Спориш кинувсь уважно оглядати штаби на печі, граги та окови при вікнах і дверях — ніде ані сліду пилування. А прецінь же те гарчання тривало так довго, було так виразне, що оманом не могло бути ніяким світом. З тяжким серцем, згорблений і похилений ніби під якоюсь великою тягою, вийшов ключник із казні, замкнув її і повільним кроком віддалився, що хвилі стаючи й надслухуючи. Та гарчання вже не було чути. Вся решта ночі проминула спокійно.

Спокійно! Те, що цієї ночі діялося в душі Спориша, було подібне скоріше до бурі, що валить усякі забори і вириває дерева з корінням, ніж до спокою. В пам'яті старого вояки під впливом внутрішньої грижі та невиясної події віджили всі

вірування та Бог зна коли чувані оповідання про духів та привидів, якими кормила його молодість пережити під сілеською спірхою, яких і потім у війську наслухувався немало. Те, що донедавна відскакувало від його здорового розуму, здорової вдачі та чистого сумління, мов від спаленого щита, тепер штурмом здобувало становище і не знаходило відпору. Спориш не смів уже сумніватися, що чув надземний голос, що це Панталашина рука виконувала те гарчання, що це дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мститьься на своєму вбійці. Стоячи на кінці коридору, Спориш уперше зі смертельною тривогою зирнув у його бездонно глибоке, темне гирло, немов лякаючись, що на тлі тої темноти в найближчій хвилиночці побачить якийсь страховинний привид, що всю кров у його жилах відразу зітне на щирий лід. За кожним шелестом дроз його пробирала, а все таки сто разів страшнішою від усякого шелесту була для нього та мертва, глуха тиша, що залягала в'язницю. Навіть вояк, сплячи біля нього на паці, не хропів, але віддихав так тихо й нечутно, що переляканий Спориш наблизив вухо аж до його лица, бо в одній хвилі йому в душі мигнула думка, ану ж той вояк, почувши те зловіще гарчання, мут таки вмер з переполоху? Та коли по кількох годинах вояк пробудився і Спориш запитав його, чи він не чув чого, вояк преспокійно відповів:

— Ні, Богу дякувати, не чув нічого.

— Бійся Бога, Споришу, чоловіче, а ти як виглядаєш? — крикнув другого дня рано один дозорець, приходячи до служби.

— Що? А як же я маю виглядати — мовив Спориш зміненим, розбитим голосом.

— Як з хреста знятий! — мовив дозорець і аж руки заламав. — Згорбився, лице твоє пожовкло, очі запали глибоко в голову. Що тобі сталося?

— Алеж нічого, нічого! — мовив Спориш, махаючи рукою. — Так тобі здається. Мені нічого не хибує!

Дозорець задвигнув плечима і покивав головою.

— Алеж ти хорий, ледве на ногах держишся! Трусися як у лихорадці, в тебе гарячка! — говорив дозорець, старий військовий товариш Спориша.

— Ну, Бог з тобою! Що тобі снилось! Пек-запек! — відмовлявся Спориш, силкуючись усміхатися. — Ще на правду віпреш у мене, що я хорий. Ні, кажу тобі, що я здоров. То... так лише, я не спав уночі. Просплюся по обіді і буде мені зовсім добре.

І поспішною ходою він віддалився, немов спараючись втекти від допитливих очей старого повариша. Розуміється, що про свою нічну пригоду він нікому не згадував ані словом. Боявся, щоб його не висміяли. Зрештою чекав, що скаже другий ключник, який по ньому держатиме слідуючої ночі дижур у тім коридорі.

IX.

— Слухай но, братіку, — питав якось несміло і з якимось заклопотанням Спориш слідуючого дня другого ключника,

що власне закінчив свій 24-годинний джур у тім коридорі і передавав йому ключі,— слухай но... чи ти цієї ночі... теє то... буває.. не чув нічого?

— Де?

— Ну, тут, у казнях?

— У казнях? А хіба що я мав чути в казнях?

— Ну, не знаю... Але власне про те я й питаю тебе, чи не чув... щобудь?

— Не чув нічого і нічого. Або що? Ти, може, чув щось?

— Я? Алеж нічого!

І Спориш сквапно віддалився, уникаючи дальших запитань. Але видно було по нім, що якась тривога присіла його і не давала йому спокою. Хитався на ногах, ходив, як сам не свій, обминав людей, а коли не міг обминати їх, то або мовчав, або відзивався уриваними зворотами, збував запити півслівцями, або ні з цього ні з того починав говорити щось не до речі, немов би його дух був зайнятий чимось зовсім постороннім і далеким.

Це було таки правдою. В душі у Спориша панував один образ — могутній, що пожирав усі інші — Панталаха. Ославлений злодій не вмер, він жив у душі в Спориша і там вів далі своє ремесло — помалу, але ненастанно цигукав та перепилював одну за одною ті живі нитки, що в'язали Спориша з життям.

Немов хробак підгризав він корінці його духової істоти. Тепер, коли його годі було замкнути в казні, запропорити до казенки або засадити до праці в «лябаторні», коли він зробився незримим

та невловимим, його сила побільшала безмірно і всякий опір супроти неї був даремний.

Та проте слова другого ключника мигнули Споришеві мов слабкий промінчик надії. Ага, цей вночі не чув нічого! Може й я не почую! Може те вчорашнє було таки оманом, походило з гарячки, з безсонниці! Але в душі щось шептало йому, що ця надія зрадлива, що страшний гість знов уночі навідається до нього, знов дасть йому почутися. Коли Панталаха лиш його взяв собі на зуб, то що має давати почути себе комусь іншому?

В часі вечірнього обходу по казнях Спориш якось несподівано кинув оком на Прокопа і аж затрусився зо страху.

Лице ідіота було спрашенне, мало такий дикий, напівкровожадний, а напівпереляканий вираз, що ключникові аж мороз пробіг по тілі. Пригадав собі народне вірування, що діти й звірі бачуть не раздухів тоді, коли дорослі люди не бачуть нічого. Чи ж мав би й Прокіп?... Але ні, ні, то не може бути! Та проте ключник не мав смілости ані словечка промовити до Прокопа, лише вилетів із казні мов облитий окропом і ледве міг тремтючими руками позамикати колодки на ретязі.

Скінчивши обхід по казнях, ходив якийсь час по коридорі, силкуючися до руху, дожидаючи, що буде далі. Не було нічого. Та ледве зупинився на кінці коридора, супротилежнім від того, в якому стояв вояк, коли нараз почувся новий зловіщий гаркіт:

— Гррр, гррр, гррр!

Прошиблений неописаною тривогою, ключник видавив із грудей глухий окрик і пустився шодуху бігти в супротилежний кінець коридору, до вояка, що щось там нишпорив у своїй торністрі¹⁾. По його окрику гарчання зараз утихло.

— Чу... чули? — питав майже без духу Спориш вояка.

— Що таке? — відіззався байдужно вояк, обертаючись до нього лицем.

— Як то що таке? Хіба ж ви не чули?

— Що я мав чути? Не чув нічого.

— А .. а... те... знаєте, таке.. гарчання?

— Гарчання?

Вояк витріщеними очима видивився на Спориша як на чоловіка, в якого не всі дома.

— Алеж тільки що... перед хвилиною... от так: гррр, гррр, гррр! — ледве дух переводячи, толкував Спориш.

— Добре, добре, буду вважати! — мовив вояк, щоби якбудь закінчити розмову, очевидно дійшовши до висновку, що ключник десь трохи над міру закропився.

Цей ночі одначе гарчання вже не повторилося, і вояк, що не спав усю ніч, не міг дочутися нічогісінько. От і не диво, що в душі проклинав Спориша, на чім світ стоїть, а рано в рапорті досолив йому твердячи, що був п'яний, що безпідставно алярмував сторожу і балакав щось таке,

¹⁾ Торністра — торба, що носять солдати на плечах.

чого годі було й зрозуміти. Бідний Спориш, покликаний до тюремного директора, щоб виполкувався, та не хотючи признатися до своєї тривоги перед духом Панталахи, звинявся тим, що був невиспаний, що в нього гарячка, в якій йому часом причувається всяка всячина. і просив, щоби на парудень увільнено його від служби, поки не підздоровшає. Тюремний лікар справді потвердив ненормальний стан Спориша, велів йому держати дієту і часто заживати хиніну, а директор дав йому відпустку на три дні, бо по думці лікаря слабкість зовсім не була грізна і в короткім часі повинна була минутися.

З заціпленими зубами і з темною злобою в душі вийшов ключник із тюремного будинку і зімнявши в долоні лікареву рецепту, кинув її до рова.

— Дурень! — пробуркотів він. — Мацає пульс, прислухається до грудей і плечей, і думає, що пізнав хоробу. А що діється в душі чоловіка, про це ані слова не питає!

По трьох днях Спориш вернув до служби — на вид успокоєний, але на самім ділі лиш ослаблений та вичерпаний ненастанною тривоگوю, ненастанним неспокоєм, невідступними привидами. Освоївся з ними, чув, що вже ніщо не вирве його з рук Панталахи і піддався своїй долі. Знав напевне, що найближчої ночі знов почує з тюремної келії той проразливий скрегіт, а проте щось тягло його до тої келії, бажав якнайшвидше почути те, що недавно проймало його такою

тривогою; був як той страпенець¹⁾, що зі смертельною тривогою та при тім і з неперплячкою дожидає відчитання засаду.

І не помилився в своїх прочуваннях. Найближчої ночі Панталаха знов дав себе чути своїм звичайним способом, хоча за весь час Споришевої неприсутності ніхто нічого не чув у коридорі. В тім часі перестали вже ставити військову варту в коридорі, то й ключник був сам серед голих стін. Хвилю слухав страшного гарчання, мов окаменілий, але нараз смертельний переляк обхопив його, він кинувся до виходу і впав до військової стражниці з безпам'ятним криком:

— Панталаха! Панталаха!

В одній хвилі всі вояки посхапувались і обскочили ключника, що хитався на ногах і був блідий мов труп.

— Що трапилося? Що там таке?— допитували його гуртом, але Спориш не міг вимовити ані слова. Блудними очима водив довкола, заломлював руки і порушував устами, але голосу з них не міг видавити ніякого.

Військова спорожа рушила на коридор — у казнях панувала цілковита тиша. Ключник, якого два вояки вели попід руки, киванням голови показував на казню, з якої втік Панталаха; його дрож при наближенню до неї свідчила, що власне та казня була причиною його переляку. Взяли від нього ключі, відчинили казню,

¹⁾ Страпенець — той, що його жде смерть (страпа), смертник.

капрал і ще три вояки вийшли до середини, перешукали все, зревізували до голого тіла переляканого Прокопа, але нічого і нічого підозреного знайти не здержали.

Полишено на коридорі військовий пост, а ключника заведено до спражниці і положено на голих дошках тапчана. Лежав німий, з очима в стовп і раз-у-раз порушував устами, неначе з кимось незримим провадив якусь нечутну для людського вуха розмову. Над ранок заснув, але сон його був неспокійний, гарячковий. Щохвилині Спориш кидався, скреготав зубами, бив руками по дошках. Нещодавню блідість змінили гарячкові рум'янці, голова і все тіло його були мов увогні.

Дали знати директорові про ключникову хворобу. Директор прибіг до спражниці, прислухався до безтямного ключника і допорокнувся його рукою, немов хотів збудити. Та в тій хвилині Спориш кинувся щосили на тапчані і з виразом найбільшої тривоги, завертаючи кров'ю набіглими очима, знов закричав:

— Панпалаха! Панпалаха!

І знов утих. Більше не можна було з нього видобути нічого. Покликаний із тюремного шпиталю лікар сконстатував запалення мізку і велів зараз перенести Спориша до шпиталю, висловлюючи при тім сумнів, чи вдасться йому пацієнта в такім поважнім віці привернути до здоров'я.

В шпиталі Спориш під впливом зимних компресів за пару хвилю прийшов до

пам'яти і уриваними словами розповів директорові про гарчання, яке чув у казні. Це була остання його ясна хвиля. Швидко знов узяла перевагу гарячка та нестям, і коло півночі Спориш закінчив життя в шпиталі.

Х.

Директор з ніг валився від втоми. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого півдня робив ревізії по всіх казнях того коридору, в якому ключником був Спориш. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів, роблених із хліба, карт, роблених із бібули, олівців і тим подібних заборонених речей, але нічого нічого такого, що могло б оправдати підозріння, що хтось із в'язнів міг пилювати штаби або ґрати. Переслухано всіх в'язнів, чи не чули підозреного гарчання, але туп директор сам наперед був певний, що всі ті переслухи зовсім даремні і що жаден в'язень не скаже правди, хоч би й може чув щось таке, бо інакше товариші признають його «капусьом» (донощиком) і будуть збиткувати його та докучати йому на кожному кроці. І справді, всі в'язні клялися й присягалися, що ніякого гарчання ніхто з них не чував ніколи.

Чи ж мала би це бути омана, вплив роздражненої уяви самого Спориша? Але з оповідання небіжчика директор зрозумів, що коли Спориш уперше почув те гарчання, був іще здоров і зовсім не налявся нічого подібного. Можливе було

припущення, що Спориш помилився в казні; можна було догадуватися, що, почувши про те, що сталося, винуватий в'язень міг подати небезпечний знаряд до іншої казні і для того директор наказав зробити ревізію у всіх казнях і у всіх арештантів за покомом. Ревізія не виявила нічого, а поперед усього важне було те, що найстаранніші оглядини всіх ґрат і штаб не виявили ніде ані найменшого сліду пилування.

— Там до старого дясa ¹⁾! — воркотів раз по разу директор, спльовуючи з нетерплячки. Та був це старий недовірок: в дуси не вірив, а заким успокоїтись на думці, що все те «причулося» Споришеві, хотів випробувати все, що могло довести до виявлення правди. Осб він і наважився ще раз якнайстаранніше перешукати Прокопову казню. Та й цим разом перешукування не довело ні до чого: Директор кляв по-чеськи і тупав ногою, нарешті впав на якусь думку і велів дозорцям вийти з казні. Він лишився сам на сам із Прокопом.

— Слюхай, Прокопа, — мовив до нього директор, — ти вночі спав?

— Спав.

— А слюшав цо?

— Не чув нічого.

— Неправда! Я вім ²⁾, що ти чулб.

Прокіп видивився на директора вибаушиними очима, нарешті всміхаючися дурновато, запитав:

¹⁾ Дяс—чорт.

²⁾ Я вім—я знаю.

— А ви відки знаєте, що я щось чув?
— Відки знаю?—підхопив директор. —
Я ті то повім ¹⁾ потома, а тепер ти мі
повіж, що ти чув?

— Я... я... не чув нічого.

— До сто дясов! — крикнув директор,
тупнувши ногою. — Слюхай, Прокопа, що
я ті повім. Пріехалъ ту твій батько і пи-
тальсе за тебоу, муй: «А где мій Про-
копа, хочу го взат до дома. Дост ту
юж ²⁾ у панів пануваль».

Директор знав, чим налякати Прокопа.
За кожним разом, коли батько приїжджав
відвідувати його, Прокіп виявляв такий
перестрах, що не було гіршої погрози
для нього понад ту, що його з тюрми
відішлють до дому. І тепер Прокіп поб-
лід і почав дилькотіти на ногах.

— Ні... ні... ні! — булькотав він, — я не
хочу додому.

— А повіш, що ти чув?

— Повім, повім.

— Ну, говори.

— А... а.. не буде те бити?

— Бити? А то за що?—зачудувався
директор,—за то, що ти чув?

— Бо я то сам зробив.

— Що ти зробив?

— А те.. таке гарне, що так мовило:
гррр, гррр, гррр.

Директор аж на місці підскочив.

— Ти то зробилъ? А ти як то зро-
билъ?

— Як? А ось як!

¹⁾ Повім—оповім.

²⁾ Юж—вже.

І Прокіп видобув із свого густого, розчіраного волосся шматок із шпильки гусячого пера, застромив один кінчик за штабу при дверях, а другий кінчик пару разів порушив пальцем. І справді перо, диркаючи та вдаряючи о дубові, бляхою заковані двері, видавало гарчання подібне до скреготу пилки при різанню заліза. Директор аж у долоні плеснув.

— І пощо ж ти то зробив? — питав Прокопа.

— Пощо? — видивився на нього Прокіп. — Ніпощо, так собі.

— А чому ж ніхто інший не чув? се крім Спориша?

— Спориша? А то що за Спориш?

— Не віш? Тен пан ключник, що вчора вмер?

— Ключник умер? Спориш умер? — крикнув радісно Прокіп. — Ага, то той, що мені відібрав те моє, таке гарне, що мені дав Панталаха.

І не вважаючи на присутність директора, ідіот почав скакати по казні і плескати в долоні, приговорюючи:

— А так! А так! Та́ йому треба! Нехай би був не відбирав мені того, що моє! А я зате йому заграв, так як грав на нашко Панталаха тої ночі, як мав умікати. А я ніби спав, але чув усе добре. А ключник ускочив до мене в ночі до казні, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казні не вскакував, лише стояв під дверима і слухав і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв та й умер. Так йому треба!

— Бестія собача!—буркнув директор,
бачучи ту звірячу радість дурнуватого
і зрозумівши весь зв'язок його слів —Ну,
що з ним уделяш¹⁾? Чи бітб го, чи пові-
сітб го? Кеди ²⁾ он гльоупи ³⁾ як бут⁴⁾!
Нех те гром біє!

І сплюнувши, вийшов із казні.

Львів, у січні '1888 р.

¹⁾ Уделяш—зробиш.

²⁾ Кеди—коли.

³⁾ Гльоупи—дурний.

⁴⁾ Бут—чобіт.

ДОДАТОК І.

ПЕРЕДМОВА

(до збірки «Панталаха і інші оповідання»).

Лиш одне з оповідань, поміщених в оцьогому томику, було надруковане по-українськи в книжці «В поті чола», та й те було первісно написане по-польськи для петербурського «Краї-у», а потім переведене по-нашому в «Зорі» 1884 року. По-польськи був написаний первісно й «Панталаха» і надрукований у фейлетонах «Kurjera Lwowskiego», а відси 1897 р. передрукований у книжечці «Obrazki galicyjskie». Оба ті польські видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібніших пропусків, зроблених редактором «Kurjera Lwowskiego» з естетичних мотивів, там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні) — з яких мотивів, цього я не міг зрозуміти. Цей пропуск лишав невиясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взялося гусяче перо, не зовсім звичайний гість у п'юремній казні. Останнє оповідання написане тепер на основі конспекту зробленого ще в 1880 році — може

в іншому тоні й іншим освітленню, ніж-би я був зробив це поді.

Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певне в значній мірі належать уже до історії; це останні сліди старих, доконституційних відносин, а фігури такі, як Панталаха, дід Гарасим та герої «Хлопської комісії» також витвори старого, панщизняного ладу. Я передав ті епізоди, не мудруючи та не вдаючися в ніяке філософування про їх значіння. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе.

Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та наскільки всі ті жорстокості тепер уже *tempi passati*¹⁾, сумна та страшна казка, а не дійсність? Цього я не беруся рішати, та події останніх днів, бунт в'язнів у Бригідках²⁾ і те що про його причини дійшло до прилюдної відомості, свідчить, що давнє лихо не зовсім ще минуло. І не минеться без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над цією реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутинна господарює собі по-давньому, попчучи людські душі та гасячи останні іскри чоловіцтва там, де в інтересі суспільностей й людяності було б піддержати їх та роздути в ясне полум'я.

¹⁾ Час перебутий.

²⁾ Бригідки—тюрма у Львові.

ПРИЧИНКИ ДО АВТОБІОГРАФІЇ

Реклямова німецька „Universal Bibliothek“, що вже тепер по чотирьох десятиліттях переходить 5.000 томів різного об'єму, знайшла собі наслідування і в інших національних літературах, в тім числі також і в російській. Московське товариство „Польза“ видає від кількох літ таку бібліотеку книжечками, кожна в ціні 10 коп., і випустило досі в серії російського письменства 501—543 книжечки, а в серії перекладів 201—438 чисел.

Із українських письменників появилися досі тільки деякі оповідання Винниченка (ч. 32 „Купля“ и др. рассказы), Мартовича (ч. 351. „Войт“ и др. разск.), Кобилянської (ч. 406. Аристократка и др. разск.“), та мої (Универсальная библиотека ч. 423, 10 к. Иван Франко. К свету! На промыслах. Перевод с украинского О. Войташевского и М. Новиковой. Книгоиздательство „Польза“ В. Антик и К^о, Москва, без означення року). Добрим російським звичаєм видання виходить без повідомлення і якогось відшкодування автора; мабуть девіз московського товариства „Польза“ треба би докладніше висловити „Собственная польза“.

Не входячи в оцінку цих перекладів, я зупинюся трохи довше над вступною розвідкою цієї книжечки, за яку взагалі вдячний шановному її авторові, але в якій він проте допустив немало такого, що мені видається потрібним спростувати або доповнити. Автор поспробував дати в своїй передмові російській публіці короткий та популярно написаний нарис мого життя та характеристику моєї літературної діяльності,—наукової він лише

доторкнувся,—а що з наших галичан досі ніхто не здобувся навіть на таку характеристику, то я передаю тут передмову О. Войташевського в перекладі на нашу мову, перепліпаючи його текст своїми увагами та споминами.

„Ім'я Івана Франка відоме кожному письменному українцеві як у Галичині, так і в нас, в Росії. Його по справедливості можна вважати одним із найталановитіших українських письменників. Своєю довголітньою літературною, науковою та публіцистичною діяльністю він здобув собі європейський розголос. Родився Іван Франко в р. 1856 в Нагуєвичах, селі Дрогобицького повіту в Галичині. Його отець, простий селянин, визначався одвертим характером, глибоко-поетичною душею і гостинністю, за що пішовся загальною симпатією своїх односельчан. Ті благородні прикмети Яця Франка унаслідив від нього також його син. Розуміючи значення науки в житті, Яць Франко не пожалував своїх убогих засобів і постарався дати синові якнайкращу освіту“.

До цього уступу можу додати тільки запитання, відки автор міг знати, що в його вітця була глибоко-поетична душа? Розуміється, в його житті було не без того, що можна назвати поетичними моментами, але від цього ще далеко до поетичної вдачі. Я запам'яв свого вітця дуже мало, бо він умер, коли я мав ледве 7 літ. Що він пішовся загальною симпатією між селянами не тільки свого, але також деяких сусідніх сіл, особливо Ясениці Сильної, відки мав другу жінку, мою матір, з роду Кульчицьку, і Унятич, це завдячував головно тому, що був як на ті часи дуже добрим ковалем.

„Початкові науки Івана Франка розпочалися в сілській школі (треба додати—не в Нагуєвичах, де від нашого помешкання на т. зв. Горі до школи було дуже далеко, але в Ясениці Сільній, де я у свого вуйка, брата моєї матері, письменного селянина, прожив два роки), коли йому було всього лише 6 літ. Тут він за два роки навчився читати й писати по-українськи, по-польськи (автор не знає, чи навмисно чи помилово пише: „по-русски“ у відрізненню від попереднього „по-українськи“, ц. т. по-російськи, що, очевидно, для галицької школи не має ніякого значення) і по-німецьки; німецька мова в ту пору була обов'язковою, бо

школи в Галичині до року 1868 служили германізаційній системі, так як тепер служать полонізації:

До останнього речення цього уступу треба додати, що сілська школа в Ясениці Сільній у ту пору була трохи інакше організована, як школа в Нагуєвичах, в якій не подавано ані польської, ані німецької мови, а за те більше подавано церковно-слов'янської мови та церковного співу. Це знаю тому, що, скінчивши другий рік у ясеницькій школі, я потім ще кілька тижнів ходив до школи в Нагуєвичах і мав нагоду відчувати її відміну організацію.

„Не радісно споминає Іван Франко про ті перші роки своєї науки, але ще тяжчі спомини лишилися в нього про дорогобицьку нормальну школу оо. Василіян, до якої він учав протягом дальших 4 літ. Гімназійні роки також не були ясною плямою на темнім тлі подішньої невеселої шкільної дійсності. А наскільки ненормальною і дикою була подішня галицька школа, бачимо ясно із Франкових оповідань із його шкільних літ. Майже всі ті оповідання мають автобіографічний характер. Дике знущання над особами дітей, ненастанне биття лінійками та різками, повне нещастя в науці та безсовісне хабарництво панів педагогів, ось сумна шкільна дійсність. Досить тільки прочитати оповідання „Оловець“, „Отець гуморист“ та „Schön schreiben“, щоби зрозуміти, якими страхом вищими віяло від цієї дійсності.“

Можу тільки пожалкувати, що автор того уступу поклався вивести з моїх оповідань, що мають попри автобіографічну основу, все таки переважно психологічне та літературне, а не історичне та автобіографічне значення. Коли б він був задав собі труду перед писанням свого нарису запитати мене про враження моїх шкільних літ, то був-би дізнався, що ті літа, поминаючи деякі неприємні епізоди, все таки були радісними літами моєї молодості, що між моїми вчителями з василіянської школи я з приємністю можу згадати імена молодого манаха Крушельницького, що вчив нас в другій класі, о. катехита Красицького, о. ігумена Барусевича і пізнішого ігумена о. Немиловича, талановитого проповідника, а також старенького вчителя п. зв. „штуби“, то є І класи, Русина Чернигевича, самотнього світського вчителя, що дослужив у тій школі до своєї смерті,

і який для непослушних та галасливих дітей у своїй класі не мав тяжчої кари, як поколотити їх по холі своєю неголеною бородою. Для хронологічної точності додаю, що у василіянівській школі пробував я не 4, а три роки, вступивши відразу по приході з села до другої класи. Значно приємніше і свободніше було гімназійальне життя, в якому я завдяки особливо деяким талановитим учителям здобув основну як на ті часи шкільну освіту, йшов постійно щодо поступу в науках між першими в класі (на магістральнім свідоцтві я мав із усіх шкільних предметів ноту „відлично“ (celujasy, vortzöglich) і того неприємного почуття, що називається школярською тремом, і не раз доводив молодих школярів аж до самовбивства, я не зазнавав майже ніколи. Розуміється, що про „хабарництво,“ про яке згадує автор російнин, у нас ані у василіянівській ані у гімназійальній школі не було навіть ніякої думки; натомість дуже часто відносини між учениками і вчителями бували дуже приятельські, майже товариські.

„Але всі ті страховища передреформової школи не могли вбити в молодім Франку його любови до науки, до книжок. Чого не могла дати йому школа, це здобував він власними змаганнями через самоосвіту. Не задовольняючися скупим засобом шкільних бібліотек, він видає всі свої ошатності на купування книжок та журналів, і під кінець гімназійальної науки у нього зложилася вже досить порядна власна бібліотека. Він основно познайомився не тільки з рідною українською літературою, але також із російською, польською та захарничною. Знання захарничних мов дало йому можливість читати найкращі твори європейських класиків у оригіналах. З нього виробляється знавець і тонкий цінитель художньої літератури. Мабуть під впливом класичних вірців у нього дуже часно пробудилося бажання спробувати своїх власних сил на літературнім полі. Ще в часах гімназійальних студій він подав до друку кілька своїх віршів, а приїхавши до Львова 1875 року, щоб вступити на університет, привіз із собою багато віршів, оповідань, перекладів і т. п.“

Російський автор, згадуючи про „дореформенну“ школу, має на думці, очевидно, російські школи часів царя Миколи. Цей тип шкіл не має нічого спіль-

ного з тим типом галицької гімназії, який виробився в Галичині на німецькій основі і давав, крім науки класичних мов, також основне знання німецької мови, всесвітньої історії, природничих наук, фізики та математики, чого російські гімназії не дають ще й досі. Згадуючи про невелику бібліотеку, яку я встиг зложити ще за гімназіяльних часів (дві шафи книжок), автор говорить про якісь ощадності („сбереження“), за які я бачу то купував книжки та журнали. Ніяких таких ощадностей в мене, що жив тими віктуалами, які привезено мені з дому, і мало що заробив приватними лекціями, не було. Грошей у мене аж до восьмої класи, в якій я одержав стипендію, було звичайно дуже мало, а книжки я переважно одержував від товаришів за те, що вироблював письменні задачі. Я міг зрешти протягом одного дня, не занедаючи власної науки, п'ять або й більше задач на одну тему і всі так відмінні одна від другої, що вчитель не пізнавав, що це чужа, а не ученикова робота.

Що до творів російського письменства, то вони в тих часах по галицьких провінціальних містах праплялися дуже рідко; в моїй бібліотеці був, здається, всього тільки один том поезій Хомякова. На російські твори та російські часописи подішля школьна влада гляділа з великим підозрінням. За одну одержану з пошти посилку кількох чисел „Московских Ведомостей“ прогнано з дорогобицької гімназії ученика Осипа Маркова, якому таким способом школьна влада звихнула кар'єру на ціле життя.

„Прибувши до Львова, столиці краю, Іван Франко весь віддався літературі, не перестаючи одночасно самоосвітою доповняти своє знання у всіх галузях науки. Університетським студіям він присвячує зглядно мало часу, і для того не одержує звичайного вченого ступня. Тільки по багатьох літах, у 90-х роках, він одержав ступень доктора на те, щоби мати право поставити свою кандидатуру на професора української мови та словесности в львівському університеті. І не вважаючи на те, що тоді він уже мав за собою літературну та наукову діяльність, і як письменник і вчений заслужив собі загальне признание, катедри йому все таки не пощастило дістати тому, що цього не захопила шовіністично настроєна польська

професура, в якій руках знаходиться фактично розпорядження університетом».

Цей уступ російського автора повний **недокладностей та непорозумінь**. На університет у Львові, **не вважаючи на потребу заробляти дещо письменною працею**, я ходив досить пильно, робив колоквиї з української мови та словесности, написав латинською мовою для семінаря класичної філології розвідку про Лукіянові «Розмови богів». Ніякого вченого ступня **фреквенція університету сама собою не дає**, а треба по скінченню 4 літ робити або вчителський або докторський **екзамен**. Мої університетські студії перервав політичний процес 1877-78 р., після якого я все таки продовжав ті студії ще кілька курсів. А змушений віддатися журналістиці, я аж 1893-4 р. докінчив університетські студії у Відні, де й одержав ступень доктора філософії. Одержав я його не на те тільки, **щоби мати право кандидатури на університетську кафедру**, але головню для того, **щоби мати законну наукову кваліфікацію на дальше життя**. По смерті проф. Омеляна Огоновського, я справді, хоч і не маючи надії на досягнення професури, **габілітувався у Львові на доцента і видав габілітаційний екзаме́н з відзначенням**, але доцентури не одержав—не через шовінізм професорської колегії львівського університету, **яка сама не має власти рішати про такі справи**, а для мене особисто була навіть прихильно настроєна, але через **вето політичної власти**, а власне подішнього **намісника, гр. Казими́ра Баденія**.

«При інших, **ліпших умовах**, коли би Франко був членом незалежної свободної нації, він може дійшов би до найвищих учених ступнів, був би **признаний офіційними науковими інституціями і мав би забезпечене матеріальне становище**, що дало би йому можливість **свобідно віддатися рідній літературі та науці**. Але приписаний тяжкими політичними відносинами, він по багаторічних трудах для загального добра, **признаний і поважаний усіма**, лишається **непризнаний офіційною наукою**, терпить **нужду і все своє життя бореться з матеріальним недостатком**».

До цих слів мушу **завважити лише стільки**, що в Австрії і взагалі в цивілізованім світі **немає офіційної науки**, а є тільки **офіційні наукові інсти-**

туції. На моє матеріяльне положення політичні відносини, крім непризнання мені права викладання на університеті, не мали ніякого впливу, а що до признання з боку земляків, то досить буде вказати, хоч би на «Історію української літератури» С. Єфремова, в якій ані про мої найвизначніші літературні твори, ані про мою наукову та публіцистичну діяльність немає навіть згадки.

«А яким невтомним робітником був Іван Франко на полі рідної літератури, видно хоч би з одного реєстру його літературних праць. В день 25-літнього ювілею його літературної праці в році 1899 його почитателі вручили йому великий том (власливо маленьку книжечку!) на 250 стор. друку, що містив реєстр його писань і тих видань, у яких вони були друковані. Літературний талант Івана Франка незвичайно різноманітний. Він пише вірші, поеми, оповідання, драми, коляди, перекладає чужоземних класиків¹⁾, пише критичні та публіцистичні статті, наукові досліді з історії української літератури й мови, слов'янської філології і багато де-чого іншого».

«Але гаряча, палка натура письменника не задовольняється сферою самої чистої штуки. Вийшовши з самих глибин народу, провівши всю свою молодість серед бідного, бездольного люду, він не міг не бачити і не відчувити його болів та терпінь. Дуже вчасно він узявся до поважного досліді економічних та соціальних наук і зацікавився політикою. А що все політичне життя Галичини знаходилося, і ще й досі в значній мірі знаходиться, в руках реакційної шляхти, то природна річ, що кожний суспільний, а тим більше український політичний діяч, який стає в обороні робочої верстви, дуже скоро дізнає на собі тяжкого утиску її панування. Як один із основателів і проводирів української радикальної партії в Галичині Іван Франко при разі діставався до в'язниці, де терпів неправдоподібні муки. Страшні тюремні порядки і звіряче поводження з в'язнем він описав у своїх творах «Панталаха», «На дні», «До світла» і ін. Але в'язниця не злякала Франка і він не ухилився від

¹⁾ Між іншими він переклав на українську мову поему Некрасова «Надія жінщини» (тільки першу частину), «Мертві душі» Гоголя та деякі твори Щедрина та Достоевського.

політичного життя. Своею невтомною і плодючою суспільною діяльністю він здобув собі любов і довір'я народніх мас. Його вибрано послом до австрійського парламенту, але в виборчій комісії політичні противники безсовісно покрали в нього голоси і при обчисленні він оказався переголосованим.

Не все докладно в цьому уступі. Всі три мої арештування мали місце перед повстанням радикальної партії та радикального народного руху. Не можу сказати, щоби тюремне життя, представлене в моїх оповіданнях, було повне якихсь «невероятних мучений». Найліпший образ того життя, на мою думку, знайде читач у моїх «Тюремних сонетах».

«Позбавлений можності заступати народні інтереси з парламентарної трибуни, Іван Франко з тим більшою енергією взявся до літературної та публіцистичної праці. Його гарячі, повні одушевлення та запалу публіцистичні статті появлялися не тільки на сторінках українських, але також багатьох заграничних видань. Він був співробітником українських видань: «Діло», «Зоря», «Літературно-Науковий Вісник», російських: «Северный курьер», «Киевская Старина», польських: «Głos», «Kurjer Lwowski», «Prasa», «Prawda», «Kraj», чеського «Slovansky Prehled», німецьких: «Zeit», «Arbeiter Zeitung» (автор додає ще безпідставно «Neue Freie Presse», до якої я не писав нічого). Так проявляється суспільно-політична діяльність письменника».

«Та й окрім цього майже кожний його літературний твір являється рівночасно також проявом суспільної діяльності. В своїх творах він усе виступає в обороні унижених та оскорблених. Добре знайомий з умовами життя та побуту свого народу, він боліє над долею бідного, темного та безпомічного хлібороба («Навернений грішник», «Яць Зелепуга» і ін.), визискуваного та беззахисного робітника («Бориславські оповідання»), переслідуваного, голодного народного вчителя («Учитель»), виступає в обороні жіночої емансипації («Маніпулянтка»), терпить за зневажену і оскорблену в своїй людській гідності проститутку («Чи вдуріла?») і з незвичайною силою передає муки нещасної жертви обманеної любови («Сойчине крило») і т. ін.»

Можу бути вдячним авторові за добру волю увійти в інтенції моїх творів, але мушу сказати,

що його погляди на ті твори майже скрізь не прапляють у дійсні мої інтенції. Оповідання «Навернений грішник» і «Яцб Зелепуга» зовсім не боляють над долею галицько-українського хлібороба, але належать до циклу бориславських оповідань і малюють психологічні проблеми, які повстають при зіткненню хліборобського життя з силою капіталізму. Народний учитель у моїй комедії «Учитель» зовсім не голодний, оповідання «Маніпулянтка» зовсім не проповідь жіночої емансипації, драматична сцена «Чи вдурила?» зовсім не жодне «страданіє», так само як оповідання «Сойчине крило» передає зовсім не жодні «страдания несчастной жертвы обманутой любви», але малює власне тип чоловіка по своєму щасливого.

«Покривджені, визискувані та поневолені—ось герої більшої частини його творів, драм, оповідань і повістей. Їх образи, їх життя і терпіння описані ярко, правдиво і високо-артистично, будять у серці читача чуття глибокої симпатії і любови до всіх тих нещасних, пробуджують ум і визивають гарячий протест проти всякого насильства, визиску і проти всякої неправди».

На жаль, оця загальна характеристика зовсім неправдива, бо героями моїх творів майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпомічні, а коли ті твори будять симпатію для них у читачів, то певно не за їх терпіння, а за їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі. Осуди автора шабльонової, повторюють уперті фрази російської критики, але не свідчать про власне зрозуміння та відчуття того, що головне в моїх писаннях.

«Стоячи в своїх творах за високі ідеали людскости, протестуючи проти всякої неправди і розкриваючи всі ненормальні сторони життя, Іван Франко разом із тим не перестав бути правдивим художником, а його твори являються взірцями високо-артистичної творчости».

І знов мушу сказати, що метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження поезії та краси в тім нормальнім життю, яке складається у людей різних верств і віднаходження поривів та змагань до поправки того життя.

Писано дня 27 — 28 лютого 1912 р.

ДОДАТОК ІІ.

НА ВЕРШКУ

Кілька хвиль з життя людей
„нічого не заробивших“

I

Одного зимового вечора дуже шумно й весело було в одній світлиці краківського . . . , що вважається найпоряднішою гостинницею того славного й ясного колись, а тепер геть-геть притемнілого міста. Світлиця була обширна й ярко освітлена. Воскована підлога, хороші меблі—все те купалося в тій заливі штучного світла, і чулося тут немов у себе дома. Важкі фотелі стояли твердо й гордо на своїх грубих, коротеньких лабах¹; софи під дзеркалами немов зідхали глибоко час від часу, запрошуючи до супочинку в своїх м'яких обіймах. Перед ними маленькі столики та плетені крісла примощувались знехотя, мов веселі, построєні² діти, слухаючи ніжного балакання товстих, добродушних бабусь.

Але на середині обширної світлиці,—аж там зосередилось усе життя, увесь рух, увесь блеск. Довкола широкого, накритого столу сиділо товариство людей—молодих, веселих, голосних, повбираних: троє чоловіків та дві жінки. Видно, вже було по вечері, бо стіл був заставлений

¹ Лаба—нога, лапа.

² Постровний—приодягнений гарно.

тільки різного роду винами, лікерами та купами закусок—усякого солодкого печива. Товариство й не займається вже „горловою справою“,— бесіди, жарти, дотепи, тости та пісні пересипаються одні з другими, чередуються та мішаються чимраз живіше, оскільки вино чимраз сильніше починає грати та палати в молодих головах.

— Хай живе свобода!—почав один з молодих мужчин, здоровий, плечистий, з широким лицем, міцними вилицями, котячими очима, вставши з крісла й піднявши догори лямпку¹ з вином,—най живе свобода, молода, широка, безгранична. Свобода від шкільної лави й усіх тих проклятих параграфів, котрі набиваються в голову тільки на те, щоб на другий день по екзамені викинути їх пріч з голови. Свобода від вітцівської ласки і ще незносімої вітцівської волі, котра хотіла би вести нас тою самою дорогою, котрою ходили старі, аж зайшли в непроходимі багна. Свобода від усякої грижі, і жури, і турбації.

— Ну, розуміється, і від усякого труду, поїдаючого силу, від усякої праці, від усякої мислі, поїдаючої мозок, та ж так, Simon, правда?—обізвався насупроти бесідника іронічний голос.

— Розуміється, що так,—відповів задуфало² Simon.—Коли свобода, то вже повна, безгранична свобода!—крикнув він трохи хриплим від перепиття голосом, і спорожнив свою лямпку.

Товариство закричало й собі ж: „Най живе свобода!“ Хропаві голоси мужчин змішалися з тонкими голосами дам. Вино полилось, заливаючи своїми кришталевими струями той жар

¹ Лямпка—велика чарка, шклянка.

² Задуфало—зарозуміло.

до свободи, що нараз ні відси, ні відти проблиснув серед веселого товариства.

— А ти, Ежен, на другий раз не переривай мені, як я хочу що говорити перед товариством,—сказав попередній бесідник, опершись о стіл і видавлюючи кислий усміх на своє широке, від вина почервоніле лице.—Ти знаєш, що такі замітки мене путають, а прецінь теперішня наша прогулька повинна бути приготуванням до моєї будучої адвокатської практики.

— А ти на такий спосіб ні тепер, ні в будучій своїй адвокатській практиці дурниць не говори,—відрізав йому сміло Ежен.

— Е, дурниць, не дурниць, — відповів Симон, дужче червоніючи,—але ти би ліпше зробив, якби прикусив свій язик за кожним разом, заким випалиш таким своїм глиняним дотепом!

З бесіди готова була зчинитися сварка, особливо при брутальній, нетерп'ячій вдачі Симона, тож проче товариство, а особливообидві жінки, взялися утишувати бурю.

— Симон, кицю, та бо ти, бачу, на правду береш жарті нашого меценаса до серця!—приговорювала невеличка бльондинка, гладячи Симона по гладко виголенім підбородку.—Не дайся висміяти, любчику! Вважай, що ми тут зовсім не за тим, щоби дивитися на бійку когутів!

— Дай мені спокій, Маню!—відказав Симон, лагідніючи,—але ти знаєш мою погану натуру,—і не кінчаючи речення, він простяг руку поперек столу до Ежена.

— Друже, перепрашаю тебе за нечемністю, не прогнівайся, дай руку!

— Ігі, ані в голові мені було гніватися!—відповів Ежен.—Я жартував, і твої слова брав

за жарт. Що ж я тому винен, як ти, наприклад, жартуєш інакше, ніж я?

Він подав руку, котрою Симон кріпко потеліпав. Уже то ніхто так не вмів втишувати такі наглі п'яні вибухи Симонового гніву, як Маня. Вона знала його натуру, а властиво знала одне чародійське слівце,—одне, а таке сильне, що кожного разу осаджувало Симона на місці, мов вудила розбриканого коня!

— Ей, що ви тут, над пустим сваритесь, запусте й перепрошуєтесь!—розпочав бесіду третій товариш, піднявшись з свого місця.

Це був молодець літ, може, 24,—і решта товариства не переходила, здаєсь, поза ту границю, — високий, а тонкий, з лицем дрібним і чудно хороше обрисованим, але блідим, мов стіна, так що невеличкі повні й рум'яні губи виглядали на тім блідім тлі, мов підкрашені карміном. Лице те, хоч очевидно винищене розпустою, світилось щирістю й добродушністю, котра мимоволі навівала жаль за тим гарним чоловіком на кожного, хто тільки збоку дивився на нього.

— Наповніть склянки!—говорив він далі.—Оце я вношу тост, старий, як світ, а, проте, вічно свіжий, вічно новий, як сходяче сонце: Хай живе красота, молода, квітуча, жіноча красота, котра не тільки розпалює серце мужчин, але веселить увесь світ, доповнює й завершує всю красоту природи! Най живе красота наших товаришок!

Тост прийнято з запалом. Знов попливло вино.

— Одного тільки жаль,—говорив він, сідаючи на крісло й підпираючи голову на стіл,—що так скоро в'яне красота, немов здружена вона з непостійністю.

— Ну, найшов ти чого жалувати, Жан,—сказав Ежен до нього.—Немов узявся плакати над тим, що квіти не вічні. Звичайно, вони були б вічні, або бодай довговічні, якби становили ціль сами для себе, а то вони, бач, тільки прилад для улегшення запліднення,—запліднення звершилось, так і цвіту не треба. Отак і з жіночою красою.

— Нівроку твоїй ученій головоньці,—промовила, крутячи губами, Маня,—чемно виражаєшся о жіночій красоті!

— Ей, що там чемність! Нам чень далі час вирости з її пут і говорити не те, що вона каже, а те, що нам хочеться, і що, по нашій думці, правда!

— Ей, гей, пане професоре неоплачений,—крикнув між тим Симон,—час би й тобі чим ліпшим забавити товариство. На тебе черга піднести тост.

— Правда, правда,—завторувала пискливо Маня. Жан, що все ще сидів з опертою на руці головою, підвівся і, не кажучи й слова, сягнув по вино, щоб налити свій келішок до нового тосту.

— Що я за майстер до тостів?—відказав Ежен.—Радше я заспіваю вам пісеньку.

— А тільки веселу, Ежен, веселу,—гомоніли Симон та Маня.

— Це ще ліпше, ніж тост, Ежен!—сказав, киваючи головою, Жан.—Ти гарний співак, Ежен, ану давай сюди пісню!

— Лиш хвильку терпливості!—просив Ежен і, схопившись зі свого місця, почав швидкими кроками ходити по світлиці. Його гарне, хоч також клеймом розпусти та винищення націховане лице, стало поважним й серйозним, по

чолі пробігали хмари думок, очі спущені до землі, блищали живим, яріючим світлом. А тим часом товариство ждало з повними келішками: Симон з виразом якоїсь тупої безучастности і з почервонілим від вина лицем, Маня з усміхом цікавості на хороших устах, Жан похилений наперед і ніби задуманий. Тільки ще одна людина з товариства, друга жінка, Таня, стояла з своїм келішком відсторонь від стола і потай усіх горючими чорними очима гляділа на Ежена, ловлячи кожний його рух, кожний вираз його лиця, котре в серйозній задумі видавалось далеко кращим та живішим, ніж серед усіх тих пустих товариських бесід, серед сміху та веселости.

Але ось Ежен став при столі й затягнув веселу арію без слів. Його хороший баритон, бачилось, скакав з каменя на камінь, перебираючись через шумлячу річку. Симон мимовільно усміхнувся, немов ця весела музика заскочила його нерви. Але нараз Еженів голос змінився. З легко скачучого став важким, мов широка ріка, що пливе багнистою рівниною,—після веселих трелів загук якось зловіщо, мов голос дзвону під час пожежі, —і Ежен заспівав, спустивши очі та не дивлячись ні на кого з товариства:

Ой, п'ється та п'ється зелене вино,
І варом на серце пливе ми воно.
Та таки, та таки не може вгасить
Страшного пожару, що в серці горить.

— Ежен, Ежен, ти що, сказився?—перебив Симон, ко того морозом проймили й нута й слова тої пісні.

— То це весела пісня, Ежен,—перебила й Маня.

— Стійте, не перебивайте,—крикнув Ежен,— зараз буде й веселе. Кінець усе веселіший від початку!—І він затяг далі:

Чума дооколо; нам весело! Ми,
Гей, склянка до склянки: Здоров'я чуми!
Потопа довкола; тоне весь народ
В ненадів хлани на п'ятсот локот.

Як любо в гондолі по хвилях гулять,
Про тих, що на дні там, не думать, не знать!
Гей, склянка до склянки! Ах, люба, позволь:
Здоров'я потопи? Здоров'я гондоль!

Мертва мовчанка залягла над усім товариством після тої пісні. Всі, крім Жана, забули й про келішки з вином, що держали в руках. Жан спорожнив свій мовчки й кивнув Еженові, немов похвалював пісню. Аж нараз голосне хлипання перервало мовчку. Це плакала Таня. Всі ззиралися на неї, мовчали, а далі бухнули голосним сміхом.

II

— Ігій на ваші лисі голови,—крикнув Симон.— Цей нам тут заспівав якоїсь холеричної, а тамта, ади, холерична, та в плач! Хай же вас не виджу з таким товариством!

— Ба, боженька загромить, а богородиця в плач,—сказала Маня, передразнюючи Таніне хлипання.—Ти, Симон, хіба не знаєш, що як межі двома такими голуб'ятами, як наш Ежен та й Таня, та вибухне нагло велика любов, то як одно пчихне, то друге собі ніс обтирає. Така вже безгранична симпатія серць.

— Вже то, правду кажучи, більшої симпатії... характерів я й не видав, як межі вами двома, — сказав ліниво Жан, позираючи то на Маню, то на Симона.

— Що, що,—відповів Симон, звертаючи своє широке лице до Жана,—між мною та ким?

— Та нею,—відповів спокійно Жан.

Симон аж задрижав, і весь налився кров'ю.

— То за кого ж ти мене вважаєш, що ти смієш мене порівнювати..

— Не тебе, а твій характер,—поправив Жан, прижмуривши очі і насмішливо вдивляючися в Симона, немов ждучи, що цей за комедію хоче починати. Погляд той ще дужче розлютив оп'янілого Симона.

— Нехай і мій характер,—не то говорив, не то кричав він.—Як ти смієш мій характер порівнювати з характером якоїнебудь...

— Симон! — перебив його серйозно Ежен.—Ти забуваєш, яка була наша згода! Що це значить: „якоїнебудь“? Я, яко господар, випрашаю собі подібні вираження!

Маня, що при останніх словах Симона зблідла була, не знати чи з устиду, чи з обурення, чи з гніву, тепер легше відідхнула після Еженових слів. Але Симон не унимався. Немов якийсь демон сварні та невзгоди кидав ним цього вечора на всі боки, проти всіх і кожного.

— Чорт би брав твою згоду!—крикнув він на Ежена.—Я на те не згодився, щоби мене порівнювали з першою ліпшою курвою.

— Дякую за комплімент, монсьє Симон!—сказала силюваним усміхом Маня.—Того я при вас доробилася... н-ну, нічого казати!

Вона дула губи, збираючись заплакати, але сльози не пили якось. Видко, Симонове слово не так то надто глибоко образило її.

— Ха-ха-ха! — реготався між тим Жан.— Ха-ха-ха! Der beste Witz weiss von sich selbst

nicht!¹ Симон, коханий, повтори ще раз, що ти сказав: не хочеш, щоби твій характер порівнювано... ах, що за почуття своєї високої гідности, незап'ятнаної чесноти. Жаль тільки, Симон, що залізний локоть дерев'яному рівний. Що ж я тому винен, що в твоїм характері є багато схожого... ну, візьмім, не лиш з характером курви, але хоч би й з характером свині!

Замість відповіді Симон хопив пляшку від вина і щосили шпурнув нею Жанові в голову; було б прийшло до каліцтва, якби Жан, звинний та еластичний, мов білиця, не був у пору відхилився набік. Пляшка гримкнула о стіну і з брязкотом розпирслася на тисячу кавалків. Усі обскочили Симона, щоб гамувати його гнів, тільки Жан сидів спокійно і, всміхаючись, говорив далі:

— Дякую, любчику мій, за ствердження ділом того, що я щойно сказав. Ну, що, вже громовержець заспокоївся, легше йому? Чи, може, за першим громом підуть дальші? Ну, але на серйо, Ежен, представ собі адвоката, а оцей громовержець, то адвокат, котрий на перемагаючі докази прокуратора відповів би тим, що кинув би в прокуратора каламарем? Як ти гадаєш, наш Симон дійде коли до такого способу оборони?

— Дай спокій, Жан,— сказала Маня,— пощо ти своїми насмішками доводиш його до лютости? Видиш, що вогонь: ти на нього дуни, а він тсбі в лице бухне.

Симон тим часом, виливши в так брутальний спосіб свою злість, почув нерозважність свого поступку, почув zarazом якусь утому, якесь

¹ Найкращий жарт не знає про себе самого.

ослаблення і, не зважаючи ні на кого з оточення, похилив голову на стіл і мовчав понуро.

Мовчанка залягла в цілій світлиці. Вечір, що для нашого товариства зачався був так весело та гарно, кінчився якось погано. Всіх немов щось давило,— всі чулися мов самі не свої, неначе перед бурею, в котрій конечно й на них спаде якась нещастя. Ежен ходив по світлиці з руками в кишенях та старався скрити свій неспокій, насвистуючи якусь веселу арію; Жан сидів на своїм місці і пив келішок вина за келішком, тільки лице його, не оживлене гострим іронічним сміхом, виглядало тепер зовсім мов мертво і при світлі лямпи облилось якимось зеленкуватим кольором. Таня, що досі весь час мовчала та держалася відсторонь від прочих, поводячи очима за Еженом, сиділа й тепер в куті на софці, задумана, сумна. До неї присіла й Маня і почала щось шептати, запевно виливаючи свій жаль на Симонову нечемність.

— Ну, а як же ти думаєш, Симон,—сказав Ежен по якимось часі мовчанки,—ми ще нині не робили свого щоденного обрахунку. Давайко, візьмімося до цифер, чень¹ нас то наведе на практичніші й веселіші гадки.

— Добре,—сказав Симон все ще якось гнівно та вривано,—мій рахунок готовий, усе списано ось тут!—І він видобув з кишені чвертку паперу й подав її Еженові, а сам знову немов потонув у чорних хвилях свого роздрознення та невдоволення.

— Ну, вже, що з тобою нині сталося, то Господь знає,—говорив Ежен, переглядаючи рахунок.—Я гадав, що хоч тим способом розрушаю його

¹ Чень—може.

якось, щоб дав добрий приклад усьому товариству. А то, ади, всі посоловіли, понадувалися, мов соми на морозі, ну й оце має бути забава? Ей, пане інтендант, я вас із вашого уряду нажену, як не будете старатися о ліпше забавлення товариства.

— Е — сказав, живо підіймаючись, Симон і впиваючи свої котячі очі в лице Ежена, — бачу, і так уже моя інтендатура недовго потривас.

— А то чому? — спитав Ежен трохи змішаний та занепокоєний.

— Бо в вашій касі, бачиться, швидко сухоти будуть.

— У моїй касі? — повторив ще дужче змішаний Ежен. — А відки ж ти це знаєш?

— Знати не знаю. Відки можу знати, коли ти нікому не хотів звіритися ані з тим, скільки в тебе грошей, ані з тим...

Симон зам'явся якось. Ежен відвернув лице від його гострого погляду і почав неспокійно ходити по світлиці.

— Ані з тим, відки маю ту касу, правда Симон? — докінчив він. Ну що ж, це правда. Але нащо вам це знати? Ви були охочі погуляти... с'як чи так і згодилися без ніяких вимінок на моє пропозиція: їхати зо мною. Позміняти назви і так, свобідно, в товаристві, порадуватись усім тим, що дати може молодість, охота та достаток. Я мав достатити грошей, ти мав постаратися о уладження, о плян і переведення цілої штуки, о хорошу забаву. Ну що ж, скажіть усі, не додержав я приречення? Хибувало вам чогонебудь, що мож було дістати за гроші?

— Все те дуже гарно, Ежен! Все те правда, що ти кажеш, і ті три тижні, що ми прожили

в товаристві, кожий з нас безперечно зможе назвати найкращими, які нам досі лучалося проводити. Та тільки одне, Ежен. Знаєш, ціла ця штука зачинає мене трохи... тривожити.

— Тривожити? Ха-ха-ха? Тривожити! Але чому, Симон?

— А знаєш ти, скільки у нас грошей видано за ті три тижні?

— Знаю, чому ж би я не знав? Сам же я видав їх. І що ж в тім страшного, Симон?

— Та скільки, скільки видано, Симон, скажи во нам!—вмішалася Маня, а також Жан, не кажучи нічого, підвів наСимона очі з питаючим поглядом.

— Без мала десять тисяч!—сказав Симон з притиском.

Усі ахнули. Хоч і бачили день-у-день, що Ежен сипле грішми, та все таки їм стало якось моторошно, коли почули в однім слові, яка сума пішла на їх тритижневі гульки.

— Десять тисяч, Ежен!—скрикнула Маня.— Та бійся Бога, чоловіче, відки ти взяв таку суму грошей?

— Що тобі до того?—відрізав коротко Ежен.

— Ні, не те головна річ,—сказав Симон,— не те головна штука. Це вже його річ, відки. Ми не знаємо цього, ми його гості, що нам до того, відки він угощує нас. Чи так, Ежен? Але скажи на милість Божу, Ежен, чи глибока ще твоя каса? Може би ліпше нам роз'їхатися?

— Хто хоче, хай їде,—відповів коротко Ежен, ходячи по світлиці.

— Це негарна відповідь, Ежен,—сказав Симон.—Ти скажи прямо.

— Розуміється, — вмішався Жан, — ануж но наш інтендант злякався б, та й поїхав, а в тебе

в касі ще других десять тисяч. Чуєш, Ежен, це неспасенний гріх лишати нашого інтенданта в такій непевності!

— Хто хоче, хай їде,—повторив, мов машина, Ежен. А далі, обертаючись до товариства, сказав: —Як буде час роз'їхатися, то я скажу. А наперед казати я не дурень. Я хочу бути в веселім товаристві до останньої хвили, а не серед сичів, таких як ви нині. Гей же до склянок! Ану те, затягайте пісень, починайте танець, забаву, що хочете, щоб тільки шуміло. Ану те, живо

III

— Може добродійство газетку нову дозволять? Дневники¹ свіжі, політичні, літературні, гумористичні, ілюстровані, тутошні й заграничні!—відозвався нараз серед оживаючого гомону товариства тремтячий, глухий, старечий голос.

Всі, незвісно чого, стрепенулися й позирнули на двері. В дверях, напіввідчинених, стояв старий згорблений чоловік. Його поморщене худе лице, глибоко запалі очі, тремтячі худі руки, що держали свіжий номер газети, убогий полатаний убір,—усе те становило різку суперечність з веселим молодим і багатством оточеним товариством. Ця суперечність прикро поразила всіх і викликала в них неприємне чуття, якусь досаду на старого кольпортера, немов це його вина, що він старий, бідний і нужденний.

— Не треба нам твоїх дневників,—відказав йому різко Симон, котрого гаряча, вином ще більш розгарячена, натура найменше спосібна була затаїти в собі таємну та необ'ясниму до-

¹ Дневник - щоденний часопис.

саду, викликану різким контрастом. Але кольпортер привик, видно, до таких наглих відказів і не вступався за першим разом, тільки далі своїм старечим голосом проказував:

— Цікаві новини! Телеграми з Франції й Афганістану, з Росії і краю Зулюсів! Номер по 10 кр., прошу дуже дати заробити старому.

Говорячи те, він зовсім увійшов до світлиці й бубонів останні слова майже над ухами Симона.

— Чуєш, старий, паси, а не рий,— обернувся він зі злістю до кольпортера.— Раз тобі сказано — марш, то йди собі на псю матю, а ні, то тебе зараз випхну так, що й голову зломити!

На ті брутальні слова старий став хвилимо остовпілий. Не переляк прийняв його, і хоч його старі сугави видимо тремтіли, то тремтіли вони не з тривоги, а з обурення; це людська гідність німою, але виразною бесідою допоминалася свого невід'ємного права.

— Пане,— сказав по хвилі твердим, хоч якось притишеним голосом старий,— я вже 75 літ прожив і внуків маю старших від вас, а ще я ні від кого не чув такого слова. Панцю! Хто сивого волоса не шанує, той і сам сивого волоса не діжде.

Симон, зацінений зі злості, зірвався з місця. Всі прочі понурили голови й мовчали.

— Ну, підеш ти відси, стара собако, бо тобі кості полоблю,— лютував Симон, прискакуючи до старого. Але той стояв і з місця не ворухнувся.

— Не гарячіться, панцю, не гарячіться. Як я молодий був, то може був і гарячіший від вас, і нічо з того не вийшло. А налякати ви мене не налякаєте: не таких я видав, та й не налякався.

— Ну, то на, маєш,— ревноу Симон і замахнувся кулаком, щоб ударити старого. Але в тій

хвилі почув, що чиясь рука хопила його розмахнену в повітрі руку, але заким ще вспів озирнутися, коли щось рвануло його ззаду так нагло і міцно, що він стратив рівновагу і з ласкотом гепнув собою під стіл.

— Поволі Симон,—дався чути рівний голос Ежена,—поволі! Я тут господар, не ти! А вважай, щоби ти не впав,—додав він з насмішкою, коли Симон гепнувся аж під стіл.

Жан і Маня заплескали в долоні.

— Отто мені зух, наш Ежен!—щебетала вона, хоч, очевидно, їй не зовсім до смаку було те, що сталося.—Отто мені сила! Ну, я й не гадала ніколи! А, тепер тебе справді люблю. Ходи, най тебе поцілую, мій героїку маленький!

— Дай мені спокій,—сказав Ежен і віддалив рукою Маню, що лізла до нього цілуватися, а відтак, звертаючись до старого кольпортера, сказав ласкаво:

— Перепрашаю вас, дідусю, за свого нечемного гостя! Не прогнівайтесь! Він у нас запалько, а ще до того п'яний.

При тих словах Ежен присунув крісло і всилував старого, щоб сів та пропочив на часок. А Симон, палаючий зі стиду, ходив широкими кроками по кімнаті і сопів страшно, ні на кого не дивлячись, немов розлючений ведмідь. Але ані Ежен, ані старий кольпортер не звертали на нього ніякої уваги.

— Дякую вам, пане, дякую,—говорив старий, важко дишучи та кашляючи.—Та що, знаю я, що то значить молода кров! І я колись був молодий!.. Але за наших часів що було, те було, але того не було, щоб так ні з того, ні з цього причепитися до чоловіка і змішати

Його з болотом!..—І старий на згадку дізнаної образи захлипав, мов дитина.

— Пане,—говорив він далі,—немало лиха й горя перейшло через мою голову! Аджеж не дармо волос побілів, а плечі згорбились. Не дай вам Бог стільки перетерпіти, а вкінці на таке зійти, як я!..

Немов ножем закололи в серце Ежена ті останні слова старого. Невиразима тривога пройняла його, і хоч у гордім засліпленню йому не раз бачилось, що він сам став паном власної долі, що, що він схоче, те й буде завтра, позавтру, аж... аж до певної різко назначеної границі,—а прецінь часом йому бачилось, немов якась таємна, а потужна рука нараз закриває перед ним усе, путає всі його пляни, кидає його зі зв'язаними руками в якісь чорні, ревучі та бурхаючі хвилі.

— Га, хто може знати, на що й ми зійдемо!—сказав він, підносячи старому чарку вина й таріль закусок.—Але ось ви покріпіться та огрійтеся трохи, там, бачиться, погано надворі.

— Ей, не мож знати, паночку, не мож знати, на що хто зійде! От і я! Хіба ж я замолоду гадав коли, що мені прийдеться коротати вік нужденним кольпортером: мліти з голоду, мокнути на слоті, мерзнути на морозі, цілими днями витоптуючи старі ноги по вулицях?.. Ех, паночку, всміхалося колись і мені щастя... Та що, прийшлося так, що вже ось-ось я мав кінчити школи, аж нараз вибухло повстання, кликнули на молодь, ну, пішов і я. Вже, що там під час війни було, те чоловік якось видержав: невігоди, рани... бачилося, що залізне те тіло... Аж ось попався я в неволю. Мучили при допросах, мучили в цитаделі цілих два

роки й засудили на десять літ каторги. Вже з цитаделі я вийшов ледве живий, зламаний, а вернувся на волю старим дідом. Та ще от спасибі давнім товаришам, що хоч такий песій заробок дали, що не прийшлося гинути під плотом. Правда, вони живуть собі тепер панами, многі таки й при самім повстанні позбивали маєтки, заки я кров проливав та мучився, ну, але що робити, така вже доля панує на цім світі. Він так, як те колесо: одна частина нагорі, а друга мусить же бути насподі.

Поки Ежен балакав з козьпортером, а Симон з завзятою, грізною міною ходив по світлиці, немов обдумуючи якесь важне, рішуче діло, Жан устав із свого місця і зблизився до Тані, котра засумована мовчала ввесь той вечір. Вона й загалом була мовчазлива, не те, що Маня, котра, немов та різнобарва нетля, літала від одного до другого, щебечучи, дразнючи, жартуючи.

Таня відзивалася рідко й любила держатися відсторонь, немов стидаючися чогось, немов боячися сміло поглянути людям у лице. А прецінь красою вона не то не уступала Мані, але противно, її прехороші риси лиця набирали сто раз більшого повабу, бо ясніли розумом і щирістю, між тим коли Маня блискотіла лишень злудним оживленням. А прецінь видно було, що всі утіхи, всі любові та пестоції, серед яких товариство проводило день за днем, минали для неї,—хто знає, чи не будили в ній обридження...

Жан сів коло неї і, дивлячись їй пильно в лице, мовчав хвилину.

Таня сиділа зі спущеними вділ очима, немов і не бачила його.

— Ти, Танька, вже бачу, зовсім на сосну дивишся, а мене й видіти не хочеш? — сказав він спокійно, однак з відтінком докору в голосі...

— А ти це відки взяв, Жан? Виджу й хочу видіти, — відповіла Таня.

— Кажи радше, що видиш, бо мусиш так, як дзеркало, завішене на одній стіні, мусить відбивати мій образ. Але ти не дзеркало: відбиваючи всіх і все, ти ще крім того й бачити можеш, кого хочеш, і лиш того, кого хочеш. Колись були такі часи, що ти бачила тільки мене, а тепер...

Він урвав. У голосі його помітне було легке дрижання.

— Тепер інше, ніж колись було, Жан, — сказала Таня і глянула йому в очі простим, щирим поглядом. — Хіба ж я тому винна, що все змінюється, що я й сама, мої чуття та симпатії змінилися?

— Я того й не кажу, — відповів живо Жан.

— Хіба ж я виню тебе? Я бачу вже віддавна, що діється, і мовчу. Що в мене за право спиняти тебе? Я тільки бачу, що ти все якось гризешся, засиджуєшся та задумуєшся; так ось я подумав собі: „Ей, Жан, може це вона тим турбується, що тяжко їй перед тобою висказати зміну, яка з нею зробилася? В такому разі, Жан, — думаю сам собі, — найліпше буде, як ти сам розв'яжеш їй руки“. Я лишень для того й починав бесіду з тої бочки, Танька, вір мені, що лишень для того, а не для яких там докорів. Що між нами за докори!

— Ах, правда, що між нами за докори! — повторила дрижачими губами Таня, закрила лице руками й тяжко, хоч стиха, заплакала.

— Ну, а це що?—спитав Жан.—Ти плачеш, Танька? Що це значить?

— Жан, Жан,—прошептала вона, слізьми вливаючись. — Я дякую тобі за все добре, чого я дізнала від тебе. Ах, скільки доброго я дізнала від тебе! Все життя моє замало, щоб віддякувати тобі! Ти один з-між усіх тих звірів, не мужчин, зумів побачити в мені, в бідній, витрученій з людського товариства, зап'ятнаній людською погордою, живу людину, чоловіка в котрого теж болить серце, в котрого не вигас стид серед бездни безстидства, не завмерло живе чуття серед гнилого багна, в котре вкинула мене лиха доля! Жан, дорогий мій,— сказала вона, стискаючи його руку,— я ніколи не забуду, як ти мене, втомлену безмірною мукою, прибиту пониженням та власною погордою, оживив теплим, дружнім словом, переродив наново й заохотив до нового життя!..

— Бідна дівчино,— сказав Жан з гіркою усмішкою,— не маєш за що мені дякувати. Те, що я зробив, зробив я не для тебе самої, адже бачив я в таких самім положенню тисячі других, а не зробив нічого для них, але зробив це тільки для твоєї краси. Я люблю красоту, де лишень її стріну, і для неї зроблю те, чого не зроблю для самого, хоч би й як терплячого, чоловіка. Не людей, а красоту люблю, от і все. Тож коли від мене сталось тобі що добре, то дякуй собі, своїй красоті, а не мені. Бо що мені за діло буде до тебе, до твоїх мук, твого життя, твоєї долі? Ти ж сама знаєш, що я й досі й одним словом не запитав тебе про твою минувшість. Все це мене й крихти не обходить.

— А мене це не обходить, Жан, з якої причини ти мені робив добро; досить того, що ти робив

його, робив більше, ніж хтонебудь другий. Відки я, нещасна від колиски, можу мати право роздивляти таємні побудки та причини людей, поступаючих добре й чесно зо мною? Жан, не відкидай мою сердечну подяку! Але тепер, — вір мені Жан, — я боролася з собою, я плакала цілими ночами, називала себе потворою, без серця, невдячницею, але ніщо не допомогло! Жан, прости мені! Будь і надалі моїм приятелем так, як я ніколи не перестану благословити тебе, як свого вибавителя.

— Господи Боже, — сказав Жан сумно, хоч ніби з насмішкою, — і сльози по ночах, і боротьба з собою, та й пощо це все, Танька, пощо? Чи варт я того?

— Ти Жан? Це що ти таке говориш?

— Просту річ кажу, Таню. Я не варт нічиїх сліз, нічиїх дум. Що я за чоловік! Відмаленьку пещений, розпусканий, вихований паничем, недумком і неробом, відмаленьку серце моє відвертано від людей, від людського горя і щастя, від людського життя, а прив'язувано до пустих забавок, до псів, коней, та блискучих іграшок, поки вкінці все не стало для мене блискучою іграшкою, — і люди! Всі мої чуття в зародах приглушено або звернено на фалшиві стежки, а один потяг, що сильніше розвився в мені — бажання і любов краси, — і той серед тих поганих впливів стався причиною мого, ще глибшого, впадку, моєї моральної і фізичної руїни. І що ж я за чоловік!

— Ей, Жан, не говори того! Ти молодий, ти пізнав свої хиби, ти повернеш на іншу, кращу дорогу!

— Поверну? Ні, не поверну! Що з того, що я молодий? Поглянь лиш на мене! Де в мене

сила? Де в мене витривалість? Нічого нема. Все затрули в мені, все приглушили, підтяли в зароді. Я непотрібний чоловік. І за таким чоловіком ти плакала? Його боялась проміняти на другого. Шкода сліз та дум, Таню! А приятелями, як хоч, ми можемо остатися. Як тобі коли буде чого треба, обертайся до мене, але розуміється, аж тоді, коли буду сам своїм паном!

І, стиснувши її руку, він знову сів на своє місце коло столу й налив собі повну чарку вина.

Між тим старий кольпортер покріпився й ogrівся в теплій світлиці, а Ежен випитував його про давнє, про його життя в цитаделі та на каторзі, а далі вийняв банкнот і, втискаючи його в руку старому, сказав:

— Не прогнівайтесь на мене за оце. Візьміть це на пам'ятку від чоловіка може... може ще нещасливішого від вас!

І він живо відвернувся, між тим, коли старий, не зачувши останніх слів, сердечно дякував за дар і збирався до відходу.

— Але візьміть, добродійство, газетку! Дуже цікаві новини: вісті тутошні і заграничні, фейлетон гумористичний, варто прочитати!

І лишивши газету на кріслі та кланяючись усім, він вийшов.

IV

— Ти, Ежен, я з тобою маю діло! — сказав по виході кольпортера Симон, ледве дишучи з довго здержаної злости.

— Я з тобою не маю ніякого діла, — відказав йому холодно Ежен.

— Мусиш мати, нужденнику, — крикнув Симон. — Ти мене образив, а шляхтич під карою зганьблення не сміє знести образи безкарно.

— То не зноси! — сказав Ежен. — Я також шляхтич і, як чого не хочу зносити, то й не зношу, вержу геть.

— Так ти пристаєш? Кров, знаєш, мусить змити образу.

— Тобі би, серденько, передовсім змити голову зимною водою, а відтак лягти та проспатися. Ади, ввесь гориш, так тобі кров до голови вдарила. Що ти тепер можеш розумного сказати?

— То ще зумію сказати розумне, — кричав Симон, гримаючи кулаком о стіл, — що ти не шляхтич, що ти підлий, безчесний чоловік, скоро не хочеш зо мною битися!

Ежен гірко засміявся.

— Так, так, Симон, з того мене боку бери, це буде й алé! Нехай уже я буду такий, як ти сказав, зате ти будеш шляхотним, явним та лицарським розбійником, скоро хочеш палкою свою честь піддержувати.

— Не палкою, але шаблею! — ревів Симон.

Ежен не зважав зовсім на останні Симонові слова й обернувшись плечима до розлюченого товариша, сів собі вигідно в кріслі й почав читати газету. Симон цілий трясся зо злости. Бачилось, що туй-туй¹ кинеться на Ежена й задушить його, порве на шматки.

В тій хвилі Жан з одного боку, а Маня з другого взяли його за рамена. Він вовчим поглядом зирнув на них.

— Чого хочете? Дайте мені спокій.

— Ти, Симон, найстарший з нас, — сказав Жан, — укінчений правник та ще й докторант; мені здається, що час би було тобі мати хоч

¹ Туй-туй — ось-ось.

трошки здорового розуму й такту. Ти, прецінь, знаєш, що ми тут не для того зібralися, щоб слухати твоїх штубацьких фохів¹ та криків, але щоб весело бавитись. Розумієш ти це? А тепер слухай, що я тобі скажу. Коли ти віднині не перестанеш решетитися та бурди² робити, і коли ця твоя бурда не буде останньою, то при найближчій бурді я сам, власними руками тебе враз із твоїм шляхетством викину за двері, як пса. Розумієш?

Симон, що зразу мов дикий звір виривався, хоч надармо, з Жанових рук, тепер стояв, мов остовпілий, і широко випуленими очима дивився на Жана, немов перший раз його бачив. А на Жановім блідім лиці тільки й було зміни, що на хвильку блиснув на щоках блідий рум'янець і щез так сам швидко, мов блідий вогник мигне й щезне в далекій гушавині лісу.

— А якби тобі, наприклад, треба було крови, хоч у тебе й свої аж занадто, ну, але ти ось інощо попитував за нею, то я на твої услуги, Симон. Мені здається, що так надто не зашкодило б тобі трошечки промахатись. Тож просив би я тебе, от, Еженову образу також порухувати на мій карб: так уважай, немов це я кинув тебе під стіл, я, впрочім, був би безперечно зробив це, якби був тоді мав тебе під руками.

Цікава річ була видіти, як з Симонового лиця під холодячим подувом цієї бесіди поволі збігала кров, аж поки воно не зробилося бліде, мов стіна. Хоч і в яким чаду, Симон все таки добре знав, що Жан—майстер у владанню всяким оружжям, і що з ним іти один на один

¹ Штубацький фох — школярські примхи.

² Бурда — скандал, бійка.

зовсім не забавка так, як з Еженом. Знав Симон, що тут не обійдеться без крові, тільки правдоподібно з його боку, і думав тільки над тим, якби тепер з честю випутатися з немилої пригоди, в котру сам замотався своєю надмірною запальчивістю цього вечора.

— Ет, дав би ти мені спокій зі своїми глупими жартами,—сказав він, силуючись бути спокійним.—Я з тобою не маю ніякого діла, то й за якого чорта маю з тобою рубатися.

— Але я з тобою маю діло, Симон,—відповів твердим голосом Жан.—Ти думаєш, що я не шляхтич, і що кинути шляхтичеві шклянку на голову не є образа?

— Але Жан,—проговорив він нараз м'якшим голосом,—таку дурницю, зроблену при тім без тямки та застанови, ти чень не станеш уважати образою?

Тут Маня вмішалася в розмову; вона досі стояла, держачи Симона за рам'я, та з дивом-чудом слухала розмову, що велась між обома мужчинами.

— Але ж, Господи мій, що це між вами, люди,—перервала вона.—Жан, та же ти хтів успокоїти Симона, а не рубатися з ним! А тепер ось що!

— Ну, хіба ж я не успокоїв його,—відповів Жан.—Ади і рум'янець гарячковий щез і балакає по-людськи, без крику й своїм адвокатським звичаєм перекручуючи слова й факти. От того іменно я й хотів! Ха-ха-ха!

І сміючись, він пустив рам'я здивованого Симона, сів коло стола, спокійно налив собі чарку вина і звільна, смакуючи, та смокчучи, випив її, не озираючись і разу на Симона.

Між тим, Ежен переглядав газету. Та видно, не займала ні довжезна вступна стаття з висо-

кополітичними комбінаціями та пророцтвами самої редакції, ані водаво-гумористичний фейлетон, ні дописи, — бо він живо перебігав їх очима, поки не опинився трохи довше на перегляді політичним, телеграмах та новинках, єдиних відділах газети, що подавали факти, а не пусте балакання. Але нараз око його мусіло стрінути щось дуже цікаве на тім сірім, дрібно задрукованім папері, бо він широко витріщив очі, немов всисаючиними до мозгу кожную букву, кожне слово цікавої новини. Довго він дивився недвижно в одне місце газети, і за той час, мимо його волі та свідомости, з цілою його істотою робилися дивні переміни. Він то червонів, то блід, руки його і вся постать дрижали судорожно, він прикусував аж до крові свої уста, затискав зуби, а далі, немов давлений невидимою рукою, зірвався з місця, кинув газету, хопився рукою за груди, мов там у нього щось дуже заболіло, і почав, мов ошалілий, бігати по світлиці. Крім Тані, що люб'ячим оком слідила кожний рух Ежена, не завважав зразу ніхто тої наглої зміни, яка в ним зробилася. Вона підійшла д' ньому й ніжним несмілим голосом стиха спитала:

— Ежен? Ти чогось неспокійний, що тобі таке?

— Дай мені спокій! — відповів Ежен понуро, ходячи по світлиці. А відтак півголосно, немов сам до себе, проговорив уривані та незв'язні слова:

— Чорт який!.. І знаєш, що так буде... надієшся, що ось-ось... А коли воно тут... брр... що за біль... страх...

І він знов забігав, мов кінь, шпиганий острогами в живе тіло.

Тим часом і проче товариство звернуло вже увагу на Ежена, і всі замовкли, немов ждучи з цього надзвичайного Еженового зрушення і для себе якоїсь поганої новини.

— Ежен, та бо стань же на хвилю та скажи, чого гедзишся?—сказав жартуючи Жан. Тільки ж жарт той ні на чие лице не викликав усміху.

А Ежен усе ще бігав без тямки, немов гонений злим духом. Ніхто не спинав його, ніхто не переривав дальшими запитаннями тої внутрішньої важкої боротьби, котра очевидно лютилась у його нутрі. Та поволі сам Ежен успокоювався, ставав паном своїх мислей та розбурханого, болющого чуття, що на разі позбавило його тямки, мов разом проколений набій. Вкінці він став, і важко дишучи, озирнув ціле напівцікаве, напівзалякане товариство.

— Ну, чого ж ви так повидивлювалися на мене?—спитав він здавленим голосом.—Що вам таке?

— Та тобі що таке?—відказала Маня.— Синієш, мов боз, ледве дишеш, бігаєш по хаті, мов скажений, та й ще питаєшся, що нам таке? Ну, говори ж, що сталося?

— Стара новина, — відповів Ежен, — стара новина, а тільки, знаєте, є такі речі, що хоч їх і знаєш, і надієшся їх приходу, то все таки, як побачиш перед собою, то мимоволі кров стигне в жилах. От таке й зо мною. Натє, читайте ту стару новинку!

І він подав Сімонові газету й показав місце, котре так страшно зрушило його було перед хвилею. Сімон поглянув цікаво, але за першим поглядом зблід, затрясся, мов осиковий лист,

газета випала з його рук, а сам він, прийшовши до себе, крикнув:

— Нехай тебе всі чорти беруть з твоїми новинами, проклятий півголовку! Щастя моє, що я забезпечився на такий випадок! А тепер давай Бог ноги!..

І він, судорожно тремтячи, хопив свій малий подорожній куферок, пальто та оберрок¹ на-опашки і з прокляттям вибіг із світлиці.

Всі, ще дужче здивовані й залякані, дивилися вслід за ним; тільки Ежен усміхався гіркою насмішкою, воркочучи про себе:

— Забезпечився! Ну, певно, рахунки його пересолені з на тисячу ринських. Добрий адвокат з нього буде, добра підпора суспільного порядку! Щаслива тобі дорога, підпоро, щаслива дорога!..

V

Маня перша отямилась трохи і вхопила газету.

— Читай же наголос, що там таке,—сказав Жан.—Та й якого чорта й куди цей ведмідь так напруго полетів?—додав він про себе.

— Хіба не знаєш,—відказав йому Ежен,—що як судно має тонути, то щурі наперед утікають?

— Слухайте,—скрикнула нараз Маня.—Ось що тут написано: Львівський суд карний пошукує академіка Євгенія К., що перед трьома тижнями шез, укравши своєму вуйкові звиш 10.000 р. Вельможний граф Д., вуйко невдячного молодця, ложив немало на його виховання і, як чути, думав зробити його наслідником свого маєтку. Доконану крадіж відкрив

¹ Оберрок — сюртук.

він доперва цими днями, через що переступник запевне мавчас втекти за границю. Однак, суд карний розіслав усюди телеграфічні завідомлення з описом переступника, щоб, коли він ще на-ходиться в границях нашого краю, його ви-сліджено й притримано. Як довідуємося, був переступник тихим і чемним молодцем, пильним учеником і послушним своєму вуйкові й до-бродієві, у котрого виховався відмалу, стра-тивши ще в дитинстві родичів. Доперва ос-таннього року замітна в нім стала якась переміна,—очевидно вплив деяких зіпсутих то-варишів. Та з тим усім годі догадатися, яка причина спонукала молодого чоловіка, повного надій, окруженого достатком, вихованого в стро-гій моральності старопольській і маючого перед очима найкращий примір свого вельможного вуйка, до так гидкого й невдячного діла та до втеки за границю. Вельможний граф Д... дуже жалує за сестрінцем і звалює всю вину на погане товариство, в котре той попав на університеті, причім, однак, жаль його веде його трохи задалеко—прилюдно нарікати на нинішню сво-боду науки. Простить нам вельможний граф, але ми одверто спротивимося таким його висказам, твердячи, що вони в наш ліберальний час запізні і що не свобода сама собою, але зле вжита свобода, всьому вина. А якої ж високої і святої речі не можна зле вжити?

Отакою ліберальною вихідкою кінчилось донесення, що поразило в перші хвилі Ежена і його товариство. Заки Маня читала цю но-вину, Ежен стояв блідий, недвижний, з похи-леною додолу головою, немов підсудний, кот-рому відчитують засуд на смерть. Прочитавши, Маня кинула газету й вибухла голосним сміхом.

— Ха-ха-ха! І хто би то був гадав, хто би був надіявся! Такий невинний, скромненький, святенький, задуманий, мов складаний цизорик¹, а він ось що! Ха-ха-ха!

Але вона нараз урвала, впала на крісло і, закривши лице руками, почала голосно плакати.

Між тим, Жан підійшов до Ежена й щиро стиснув його за руку. Ежен здивований, поглянув на нього.

— Ані слова, Ежен, ані слова! Я вповні розумію твій поступок і усprawедливляю його. Ех, Ежен, застидав ти мене, свого вчителя! Я й сам давно вже бачу, що нам нема способу вирватися з того гнилого багна, що звесь² аристократичним товариством, як тільки проступок. Та тільки не ставало в мене сили до того. Знаєш, Ежен, я руїна я, хоч і серед того товариства, все таки своїм блідим лицем, своєю руїною протестую проти його існування. А ти чоловік свіжіший, енергійний, ну, тобі й слід було так протестувати!

— Все ти той сам, Жан,— сказав Ежен сумно,— той самий хороший, добрий, сердечний, зіпсутий чоловік. Дякую тобі за ті слова потіхи і прощаю все... все, прощаю й те, що я через тебе став тим, чим є тепер!

Слова ті були сказані не без горечі, однак Жан радісно підхопив їх.

— Через мене, Ежен, через мене? Ах, то значиться, все таки я не дармо жив! Я знаю, ти хтів мені закид зробити тими словами; але слухай, Ежен, що я тобі скажу. Ти, певно, думаєш: от, коби той проклятий Жан не був звів мене з дороги праці та чесного змагання

¹ Цизорик—ножик.

² Звесь—зветься.

на дорогу розпусти, то я був би скінчив університет, добився навласноруч становища, на котрім міг би бути корисним для загалу, працювати для влегшення нужди мільйонів, приложити й свою цеглину до великої будови будучини. Правда, так ти думав? Ех, небоже, небоже, не вір ти всьому тому, забудь о тім, що мав такі думки! Вони згори вже засуджені були згинуті та зав'янути. А хіба ж ти не знаєш того товариства, котрого членом ти родився? А хіба ти не знаєш, як ціпко воно держить своїх членів, не випускаючи їх з-між себе до крайньої крайности, переслідуючи їх своїми путами хоч би аж на край світу? А хіба ж ти не знаєш, що всякі такі думки, як твої, в тім товаристві — проступок, ганьба, безумство? Ніхто не буде корисним громадянином і суспільним робітником, будучи zarazом членом того товариства. Ніхто не буде правдивим чоловіком, доки не вирветься раз навсігди з-посеред нього. Це моє переконання, Ежен, і коли я довів тебе до такого різкого розриву з тим проклятим товариством, то знай, небоже, я вважаю це заслугою для себе!

Ежен зачудованими очима дивився на Жана. На його лиці малювався сумнів, але звільна перемагав тяжкий, пекучий біль, немов німе признание сумної правди Жанових слів.

— Страшне те, що ти говориш, Жан, і вірити не хочеться, та щось немов силує вірити, щось немов кричить у нутрі, що це правда... Але час тобі збиратися, Жан. І вам також, — обернувся він до жінок, — небезпечно зо мною довше оставати. Леда хвиля може нагрянути поліція.

Жан стояв нерішучо при тих словах, немов щось обдумував, але вкінці перемогло

безсилля, і він з жалем простяг руку до Ежена.

— Знаєш, Ежен, я думав остатися з тобою і дати разом арештуватися, але оце роздумав. На що це придається? Мені й так не довго жити, це каже мені нехибний віщун ось тут,— і він показав на груди,—а в тюрмі вмирати не хочеться молодому, не хочеться, Ежен, мимо всього вільнодумства. Що зробиш з тілом, коли воно чує неміч, бажає вигоди та тиші перед своїм цілковитим розпаденням? Трудна рада. Безвладність, це велика сила механічна, а духової сили в мене також нема на стільки, щоб їй опертися!..

— Ні, Жан! Тобі ні пощо оставатися зо мною. Я не хочу нікого втягати з собою в пропасть, у котру сам паду. Бувай здоров, друже!

Вони обнялися. В Жанових очах, в тих чорних, пречудних, згасаючих очах на хвилю заблис живий, яркий огник, але зараз же його залили дві тремтячі сльози..

Між тим, Маня схопилася й судорожно, тремтячи, складала свої речі та одягалася в дорогу. А коли Ежен попрощався з Жаном, і цей останній також почав збиратися, вона з лицем, почервонівшим з жалю і злости, підступила до Ежена.

— Ти—чорт, не чоловік, і кажу тобі одверто! Як ти смів мене засвідомо вести над таку безодню? Та чи знаєш, що мене тепер можуть арештувати разом з тобою?.. І арештують, бо куди я дінуся відси? Ох, Боже мій!..

І вона знов збиралась заплакати. Ежен не відповідав нічого, тільки видобув банкнот на 100 р., останню свою суму, і даючи їй, сказав:

— На оце тобі на дорогу. Від'їжджай зараз нічним потягом, не бійся нічого.

Маня живо вхопила банкнот, сховала його, і, не дякуючи, не обзираючись, вибігла з кімнати.

— Ежен,—промовив Жан, уже зовсім зібраний і ще раз беручи Еженову руку,—ще лиш одно хочу тобі сказати. Не вдавайся в шляхетську гордість, не роби багато з того, що сталося. Ти вирвався з кліті на волю, вжив, чого мож було вжити. Ну, а відома річ, теперішній лад карає таку непокірність. Тра знести кару, чуєш, Ежен, тра знести кару! Бо аж тоді твій протест стане повним, свідомим, кричучим протестом, потрясе бодай на хвилю цілим тим гнилим товариством, дуне на нього свіжим, різким повітрям, від котрого сухотники гинуть, а здорові здоровішають. Чуєш, Ежен, коли ти почав, то кінчи ж розумно й чесно! Треба знести все, що прийдеться знести. А моєї помочі, Ежен, будь певний і не погорди нічим, що прийде з рук приятеля, чуєш?

Він стиснув Еженову руку і, насунувши капелюх на чоло та придержуючи теплий плед на груди, похилений вийшов звільна, а його ліниві кроки чути ще було довгу хвилю на сходах. Вкінці не стало нічого чути,—мовчанка, мов тиха вода, заповнила широку світлицю.

VI

— Ну, тепер я сам,—сказав Ежен по його відході,—тепер час зібратися з думками, розважити все, що діяти надалі. Коли бо в голові мутиться, чорт знає, на яке зважитись!..

Ежен думав, що він сам остався. В своїм роздразненні та внутрішній боротьбі він і не подумав про Таню, котра, почувши його новину, забилася в темний кутчик широкої софи, де й доглянути її було нелегко. А Ежен не

глядів по кутах; у його очах усе мерешилось та мішалось, і він знов наче без пам'яті почав ходити по світлиці.

Але те оглушення не довго тривало. Він сів на крісло плечима до Тані, випив склянку води і, підперши голову рукою, думав про Жанові слова та свою, минувшість, щоби з тих напроотивних складників видобути промінчик світла на будуче.

Ось так само пізнім вечором, три тижні тому назад, він сидів у своїй світлиці, (Своїй! Хіба ж не все в ній було вуйкове аж до останньої пісочниці на столі, і хіба вуйко щодень не вимовляв йому між іншим і те, що живе в його домі, має окрему й порядну світлицю...), сидів при столі й думав над тим, що мав цієї ж таки ночі зробити. Що за страшні, що за болючі були тоді його думи! Що за страшна була та ніч!.. І нічия рука не спинила його тоді, не повернула на іншу дорогу. Всі докази — переважно з Жанових уст — перли його до страшного діла, і дотепер ще він, під впливом Жанових слів, не міг розібрати гаразд, чи це він зробив зле чи добре. В його розгаряченій уяві стали супроти себе два спорщики: Жан і вуйко, — а спір ішов про нього, про те, чи бути йому чоловіком, чи не бути. Спорщики доказували кожний свою правду, і Ежен зразу слідив за спором. Але швидко докази так переплутались і порівноважились, що бачилось Ежену, немов за кожним спорщиком правда, немов границя між злом і добром зeszла, — все попуталося й посіріло, а в тій душній загуслій атмосфері йому не бути, не бути чоловіком!..

— Так! Не бути мені чоловіком між людьми, робітником між робітниками. Не бути! — простогнав Ежен, і гіркі, гарячі сльози приснули

з його очей.— І пощо ж я родився на світ з затрутою кров'ю в жилах, обтяженою від віків прокляттями нещасних, обтяженою найтяжчим прокляттям неробства та пихи?.. І нащо ж дали мені хоч крізь сито пізнати правду коли ціле життя моє мало бути одנותяглою брехнею, одנותяглою наругою над усім, що людське, над усім, що зветься: праця і недоля?..

Йому пригадалися тяжкі дні його життя в пишних вуйкових дворах. Ні, не дні, а довгі-довгі літа пробув він у тій клітці, не тільки держаний узаперті, але тиранізований на кожнім поступі, наломлюваний до безгладного послууху чужим, безглуздим розказам, вдавлуваний у тісні рядки чужих, заскорузлих понять, окрім котрих і йому не дозволялось мати своїх понять, виказувати свої думки.

— І це значить: щира старопольська моральність?—заговорив він. І на це багно упідлення та обезличення з пошануванням глядять наші ліберали, його підносять до ідеалу наші „великі поети“, наші Вінкентії Полі, Красінські¹ та другі? Ах, скільки я витерпів під гнітом тих ідеалів! Кожна йота тої проклятої фалшивої моральности була гострим терном, що рік за роком глибше впивався в моє тіло, в мій мозок!.. Ні, я наперед уже вдсятеро спокутував свою вину, заким іще поповнив її. Я ще можу бути чоловіком! Я найду ще настільки сили,

¹ Сцени широкого старопольського самодурства справді підняті Вінкентієм Полем трохи не до ідеалу. Читай н. пр. „Pamiętnik Benedykta Winnickiego“, з якого найвидатніший уступ поміщено навіть у читанці для нижчої гімназії, запевно, щоб дати гарний примір будучим шляхтичам. Порівняй уступи поем „Hetmańskie rachole“ того ж, „Psalmy przyszlności“ „Przedświt“ Красінського (Ів. Ф р а н к о).

щоби піти за радою Жана. Коли протест супроти гніту й неволі, то вже протест до кінця, до смерті, то вже підлість переривати на половині. Так, я доведу протест до кінця, я стану чоловіком, слізьми й мукою обмитим з вікового прокляття!

— Я буду жити їм на упір! Перед їх очима буду ходити в простій сермязі¹, перед їх очима зійду з їх фалшивого вершка на дно, туди, де вони й заглянути не ласкаві. Це буде довершення протесту!

Нараз дзвінкий голос обізвався від дверей:

— Дозволять пан заспівати?

Ежен здрижав цілий з несподіванки і вдивився в двері. Через підхилені двері перехилилася до світлиці голова дівчини-арфярки.

— Ну... ну, чого хочеш?—спитав Ежен.

— Може пан дозволять пісеньку? Я знаю всіляких, веселих і сумних.

При тих словах вона забренькала в струни.

— Про мене, співай,—сказав Ежен.—Співай веселої. Рад би я знати, що в тебе за веселі пісні.

Арфярка видивилася на нього, а її пальці тим часом машинально забігали по струнах. Зразу веселі, скочні акорди полилися з струн, але живо вони перейшли в якісь тужніші, серед котрих тут і там брязкали скочні ноти, мов гірка насмішка над лихою долею. Відтак сухим, немов дерев'яним голосом, без життя й виразу, вона заспівала:

Коли мов щастя як сонце сяло,
Крутився круг мене комариків рій;
Все мене любило, все мені сприяло,
Усякий і друг, і приятель був мій.

¹ Сермяга—свита.

І кусника хліба я з'їсти не міг,
Щоби не ділити його поміж всіх.
А нині і щастя й достатки пропали,
Приятелів моїх не бачу, нема!
Комарики щезли і рожі зів'яли,
І сонце не гріє, настала зима.
Приятелі наші, то ті комарі:
Приходять і гинуть у щастя весні.
Тепер коло мене зимової ночі
Засіла невсипна бабуся Грижа,
Вся в лахах... тускліють запалії очі
І колють, і ріжуть мене без ножа.
Над мене схилене погане лице;
Я рад би пропасти, та час не тече.
Не раз мені сниться, що знов повертав
І щастя, й життя чудова весна,—
Приятелі йдуть, рій комариків грає..
Но глип,—надо мною все баба страшна
Хиляєсь, глядить, чи живий то я ще?
Ох, згинуть, пропасти!.. Та час не тече!

Страшне, гнітуче вражіння зробила ця пісня на Ежена. Він похилив голову, мов під обухом, і всякі ясніші думки меркли та розліталися, мов листя, в одній хвилі зварене лютим морозом.

— Ось образ того життя, яке мене жде,—прошептав він,—ось образ тої дороги, по котрій мені прийдеться йти аж до гробу. І за що? Чи ж не досить уже я витерпів? Яка справедливість може жадати від мене ще більше мук? Ні, ні, ні!..

Він поволі забувся і з шепту перейшов до голосної бесіди. Аж нараз арфярка, що зачудовано весь час гляділа на нього, бренькнула в струни й тим перервала його монолог.

— Ага, я й забув, що ти тут,—похопився він і, видобуваючи з кишені всі дрібні гроші, які мав, зсипав їх арфярці в подолок. Ще з більшим дивом поглянула дівчина на купу срібняків.

— Пане, — сказала вона, — це забагато для мене! Десята частина того — і то було б забагато. Я не заробила такої суми.

— Не заробила? Це що за слово? — сказав Ежен здивовано і собі ж позираючи на неї. — А хіба я заробив на неї? Я й стільки не заробив, що ти!

— Е, але пан можуть її мати, бо — пан!.. Але пан, видно, щось слабій, — я збігаю по доктора.

Ежен мимоволі всміхнувся на її бесіду, переплутану „панамі“, і сказав:

— Ні, я не слабій, не бійся! А як і слабій, то вже на мою слабість ніякий доктор не poradить. Іди собі з Богом.

— Дуже щось пан дивно говорять, — відповіла арф'ярка. — Мені все таки здається, що треба збігати по доктора, аби пану поміг.

— Але дурна, — відказав Ежен, котрому та щира душа почала набридати, — іди собі з Богом! Я не слабій, я попросту... трохи... трошечки... п'яний!

VII

— Ні, ні, ні! — трохи не скрикнув Ежен по відході арф'ярки, — таку муку терпіти, літа цілі, вік цілий терпіти — хоть би й задля якого протесту. — це забагато! Це зтяжко на мене! І відки Жан узяв це, що я сильний, енергійний?.. Ні, я зламаний так, як і він. Дотеперішня неволя отрутою ввіссалась у всі пори мого тіла і мого духа. До чого я спосібний?..

Він не міг довше всидіти на місці. Його роздразнені нерви вимагали руху, — і він почав хо-

дити по світлиці. На думку прийшли йому знов слова арф'ярки: „Не заробила я такої суми!” „Ось також слово, — думалось йому, — котре досі тисячу раз оббивалось об мої вуха пусто, без значення і змісту, а нині вразило мене так глибоко! Видно, я нині більш роздразнений, то й усе якимось безпосередніше тикає мене!” І даремно він старався успокоїтись, — цілий рій гадок і питань, немов бджоли за маткою, налітав в його голову за тим проклятушим словом: не заробив! Ось і він жив досі, — ну, нехай і так, що жив тільки рік, тільки три неділі, але жив так, як мільйони-мільйони не проживуть на цілім віці і одного дня. Він повними відрами черпав з повного джерела. Ну, а як, коли, чим він заробив на те? Або от хоча б і його вуйко. Не кажучи вже про користь громадську, — але скільки шкоди причинив він людям, скільки лиха та недолі, — а прецінь він живе в багатстві і гордими ногами топче саму ту громаду, котрої трудом і потом живе. Що ж це такого? Чи справді брехня в тім слові: не заробив? Чи справді він, його товариші і вся та „сметанка суспільности”, нічого не заробивша в життю, має право жити?

— Ні, ні, ні! — знову скрикнув він. — Не має права! Чуття справедливости до самого дна бунтується проти того. Або звертай на іншу дорогу, або не живи, — ось що воно каже. А звертати на іншу дорогу, — ох, де в мене сила, де в мене сила?..

І в тяжкій розпущі він ухопився за голову, немов боячись, щоб вона не тріснула від надмірного болю, від натовпу страшних думок.

— Найдеться сила, Геню, тільки смілости треба — раз стати на нову дорогу, не озираючись назад!

Це були слова Тані. Вона ввесь той час, тихо плачучи, сиділа в кутику; але тепер, бачучи, як страшні, вбиваючі мислі чимраз більше замагають Ежена, чимраз тяжче подавляють його дух, вона нараз почула в собі відвагу й силу—підняти його, на крилах своєї любови винести з пропасти, в котру він, очевидячки, чимраз глибше валився.

Вона встала і зблизилася до Ежена. Як дивно змінилася і похорошіла вона! Який чаруючий рум'янець палав на її лиці, яким огнем палали її очі, яким ніжним, а заразом рішучим і сильним чуттям віяло від її цілої постави!

Ежен, переконаний, що всі його лишили і що він сам знаходиться в світлиці, на разі перелякався її голосу.

— А ти... ти що тут робиш?—пробубонів він, зупиняючись та оглядаючи її тривожним поглядом. Чому не йдеш геть... не втічеш... разом з тамтими? Я гадав, що й ти пішла...

— Мені нікуди йти,—коротко, але твердо відказала Таня.

— Як то нікуди? Світ широкий! А як жила ти досі, так чень потрапиш і відтак жити.

— Ні, не потраплю.

— Не потрапиш! Чому ж не потрапиш?

— Що було—минуло, не вернеться. А ти думаєш, що тільки чоловікові можна кидати стару стежку і ставати на нову, а жінці не можна?

— Але чого ж ти тут сидиш? Хіба не знаєш, що за мною шукають, що, може, за хвилину прийдуть сюди, візьмуть мене?

— А мені що до того? Візьмуть тебе, то й мене не лишать.

— Що?—скрикнув зачудований Ежен.— Ти могла б йти за мною... в тюрму?

— І піду! Інакше й не можу.

— Інакше не можеш? А це чому?

— Бо я люблю тебе.

— Мене?—повторив Ежен.—Хіба ж ти забула, хто я, щоб за чоловік? Хіба ти забула, що я ..

— Щоб ти за чоловік, це я знаю,—відказала Таня.—А те, що ти зробив... ні, що з тобою зробилося, це мене нічого не обходить. Це діло твоєї совісти і суду. А я ж хіба що ліпше? Хіба ж і я не витручена з-поміж людей, не нап'ятована знаком погорди від усіх, що себе вважають чесними, так само... як і ти тепер?.. Тепер ми рівні!.

При останніх словах мимоволі затрясся її голос і слюзи бризнули з очей.

— О, Боже!—хлипала вона.—Що я би дала за те, щоб ми не були рівні. Щоб ти стояв так безмірно високо в людським поважанню, як високо стоїш у моїй любові!..

Ежен став ні в п'ять, ні в десять перед тою простою, але сильною натурою. Йому й на думку не приходило, щоб вона, пропадає жінщина, котру веселі „товариші“ по вибору взяли з собою на гулятику „для вигоди“, щоб вона могла полюбити, та й ще так страшно полюбити його. Були хвили, коли він почував тиху симпатію до цієї дівчини, мовчазливої, розумної, і зовсім не так надтоїдливої, як Маня, але про любов йому й не снилося,—та й тепер серед тої ненастанної п'яної оргії, серед якої збігли йому останні три тижні, він напевно і не був спосібний до любови. А про відносини Тані до Жана він не знав нічого, маломовний Жан ніколи не балакав про свої глибші сердечні тайни. Але як іншим разом Ежен,

може, і не без вдоволення почув би був при-
знання любовне з уст жінки, то тепер воно
тільки засмутило його, та й, правду кажучи,
роздразнило трохи. Йому хотілося бути са-
мому, а тут... перешкода. І як позбутися її—
це було одно, про що думав Ежен.

— Але чого ж ти хочеш від мене?—спитав він.

— Нічого не хочу, лиш при тобі остатися,
з тобою все ділити,—була відповідь.

Ежен побачив, що з таким упертим харак-
тером годі що вразити без довгої боротьби,
а до того він не мав тепер ні сили, ні охоти.
Та й що впрочім шкодить, як вона останеться
з ним? Нехай остається. Воно ще не знати, чи
швидко прийде поліція по нього, а хоч і при-
йде, ну... то чень знайдеться спосіб..

Оце все передумав він у короткій хвилі, а
за той час очі його пильно слідили Таніне
лице, немов хотіли з лиця вичитати відки на-
раз у тій жінці взялось стільки упертої
рішучости та гарячої нам'єтності¹, котрих
він досі в ній не помічав. Він чув, як мимоволі
якась тепла струя звільна виринає й лагодить
біль у його нутрі, як оживає чуття,—і це бу-
дило в нім досаду. Він напівгнівню сказав:
„Ну, то лишайся собі, коли хочеш!“—і почав
ходити по світлиці. Нараз почувися ступання
в сінях, і Ежен кинувся до дверей, засунув
і зашцепив защіпку, а відтак став насеред світ-
лиці й почав оглядатися, немов шукаючи, як
і чим би в разі небезпеченства боронитися.
Таня тривожним поглядом слідила всі його
рухи, а вкінці кинулась до нього й міцно
обняла його за шию руками.

¹ Нам'єтність —пристрасть, жага.

— Геню, серце моє,—ридала вона,—що ти задумуєш робити?

— Дай мені спокій,—відповів Ежен, злегка відпихаючи її й чинячись чимраз понурішим, чим більше внутрішня сила тягла його до Тані,—сиди собі тихо та не перешкоджай мені!

— Га, коли я тобі перешкоджаю,—відповіла Таня,—то волю й зовсім геть іти. Не на те ж я просилася бути з тобою, щоб причинювати тобі ще більше прикрости! Добре, нехай і так буде!

І плачучи, вона почала збиратися до відходу. Ежен стояв мовчачи й дивився на неї. Вкінці не витерпів, підійшов до неї і, взявши її за руку та дивлячись їй ув очі сказав:

— Таню, стій, не відходь ще від мене! Побудь зі мною!

— Пощо я буду з тобою, коли я тобі завада?

— Ні, побудь! Це ж хто знає, може останній мій вечір! Пощо кінчити його в смутку та грижі?

— Чому останній, Геню? Чому останній? Бажай лишень, сміло ступи на нову дорогу! Аджеж у тюрмі не вік сидіти, а відтак...

— Ех, не згадуй про те,—перебив її Ежен.— Це не для мене бесіда! Для мене нема ніякого „відтак“. Лиш тепер ще, останні хвили, я хочу бути щасливим, а що далі буде, до того мені й діла нема! Чуєш, Таню, ані слова про будуче! Лиш „тепер“ наше, а більше ми й не знаємо нічого!..

VIII

Вже було близько півночі. В готелю все поснуло й утишилось. В Еженовій світлиці погасли свічки, тільки насередині одна лампа розливала непевне меркотяче світло. Ежен і Таня

сиділи на софі. Про сон і не думало нікотре,— а й бесіда не в'язалась між ними,— внутрішнє зворушення та непевність перемагали все. Ежен тривожним ухом ловив усякий шелест, замираючий дзенькіт фіякерських дзвінків, що пробігали сніжними вулицями. За кожним наближенням дзвінка він здригав та блід і аж тоді віддихав свободніше, коли дзвінок віддалювався й замирав у нічній темряві.

— Геню,— говорила Таня, обіймаючи його,— розкажи мені, що довело тебе до цього... поганого діла? Я дивлюсь на тебе й вірити мені не хочеться, що це було можливе. А прецінь.. сам ти кажеш!..

Лице Ежена посумніло.

— Що тобі розказувати. Це історія цілого мого життя, цілої моєї нещасної молодости, а споминати її тепер... бррр, аж мороз проймає!

— Розкажи, Геню, тобі полегшає, побачиш!

— Полегшає, я знаю, та тільки не через оповідання! Ну, та впрочім, нехай і так, розкажу, що зможу, швидше час піде, швидше скінчиться!..

— Ей, Геню, Геню, що це ти говориш?— сказала з закидом Таня.

— Ну, вже що говорю, те говорю,— відповів Ежен понуро.— Слухай же моєї повісти. Я сирота, не зазнав ні вітця, ні матері. Ще маненьким узяв мене вуйко по смерті родичів до себе, на виховання. Він був удівець, бездітний. Рід його давній, магнатський, хоч значно підупав за останніх часів, так що вуйко з усіх давніх дібр мав тільки два села. Доки була панщина, він жив у селі й займався господаркою. Звісна річ, тоді це була невелика штука, бо робучі

руки були дармі. Та й ще з тих робучих рук була й друга вигода: на них міг безкарно вилитися ввесь панський, лицарський, войовничий дух, вони були німим, послухним і страждущим громозводом усіх панських примх, забагів та нам'єтностей. А у мого вуйка за давніх часів усієї тої громовини було багато, і довгі ще літа опісля слуги наші пошепки та з тривожними озираками розказували мені страшні повісті про його лютість, самоволю та нелюдськість у поступованню з панщизняками. Я дрижав і плавав, слухаючи тих повістей, і моя дитяча уява сплітала мимоволі постать вуйка з усіма найстрашнішими казочними потворами—вуйко був для мене: вовкулакою й упирем, що висисає кров людську, і залізним повком, що гонить ненастанно за невинною жертвою своєї лютости.

Ежен зупинився на хвилю, слухаючи голосу дзвінків на вулиці; коли ті втихли, говорив далі:

— Коли знесено панщину, розказували мені слуги, то вуйко трохи не сказився. Тижнями цілими сидів у своїх покоях, не показуючись на світ, кленучи всіх і вся. Він відтак не міг уже вийти в поле, не міг поглянути на село, на хати без найбільшого обурення, без проклять. Швидко після він продав свої села якомусь німцеві, купив дім у Львові й перенісся туди жити. Там пройшли й мої молоді літа в тій камінній, понурій кліті, що й досі видається мені страшнішою й понурішою від гробу!..

— Чи любив мене мій вуйко, цього не знаю. Але як і любив, то та любов мусіла бути дуже глибоко й недоступно схована в його душі, бо я ніколи не міг дослідити ані найменшого її проблеску. Вуйко держав мене в вічному

страсі, в вічній погрозі. Строгі його приписи регулювали моє життя так, як накручений годинник. Найменше переступлення тих приписів каралось гостро й безоглядно. Я вкінці привик ні в чому не мати своєї волі й у всім покладатися на приписи. А між тим учителі, котрим вуйко повіряв мою освіту, все з додатком, щоб учити мене по-щиропольськи, тільки й знали діла, що розводили передо мною славну польську минувшість, розхвалювали лицарські діла та вдалий характер шляхти, описували буйне, свободне й самовільне життя тої шляхти й через те в моїй придавленій, карлуватій душі родили якесь гарячкове хоробливе бажання руху, широкого розмаху та буйного, гулящого життя, котрим блискотіла передо мною „славна“ давнина. Те, чого мене вчили, стояло в різкім противенстві до моєї дійсности, і те противенство різало мою душу, мучило мене й дорешти ослаблювало та ламало мою волю. Я ріс, мов та трава в пивниці. Рік за роком минав, а я лазив по світі, мов той слизняк, тихо, безслідно, в вічнім страсі перед вуйком, котрий гостро заборонив мені товаришувати з кимнебудь або читати щось, окрім шкільних книжок та Скарги „Żywot-ib Świętych“.

— Га, що це, — скрикнув він зараз, — мені чулося, що дзвінок наближається сюди, а ось нараз він стих!

Ежен помітно дрижав і слухав. Дзвінок мовчав лиш секунду, — швидко він знов заголосив своїм жалібним тоном, що приглушено доносився до світлиці скрізь снігову метіль та замерзлі шиби вікон.

— Е, це нічого, — відповіла, успокоюючи, Таня. — Вітер повіяв у противний бік, і на

хвилю не можна було чути дзвінка. Говори далі. Ах, що за страшне, що за сумне життя мусів ти пережити, мій бідний Геню. Та вже певно, що чоловік з таким серцем, як ти, без крайнього дотиску не піде на таке діло.

— Що життя, — сказав він. — Хіба ж те нужденне вегетування можна назвати життям... Я ріс та й годі. Прийшла пора, коли почала кров будитися, коли душа забажала сильніше, а пута оставали все одні. Я зразу почув нудь, пересичення, обридження до всього. Я почав занедбувати науки, і ніякі кари, ніякі грозьби, ані лайки не могли мене спонукати до ліпших поступів. Вуйко ввесь час держав мене над книжками, сам сидів надо мною, пантруючи, щоб я й хвилини не тратив на боки; я бубнив раз-у-раз лекції, але пробубонивши кілька, кільканадцять годин, я все таки не тямив ні однісінького слова. З тяжкою бідою я скінчив гімназію і вступив на університет. Я вийшов з гімназії такою ж дитиною, як і вступив до неї десять літ назад. А тут нараз я опинився в іншому світі. Тісні рядки вуйкової дисципліни тут уже мусіли пирснути, хоч як вуйко зразу намагався держати мене в них і далі. Я познайомився з Жаном... Але чуй, що це за гомін на подвір'ю.

— Е, це певно прислуга гомонить.

— Прислуга, кажеш... Ну.. так, певно прислуга, — вговорював сам у себе Ежен, але мимоволі дрижав чимраз дужче. Отже слухай. Я познайомився з Жаном. З давношляхетського дому... багато родичів... вуйко не мав нічого проти того. Але він перший потяг мене на ту спохватість¹, по котрій я скотився в пропасть.

¹ Спиховатість — скотиста площа.

Естетив... ідеали, красота... (Ежен дрижав чимраз дужче, віддих його ставався неправильний, бесіда уривана)... живі ідеали. Моя, довго здержувана, жадоба нараз прорвалася мов ревуча хвиля прориває греблю... Я кинувся насліпо в вир. Вуйкові грозьби, лайки й кари, все те шуміло тепер перед моїми вухами, не лишаючи ніякого сліду, як колись примусові лекції. Далі вуйко почав замикати мене. Я дерся по стінах, кричав, а вкінці почав попадати в конвульсії. Це знов вивело мене на волю. Я пізнався з Симоном, таким же паничем, тільки іншої практичної вдачі. Той доконав мене, довів до... Ах, що це, чуєш? Ідуть, ідуть горі сходами. Це за мною, це по мене...—скрикнув Ежен.

— Не бійся, Геню,—сказала Таня, хоч і сама поблідла та задрижала всім тілом.—Смілости, соколе мій! Що має бути, те й станеться.

— Так, так, те й станеться, правду кажеш,—бубонів Ежен, притискуючись до неї, мов дитина, і обіймаючи її дрижачими раменами.—Ось вони, вже тут, на коридорі... зближаються сюди... Га, стукають.

Вони зірвалися обоє. Стук до дверей, немов грім, затряс усіма нервами. Стук повторився.

— Ах, Таню, двері замкнені, відімкни, серце.

Таня звільна підійшла до дверей і тремтливими руками почала відсувати засувки та защіпки. Стукання роздалося третій раз, ще голосніше. Нетерпливі голоси загомоніли за дверима.

— Прошу,—ледве чутно сказала вкінці Таня, відмикаючи двері. Товпа поліціянів, з комісаром попереду, ввалила до світлиці, з зачудованням позираючи на Таню.

— Чи тут пан Ежен Т

— Тут,—відповіла Таня.

— Певно десь вийшов,—спитав з сумнівом комісар, не бачучи Ежена в світлиці.—Чи може спить?

— Що?—скрикнула Таня, обертаючись і швидко озираючи кімнату; страшна догадка, мов блискавка, сарахнула в її голові, і в тій хвили з проразливим криком болю вона впала омліла на руки переляканих поліціянів.

Крім неї не було в світлиці нікого, тільки через відчинене вікно садив вітер клубами холоду та широкими пластами снігу.

Березів, серпень 1880.

І Р И Г А Ц І Я .

I

Було це одної прекрасної весняної неділі. Святково та велично сходило сонце над великим подільським селом Сухобабами. Святково зеленіли верби понад невеличкою болотяною річкою здовж села, в котрій уже плюскоталися стада панських качок. Святково шумів ліс на невеликім горбку оддалік села і святково загули необавці опісля церковні дзвони. Все в селі, від чисто вибілених хат аж до дітей, прибраних у білі сорочечки, так і промовляло, що нині якесь свято,—не проста неділя, а якесь особливе свято.

От посипались із хат люди до церкви, всі повдягані, що хто найліпшого мав; от потяглась і дітвора довгим шнурком із школи під проводом не старого ще, але, очевидно, недужого на груди вчителя. Пакотець не виходять ще на службу Божу, то й народ стоїть попід церкву, гуторить, деякі регочуться, жартують,—а всі хвиля-від-хвилі звертають очі то на дорогу, то на панський двір на кінці села, на видному горбі в вінку старосвітського густого та величезного саду.

— Го-го, вже Каролько браму відчиняє! Ідуть, ідуть!—роздався нараз гомін; заметуши-

лися люди, а котрі були менші ростом, почали спинатися на пальці, немов надіялись побачити Бог зна яке диво.

— Три! п'ять! вісім! аж десять повозів! А панства, панства! І пан маршалок, і нашого пана брат! І старий! І панство з Бурчалова, і з Паляничина, і з Грабників! А дивіть, дивіть, на місток повернули! Н-на, от тобі раз! У переднім повозі коні стали! Гу, як дуба стають, не хочуть іти. Ха, ха, ха! Місток діравий, видно, дуже панськуваті луп'ярі, не привикли до нашого сухобабського містка! Нічого, нічого, нехай привикають! Але бо завзявся пан дідич: не буду направляти ані допомагати до направи, то до мене не належить! Ну! добре, ми напра-вим так, як нам треба, наші коні не бояться ходити і діри вміють обминати, а як собі там його панські коні підуть, то нас нічого не обходить.

Отакі голоси й виклики роздавалися з-посеред зібраної коло церкви товпи народу сухобабського, а послідня замітка була привітана загальним вибухом сміху. Церква стояла на високім горбі понад селом, так що з-перед неї видно було, мов на долоні, все, що діялося на селі, а особливо на дорозі.

— Ха, ха, ха! Дивіть, дивіть, фірмани позлазили, позатулювали коням очі і так ведуть їх через міст! І другий повіз так само! І третій!.. Ну, попереїздили. Але то пац лютий буде! Війте¹, гей війте, та ви не маєте тут чого й стояти, на очі йому показуватися! Наганьбить вас перед усім панством і перед маршалком повітовим!

¹ Війт—начальник сільської громади, староста.

Але слова ті були на вітер сказані. Війт і сам знав, що його чекає; він надіявся, що панство підуть до церкви піхотою і тим потішався, але скоро побачив, що їдуть, то зараз же, не дожидajući служби Божої, дав тягу в поле, та так, щоб ніхто й не бачив, куди він подівся.

Але от вийшов панотець, молодий ще, низенький і худенький панотчик, обіч нього висока, товста й повновида паніматка, а позад них здоровенна і товста, як прикадок, мати паніматки, або, як її жартом у селі називали, сухобаба. Вони всі троє йшли спішно; панотець почув уже, що панство їде, і квапився стати на службу Божу, заким вони прибудуть. Наново заревли дзвони на дзвіниці, заметушились люди, і старші, християчсь, поперли до дверей церковних, котрі відмикав паламар. Але, хоч двері були відчинені, ніхто не входив перший; усі розступилися широко в дві лави, щоб пропустити панотця і його дам. Мужики цілували панотця і паніматку в руки і низько кланялись сухобабі, а за її плечима покиували головами, сміялись та перешіптувались деякими не зовсім делікатними жартами.

Звільна наповнювалась церква народом; велика ще купа, особливо молодшого покоління, стояла під церквою і слідила за довгим рядом пишних карет та повозів, що, поблискуючи лякованими пудлами та срібною упряжжю коней, побрязкуючи дзвіночками та дзеркальцями та ланцюжками, звільна котили по селу, викликаючи своєю появою з усіх хат купки цікавих, а при тім боязливо якось поглядаючих дітей та жінок.

— А що, чи я не казав,—заговорив з усміхом один парубок.—Глядіть, насамперед завер-

тають до корчми! Насамперед корчму навідати, а потім церкву!

— Ну, це так і годиться,— підхопив другий.— Не знаєш, як то кажуть: Kier świat propinasya grunt!¹

— Вже то нема що казати, наш пан тою своєю корчмою так хвалиться, як той пархами. То у нього не корчма, а „касино“, і таблицю таку казав прибити, і корчмаря нема, тільки свій двірський посіпака, а сивушище таку, пек їй, продає, що вип'єш чарку, то хоч по стінах дерись, така недобра! І ще й жалується, що люди волять з Бурчанова від корчмарів брати, ніж у нього!

— А я думаю,— сказав один старий чоловік,— що коли наш пан такий дуже „постемповець“² (він сказав це слово з якимсь особливим притиском, очевидно передразнював пана, так що всі присутні аж залилися сміхом), то нехай би й корчму свою скасував і горілки зовсім не кутив. Однак жалується, що за одну гуральню сім раз більше акцизи платить, ніж податку з усіх своїх ґрунтів. Я би, бувши ним, не платив би і не кутив би.

— Е, нанашку³, — підхопив один парубок,— та бо ви забуваєте, що то належить до „хавтурної місії“, як він каже. Гуральня мусить бути, бо то найкраща галузь домашнього промислу, ну, а коли вже пан дома промишляє над тим, щоб горілку зробити, то мусить же промишляти й над тим, щоб її хлопи випили. От вам і корчма, і касино!

¹ Дурне світ, торгівля горілкою основа.

² Постемповець—з польської—поступовець, прогресист

³ Нанашку—дядьку.

— Та про яку це ти хавтурну місію плетеш, дурний Климе,—крикнув хтось з-заду.—Культурна, дурний, культурна!

— Ні, політурна,—крикнув хтось інший.—Знаєш, політура що?

— Та най там буде, яка хоче,—сказав перший парубок,—але я тільки одне рад би знати: чи до тої місії також належить пси людські по полю стріляти, чи ні. Адже позавчора виходжу в поле, пан іде з стрільбою. Думаю собі, може на польовання, вклонився та й кажу: Боже помагай! Не відійшов я й на сто кроків, аж чую позад мене бум! Озираюся, а то наш Босий, знаєте, той червоний наш песок, лиш раз дзявкнув, аж підскочив, та й бац насеред поля. Прибігаю... ого, лиш кров булькоче. А пан уже дальше пішов, та тільки обернувся та й крикнув до мене: „А нех мі жито не толочи!“ А там і жито таке, що й курки не закриє! Став я, аж мені серце заболіло, такий песик добрий був та чуйний, і позавидів ворог!

— Ба, а моє хіба не таке?—зачав старий чоловік, штуркнувши паличкою о землю, але дальшу його мову перебили оклики:

— Вже їдуть, вже їдуть! Наближаються!

Мов курята, сполохані шулікою, люди подались до церкви. Вони здалека бачили лице „свого пана“, котрий, як господар, їхав у самім першім повозі поруч з паном маршалком повітовим,—і лице те, червоне та одуте, не віщувало їм нічого доброго. Перед церквою зробилося зовсім пусто та тихо, тільки з церкви доносився поперемінно то слабкий, тремтячий тенор панотця, то верескливий та пискливий хор сільських школярів, котрі під проводом свого вчителя співали службу Божу. Карета за

каретою під'їздила аж під самі двері церковні, льокаї прискакували і відчиняли дверці, висаджували построєних дам і товстопузих, у фраках або у кунтушах та при карабелях, панів. „Свій пан“, яко господар, пішов у церков з своїми двома льокаями, щоб зробити прохід для панства, оглянути місця, приготовані для сидження. Звільна, пестробарвною, пахущою перфумами, хвилею влилась у церковцю ціла товпа вельможного панства, брязкаючи карабелями та шелестячи шовковими сукнями. Якраз читалось євангеліє, і панотець мусів перервати читання, поки панство не поуміщується, а опісля сказав коротеньку проповідь на тему: блаженнії нищії, яко тії Бога узрять.

II

Пишно палає сонце на небі, піднявшись уже геть-геть високо по пречистому, темноглубому зводі. Всміхається величне й ласкаво сипле цілими потоками золотого проміння на розкішну подільську долину, що розляглась понад невеличким потоком повище села Сухобаб серед похилих склонів рівної височини, що потяглась геть-геть хвилястим морем на схід до Медоборів, а на південь – аж до Дністра й далше. Та й не жаль же нині сонцю праведному розсипати стільки блиску й пишноти понад цією невеличкою долиною; і вона пристроїлась та прикрасилась, і вона радіє та пишається, мов молода до шлюбу йдучи. Аджеж вона, оця сама невеличка долина з рідкою, несочистою травою, витолочена кінськими копитами та товарячими ратицями, перерізана мізерним, болятьним потічком, обрамлена зораними і ще не порослими нивами,—вона призначена зайняти

почесне місце в історії культури Поділля, на ній має бути зроблений перший крок нашої раціональної господарки на лад західньо-європейський, перша спроба штучного орошення при помщі машини!

Ось насеред долини, на підмостку з міцних дубових брусів, стоїть та машина, свіжо спроваджена з Англії, нова, блискуча, готова до роботи, мов заграничний звір, знітившись, чяпить і блищить очима, готов до скоку. Її колісся спокійно дрімає на сонці, а грубезне, цілих десять сантиметрів у промірі, гирло її помпи і розтяглось над долиною, мовчазливе й таємниче, готове в найближчій хвилі випустити з себе багаті потоки—тільки не знати, чи плодотворної благодати, чи гіркої наруги. Грубий, решіткуватий ссак тої помпи давно вже лежить на дні потоку, котрий треба було загатити, бо звичайної його води навіть на стільки не ставало, щоб цілковито покрити залізну барилку того ссака. А оподалік від машини—грубий стовп у землі, а півперек того стовпа—довга, закована дрючина, до котрої пришилено на обох кінцях по одному орчикові і по одній кінській упряжі; це керат, злучений з машиною попід землю проведеним валом та зубчатими колесами, переносячими силу кінського обороту на помпу. Машина й керат пристроєні вінцями з зелені і квітів та хоруговками з червоно-білих платків, що в тій цілковитій тиші без руху позвисали долі паличками і також спокійно дрімають на сонці.

А трохи оддалік керату—гай, гай! що за рідка та незвичайна поява! На товстих шнурах та мальованих жердках розп'яте велике полушкове шатро,—правдиве польове якогось гетьмана

чи полковника, предка пана дідича Сухобаб. Зефірина Андрониковського. Двісті літ оте шатро спочивало в укриттю, то є, в старій паці на стриху двірським,—чимало дір попрогризали внім миші та молі,—але що це вадить? Чому цьому останкові предківської слави не звеличити нового моменту сучасної слави, що основуєсь уже не на війнах та битвах та кривавих танцях, а на мирнім поступі, на праці рук і розуму? От і велів пан Зефірин і виволокти стару пам'ятку, позшивати та полатати і розіп'яти на луці. В шатрі поставлено стіл і заставлено його багатою перекускою для світлих гостей. Крутиться там ціла купа льокаїв та двораків—одні в ліберіях, другі так-таки в куртках з якогось полосатого біло-червоного ситцю, мов комедіянти. Гомонять, прибирають, стукають тарілками, брязкають виделками, ножами та чарками, двигають коші з вином, барилки з вишняком, медом та горілкою, метушаться та регочуться та сваряться, бо ось уже в церкві скінчилась відправа, а на дорозі з села понад потічками курять та женуть довгим рядом блискучі повози з ясновельможним панством. А за повозами, оддалік—купа селян, господарів, баб і молоді, а на останку, мов вівці тонучі в куряві,—шкільна дівтора під проводом учителя.

— Чи все готово?—роздався могутий, звучний голос пана Зефірина, що враз із паном маршалком перший причвалав і, вискочивши з повозу, подався до шатра, оставляючи двом льокаям висадити з повоза і попід руки провести через вигідну кладку на перекопі, відділяючим панську луку від хлопських, валовиту, здоровенну постать пана маршалка.

— Усе готово, прошу ясновельможного пана, — відрапортував, випрямившись, панський камердинер Стефан, перехрещений в Теофана.

— Бо то на вас ніколи ні в чім спуститися не можна, — сказав пан Зефирин і, як добрий осподар, пішов сам оглянути все в шатрі. Слуги поставали недвижно по кутах, тільки Теофан слідував за паном, нахиливши вперед верхню частину тіла, немов готовився ось-ось кудись побігти, когось ловити або що.

— Ну, бійтеся Бога, як же це поуставлювано! — якось немов аж болізно скрикнув пан Зефирин. — Де риба? Де поросся? Чому не все так, як я тобі казав, Теофане, тумане запечатаний, га?

Пан Зефирин був великий митець у штуці „убирання“ с. т. заставлявання столів. За цю свою штуку він удостоївся похвал і компліментів з уст многих високопоставлених осіб, навіть з уст самої княгині Шметтерлінгової. То й не диво, що тут, у себе дома, він мав право дбати, щоб стіл завжди заставлений був так, як сам запорядить, мав право гніватись, коли що не було по його. Слуги знали це й не змагалися; в одній хвилі все устроєно й упорядковано по його показу.

— Ну, бачиш, дурню один з другим! — з виразом внутрішнього вдоволення повчав слуг пан Зефирин, — що то значить мати трохи олії в голові. Ви тут навалили, накопичили, ні ладу, ні складу, а тепер о! Все в порядку, що кому треба, зараз і знайде, і густовно як! — І пан Зефирин з уподобою повів очима по столі.

— Авжеж, прошу ясновельможного пана, — сказав Теофан за його плечима. Прочі слуги нічого не казали, тільки їх очі жадібно розбі-

галися по наставлених на столі наїдках і на-
питках, і певно не один з них подумав собі:
„Біс би брав твою густовність, коли нам з неї
мабуть і кістки обглодати не лишиться!“

Між тим усі гості цього новомодного свя-
та вже зібралися. Панство повисідало з по-
возів і цікаво оглядало машину, дами пхали та
штуркали своїми парасольками об її залізні
боки. Селяни великою купою стали обіч, скоса
поглядаючи то на машину, то на шатро, з кот-
рого неслися приємні запахи холодного печива
та брязкіт переставлюваного скла. Дітвора,
установлена осібною купою, цікаво витріщала очі
на панські убори, то на заставлений у шатрі
стіл; деякі в середині купи штовхались, шушу-
сукали та стиха сміялись, але зараз же й ути-
хали, коли вчитель грозив їм кулаком. Панот-
тець надів епітрахіль; паламар приготував столик
для відправи молебня й набрав води з потоку
для освячення. Почався молебен і освячення
води. Співала дітвора під управою вчителя.
З релігійним благословенством окроплено ма-
шину, і керат, і всіх присутніх святою водою.

— Нехай же той чужоземець, що нині пер-
ший раз загостив на наше поле, станеться на-
шим добрим другом і вірним помічником, нехай
причиниться при Божій допомозі до умноження
плодів земних і слави Божої! Господи, благо-
слови!—цими словами закінчив свою промову
панотець, знімаючи з себе епітрахіль.

— Дай Боже, дай Боже!—скрикнув пан Зе-
фирин, а за ним і всі гості підхопили хором:

— Дай Боже!

Серед сутолоки пан Зефирин підступив до
панотця, з подякою стиснув йому руку і втиснув
в ту руку завинутого в папірець дуката—

це була його звичайна плата за всяку торжественну потребу—і спитав:

— Ви їдете, панотче?

— Їду,—сказав панотець з квасною міною, скинувши тужним поглядом на заставлений під шатром стіл.

— Микита,—гукнув пан Зефирин на одного візника,—під'їдь ближче! Завези панотця на попівство і вертай сюди назад! Прошу, панство, прошу ближче, на маленьку перекуску...

III

Маленька перекуска тяглась уже дві години. Панство не спішилися, гомоніли, жартували. Селяни за той час оглядали машину, керат, пробували навіть обертати його, впрягшись по кілька в кожную шлею; старші похитували головами, деколи тільки муркочучи вривані слова, як: панська фантазія, дуригріш і т. ін. Вкінці на розказ пана Зефирина слуги крикнули людям, щоб рядами посідали на луці, і винесли для них барилку горілки і кіш білого хліба на закуску. Теофан обділював. Школярів прикликано ближче й уставлено в чотири лави тут же при вході шатра; їм роздано по келішкові меду й по пиріжкові на закуску, щоб добре співали.

Перекуска скінчилась,—пан маршалок, наливши собі спорий келішок вишняку (він дуже любив цей напій, особливо хвалив сухобабський,—такого, мовляв, ніде приготувати не вміють), піднявся з крісла на ноги, важко дишучи й опираючись обома руками о стіл. Він кашлянув голосно, щоб звернути на себе загальну увагу,—і зараз притих гомін. Відтак добув з кишені хустку, обтер собі нею спотіле, широкі та товсті, майже квадратове, а надто

ще з'англійська виголене обличчя, встромив свої сірі, в товщу потопаючі очі в машину, далі підвів руку, і вказуючи нею на ту ж машину, по хвиловій роздумі заговорив густим басом, по своєму звичаю зачинаючи від середини думки:

— А затим, мої панство, най живе культура!

З ефектної павзи, котру треба було зробити після цього оклику, пан маршалок скористав в той спосіб, що духом вихилив свою чарку вишняку й порожню підставив Теофанові, щоб наповнив її наново. Гості, знаючи ораторську вдачу пана маршалка, мовчали,—деякі попригубляли й свої чарки. А пан маршалок, голосно цмокнувши язиком і оберши уста серветою, раптом зачав зовсім іншим тоном і в іншому, скорішому темпі, немов силою пари викидаючи слова з свого нутра:

— Як із гирла цієї машини за хвилю полетять багата струя води, орошуючи та запліднюючи оці луги, так нехай ураз із цієї водою розливається чимраз ширше, чимраз могутніше благодатний вплив культури і західноєвропейського поступу по нашим благословеннім Поділлям! Тут поле широке, світ одвертий, як сказав поет. У тій нашій рідній подільській землі лежать величезні скарби і ждуть тільки вмілої руки, котра б зуміла покористуватись ними. Земля плодovита, небо лагідне, води рибні, люд тихий і до праці навиклий,—оце, мої панство, що так скажу, ресурси, природні джерела багатства, це той підклад, та підстава, та підвалина, на котрій може і мусить здвигнутись пишна будова культури й поступу. А тут, мої панство, ми маємо між собою одного з піонерів і чільних представників того благодатного зма-

гання до культури й поступу. Це наш улюблений сусіда, наш дорогий господар, наш учений і наш поет, слава і честь нашого повіту, пан Зефирин Андрониковський!

Знову ефектовна павза. Пан маршалок глибоко зідхає, немов скинув з плечей якийсь великий тягар і звіщує голову мов підрізаний. Тільки рука його з чаркою вишняку машинально простягається поперек столу, щоб чокнутись об чарку пана Зефирина. Затим так само машинально і не дивлячись навіть, мов мимоходом, пан маршалок спорожнює свою чарку, і мірно хитаючись на стану, починає знов сухим, уже зовсім елегійним тоном:

— Чи ж маю розказувати його життя, його труди, його заслуги? Ох, не моя сила, та й не пора ще до того. Потомність, мої панство, потомність оцінить їх вповні! А я нагадаю вам тільки те, що й самі ви усі знаєте. Батько його, Боже мій, так і здається, що він тут між нами, що він не вмер, не міг умерти, незабутній Калясантій! Хто його не знав? Хто з ним не дружив? Хто не був йому зобов'язаний чи то добродійством, підмогою, приятельською службою або хоч доброю радою? Та не о нім річ. Здобутки свого труду лишив гідному наслідникові свого імени, своєму єдиному синові. А що ж той син, побачившись наслідником батьківської фортуни, що ж він зробив? Чи відцурався батківщини? Ні! Він покинув столицю з її приємностями і забавами, покинув навіть школу, де йому вже от-от усміхались екзамени й дипломи, орлом прилетів у Сухобаби, щоб батьківське добро не осталось без батьківського ока. Все оглянув, все в порядок привів. І чи лишив усе в старім

шлендріяні? Ні! Вже відразу заявив себе поступовцем, ворогом закоснілої рутини. Зараз завів нову адміністрацію після свого оригінального помислу, нову бухгалтерію, одним словом, новий лад, і аж тоді, устроївши все, поїхав заграницю довершувати свої студії. Не манили його Карльсбади, Мерани та Остенди, а коли й бував у них, так це тільки для порятунку надрушеного працею здоров'я і для глибоко-філософських студій над серцем людським. Плодом тих студій і була його знаменита книжка, нанизана правдивими перлами ума й таланту, говорю тут про його книжку: „Філософ у Карльсбаді, Мерані і Остенді“. Всі ми її знаємо, а нашій многонадійній молоді служить вона практичним підручником,—найкраще свідство її неоціненної стійности. Але, літаючи духом у найвищих сферах думок, він рівночасно не спускав з ока практичних, життєвих інтересів своєї батьківщини. Пробуваючи зимою дома, він не дармував, але займався поважними, джереловими студіями і на їх основі написав другу неоціненну книжку: „Пропінація, її історична основа, її теперішній стан і будучий розвій“. Чи маю говорити про високі прикмети цього твору? Чи про вражіння, яке він зробив на загал публіки, ба, й на заграницю? Ні, замовчу, щоб не повторювати речей надто звисних.

Під час хвилевої передишки, котра наступила на цім місці, пан маршалок таки повторив одну звисну річ, т. т. випорожнив чарку й кивнув Теофанові, щоб налив йому другу. Затим провадив свою річ далше.

— Англія манила його до себе, Англія, той край найвищого духового розквіту й найбільшої практичности. Тут він довершив свої студії.

Тут написав третю свою книгу, що гідно увінчала його наукову діяльність, „Англійський лендлорд і подільський шляхтич, історична паралеля“. Відси вкінці він задумав пересадити на наші благодатні ниви оту раціональну господарку, котрою той край справедливо славиться. І що ж ми на все, дорогі панство, га? Що ж ми можемо іншого, як хіба з усього серця сказати йому: щастя Боже! Хай живе наш перший раціональний господар, наш піонер культури й поступу, наш Зефирин Андрониковський! Хай живе!

— Хай живе! Хай живе!—загомоніли гості, чокаючись з почервонілим від радості й сонячної спеки паном Зефрином.

— Хай живе! Vivat!—заревли перед шатром збиті вкупу двораки, а за ними й оддалік стоячі селяни. Заметушився й учитель, почав штовхати до купи своїх школярів, до котрих прилучилося ще кілька парубків і старших селян, і вони нестрійним хором запищали та загули:

— Наш пан дідич най живе, многа літа най має! Многая, многая літа!

Проспівали, витягаючи те „многая“ щосили. Пани й пані напів з подивом, а напів з милосердям гляділи то на похриплих сільських хлопців, співаючих з нот, то на вчителя, що аж упрів та зі шкіри дерся-мучився і такт даючи, і підтягаючи всіма голосами, де тільки котрий голос грозив зробити якусь грубшу помилку, і підштовхуючи лінивих та несмілих, і пригрозуючи тим, що тягли фалшиво. Бідний учитель! Сьогоднішній день був для нього правдивою мукою, і освячення перших починів сухобабського поступу прийшлося йому опісля відпокутувати двохтижневою хрипкою!

IV

Демократизм в Європі обов'язкова річ для кожного поступовця. А пан Зефирин і поступовець, і європеець, то й як же йому не бути демократом? А демократизм що каже? Попереду інтереси народу, а там уже інтереси шляхти. То й не диво, що пан Зефирин, сердечно стиснувши руку пана маршалка, сказав:

— Широ дякую вам, високоповажний і дорогий наш пане маршалку і ви всі милі сусіди, за знак вашої прихильности! Але поки буду мати честь ширше висловити те, що в мене на серці і на умі в нинішнє свято, дозвольте мені сповнити свій обов'язок господарський зглядом зібраного тут народу!

— О, просимо, просимо!—загомоніли панство, не знаючи навіть, що то за обов'язок.

Пан Зефирин рушив з шатра до селян, за ним посунуло й проче панство. З відкритою головою, поблискуючи лисиною на маківці, він поважно ввійшов між селян і, попросивши їх, щоб трохи розступилися і стали перед ним в півокрузі, піднятою рукою повітав їх і сказав донеслим голосом.

— Дякую вам, люди, за те, що були такі добрі і прийшли на наше нинішнє свято. к. Бо то, видите, ви того не розумієте, то я вам виясню. Видите цю луку? Правда, вона пуста, трава не хоче рости, а чому? Бо тут земля така: раз вигорить, то знов вимокне. Як треба води, то нема, а як не треба, то є. Ну, що на те порадити? Ви би, я знаю, заложили би один з другим руки за пояс та й сказали б: „Га, Божа воля! Як Бог дасть, то вода буде, а як Бог дасть, то й висохне“. Воно то правда, Божа воля

на все, але розумний чоловік повідає: Бога взивай, рук прикладай! Видите, тут тече потічок, і то Бог дав. А розумний чоловік повідає: а що, якби в посуху цей потічок звернути на луку? Е, скажете ви, як його звернути, коли лука о цілий сажень вище потічка? Але розумний чоловік скаже вам на те: дурні ви! Хіба ж то така велика штука спровадити воду там, де чоловікові хочеться? Хіба не повинаходжено на те машини? Ось і видите таку машину перед собою: оце маєте помпу, а оце керат, запряжемо пару коней і будемо тягти воду з потоку на луку. В Англії й по других краях давно вже такий спосіб позапроваджували, а в нас ото перша спроба. А називається така робота: ірригація, знаєте? Повторіть: ірригація!

— Ригація!—загули хором селяни.

— Не ригація, а ірригація, — поправив пан Зефирин — то значить: орошення! Бо то, видите, маю тут 50 моргів луки, а досі мені морг ніс ледве 10 ринських чистого доходу. Тепер уважайте, який тут простий рахунок. Оця машина коштує мені враз із пересилкою з Англії 5000 ринських, а які луки після такої ірригації, це я сам бачив, то й казати мені не треба! Як кажу, щоби мені дохід з морга лиш подвоївся, то за п'ять літ і машина мені виплатиться, і луку буду мати таку, що хоч в пуделочко вложити. Бачите, що то значить освіта!

— Бачимо, бачимо!—загули селяни, а хор знов зарипів „Многая літа“.

— Ну, а тепер біжіть по коні, запряжіть і зробимо першу спробу!—сказав пан Зефирин. Кілька парубків кинулось, і за хвилю коні були на місці, впряжені й готові до руху. Двірський слюсар і машиніст оглянув усе

як слід і крикнув: „Можна!“ Тоді пан Зефирин скомандував:

— Ну, в ім'я Боже, гей!

Рушили коні звільна, повагом і спокійно—вправні були в кераті ходити. В загаченому потічку води було доволі, то й полилась вона на луку могутчою струєю, срібними, живими гадюками розповзуючись по траві чимраз далі та далі. Панство якось хвилю цікаво дивились, а опісля почали забиратись під шатро, бо спека була велика. Тільки селяни пильнували машини і коней, цікаво слідячи за кожним рухом; приглушеним голосом вони робили своєї уваги, але до пана Зефирина не доходили їх слова. Хор знову щось проспівав, мабуть чи не „Мир вам, браття“.

— Даць ім вудкі! ¹—крикнув пан Зефирин на своїх двораків, а ті метнулись до столу, при котрім стояли бочівки з горілкою, і почали частувати селян. Між тим панству знов поналивано чарки. Пан Зефирин підніс свою догори, і всі за ним попідносили свої. Він кашлянув, ступив крок напроти пана маршалка і сказав:

— У ваші руки, дорогий сусідо і вельмиповажний пане маршалку! П'ю цю чарку і надіюсь, що всі її сповните враз зо мною, за велику нашу загальну, життєву справу, за культурну місію двору серед громади!

Піднесена вгору рука Зефирина—мабуть від великого внутрішнього зрушення—почала трястися і з неї покапало вино. Щоб не держати довше, він випив, і всі гості випили, а поки слуги наливали наново, він тягнув далі свою орацію:

¹ Дати їм горілки - з польської мови.

— Так, культурна місія двору серед громади то наша велика задача, то властивий поступ, над котрого ширенням я працюю і працювати буду, доки духу стане в моїх грудях! Правда, не заперечу я того, що сказав наш дорогий маршалок. Щедро розсипала природа свої дари над нашим Поділлям. І двір, і хата можуть жити в достатку і злагоді й помагати собі взаємно. Чого ми домагаємось від селян, це всі знаємо і це дасться сказати кількома словами: побожності, учтивости і працьовитости. Побожний повинен бути селянин, бо раз у нього не стане Бога, не стане тої невидимої караючої руки, то він у тій хвилі зробиться диким звірем і пожре нас. Учтивий повинен бути селянин, щоб сповняв чесно свої обов'язки, додержував даного слова, бо прецінь же на тім ґрунті вивернувся весь горожанський порядок, це тільки дає йому право бути горожанином конституційної держави. А працьовитий повинен він бути... ну, це вже звісно, бо як не заробить, то й їсти не буде. Це так, мое панство, це всі знаємо. Але чи всі так само знаємо й наші обов'язки зглядом селянина? Чи всі знаємо, чим ми для нього є і повинні бути? Не уймаючи чести нікому з присутніх тут, осмілюся таки сказати, що не всі знаємо це так ясно й докладно, якби цього було треба.

Щось немов легесенький осінній вітерець повіяло по цілім зборі. Квадратове лице пана маршалка почервоніло, не знати чи від вишняку, чи від досади, бо то був чоловік, як казали, „з гумором і темпераментом“, а особливо, коли мав у чубі. У деяких гостей губи потягнулись кінцями вниз, у других вгору від

незамітного іронічного сміху,—але, між тим, все було тихо, чемно і прилично, як і слід при таких піднеслім торжестві. А пан Зефирин говорив даліше:

— Так, моє панство, не всі знаємо! Бо що репрезентує двір у селі? Репрезентує традицію, інтелігенцію і капітал. Це ті три джерела, з котрих плінуть наші права, але zarazом і наші обов'язки. Які права дає нам традиція? Право на пошану і честь у селян, те право моральної вишості, яке надає почуття великих заслуг наших предків і блискучої минувшини, котрої ми одинокі представники і зберегателі. Але, користуючись тими правами, які ж обов'язки маємо ми, вложені на нас тою традицією? О, певно, що великі і святі! Зберегати її дорогі останки, плекати в своїх серцях духа минувшини, святу і негасаючу любов до вітчизни і ті незабутні чесноти, котрими предки наші на весь світ ясніли, ту лицарську енергію, ту горду незалежність, сполучену з ненастанною дбалістю о добро цілості, ту жертволюбність для інтересів загалу, котрої так багато і так блискучих примірів виявляє кожна карта нашої історії!

— Зебжидовський, Зборовський, Радзейовський, Опалінський, Сіцінський, Щасний-Потоцький,—впівголосу на пальцях вичисляв пан маршалок, немов для власної пам'яті, і лиця всіх присутніх спалахнули живим рум'янцем—не знати—чи стиду, чи обурення, чи так таки невинного заклопотання з тої причини, що такий поважний чоловік так не в пору перебиває таку гарну мову, та й то ще господаря дому. Пан Зефирин хоч также палахнув живим огнем, але вчинив так, немов не чув тих слів і, кашлянувши разів кілька, говорив даліше.

— Які права надає нам інтелігенція? Права природніх і одиноких провідників, заступників і репрезентантів народу. А обов'язки? Обов'язки вчителів і просвітителів. Світла треба нашому народові, всі це повторяємо, а прецінь треба нам знати, що тільки від нас він може дістати те світло, правдиве, не те, що розпалює пожар, а те, що світить, а не гріє, то є, pardon, не палить! Глядіть, мої панство, один вид отакої машини більше навчить хлопа, як десять книжок! Хлопові треба не теорії, а практичної науки, іншої він не зрозуміє, інша йому не потрібна і шкідлива. А така практична наука повинна і може йти тільки з двору. Як життя дідича і його сім'ї повинно бути для хлопа взірцем моральним, так увесь двір повинен бути для нього школою, музеєм, кабінетом експериментальним, вічно відкритою книжною. І як з гирла цієї машини лється благодатна вода на зсохлу землю, так з двору повинна раз-у-раз литись...

— Трррах!—роздалось нараз знадвору.

— Що там? Що там?—закричали панство, заметушились і поперли до машини. Води на-серед луки стояла вже величезна калюжа, але зате потік був майже до дна виссаний. А коло машини метушились люди, шпортався заклопотаний слюсар. Коні стояли.

— Що тут сталось?—скрикнув, прискакуючи, пан Зефирин.

— А хто знає що,—чухаючись у голову, сказали парубки, що держали коней,—щось у машині луснуло і вода перестала йти.

— Та що тут буде йти, коли в потоці сухо,—озвався гризько пан маршалок.

— То-то й є, прошу ясновельможного пана,— озвався слюсар,—ця помпа завелика для цього потоку, а як не стало води, то крізь дірки в сисаку набігло до середини болота. Болото заткало кляпу, коні шарпнули, і товчок кляпу зламав.

Пан Зефирин аж посинів з лютости і, не тямлячи сам себе, крикнув:

— А нехай же вас грім поб'є, осли безглузді! І чому ж ви не перестали, як побачили, що води нема? Тепер треба буде машину назад до Англії посилати до направи, бо тут жоден дурень її не направить!

V

Пані Целина Андрониковська лежить недужа і до гостей не являлась. І недуга її не проста—глянеш з боку на її рум'яні, повні лиця, розкішну стать, блискучі очі, і певно подумаєш: карай, Боже, й до віку такою недугою! Та ба, не все золото, що блищить. У пані Целини хоч і все здається здорове, так що ж, нерви, нерви,—от де її нещастя. Нічого не болить, їсть добре, спить добре, травить добре, а все таки чує в кожній хвилі, що нерви її „страшно напружені“, „як струни лютні“, мовляє вона, що доволі найлегшого дотику, різкого звуку, подуву вітерка, щоб їх збудити, зворушити, збентежити, щоб повалити її з ніг, довести до конвульсій, до полусмерти. Страшна то слабість, тим страшніша, що звичайно її ніжно й сердечно любимий муж, пан Зефирин, має те нещастя—роздразнювати і розворушувати її бідні нерви. Нехай тільки вона крізь стіну вчує, як він іде по коридорі і скрипить черевиками, або як ходить по своїм покою

і посвистує, або нехай до її носа долетить запах його дорогої сигари або до її вуха шелест книжки, котру він читає,—так уже нещастя готове. Де стоїть, там упаде, запищить. б'є довкола себе руками й ногами, а вже щоб в таку порулюбимий муж показавсь їй на очі, так, не приведи Господи, вмерла б, здається, на місці. І мусить бідний Зефирин, скоро тільки зачує виск і біготню по коридорі, щодуху втікати з покою і з дому, бо буває й так навіть, що сама його присутність через стіну або й через дві якоюсь дивною магнетичною силою кидається на „страшенно напружені“ нерви його жінки й погіршує її стан. Але що всього дивніше, так це ось що: запах засмальцьованих халатів та хлопських кожухів, юхтових і дьогтем мазаних чобіт, завалених у стайні та в грязюці ніг прислуги, стукіт магля, ступи, ципів і кузні, свист машини, гавкання собак, калатання ножів у кухні, квакання качок, гомін іншої птиці та худобини,—це майже ніякого впливу не мало на її нерви. „Організація моя так ніжна,—говорила вона,—що всі оті грубі товчки проносяться, не доторкаючись мене, і що тільки найтонші, найніжніші струни моєї душі спосібні видавати звуки й улягати стороннім впливам“. А коли пан Зефирин не раз дивувався, відки це походить, що якраз його особа має на її „струни“ такий фатальний вплив, то вона з чаруючим, немов омліваючим усміхом шептала йому:

— Бо я тебе дуже, дуже люблю! Найніжніші струни моєї душі нерозривно зв'язані з тобою, від кожного твого руху вони вже тремтять. Знаєш, як магнетична голка тремтить, коли

наблизити до неї залізо. Така голка, то я, а ти—залізо!

Хоч і як лестною для пана Зефирина була така назва, то все таки вічне тремтіння його улюбленої „голки” було для нього зразу якесь дивне, а далі дуже прикре й неприємне. Він тисячі видав, возячи жінку по всяких купелях та товариствах, але вилічити дивну слабкість показалось неможливим. Навіть початку її ніхто не міг знати, а сама пані Целина найменше. Так якось раптом найшо на неї, та й годі, і то якраз в рік по їх шлюбі. До того часу була здоровісінька, а нараз—нерви! І оце вже п'ять літ вона нещасна хоч тілом цвіте і, мов рожа, пишається, зате нервами не то живе, не то помирає.

Вже й лікарі від неї відступили—крім одного та й то такого, що диво дивне, як він і прийшов їй до вподоби. Простий цирулик з містечка Болотяного. Правда, зове він себе магістром фармації й хірургії, але проте по ярмарках пускає хлопам кров і рве зуби, аж куриться. Правда, являючись у панським дворі в Сухобабах, він все прибраний по-європейськи, виголений і виперфумований, — одним словом, джентльмен. З себе він невеличкий, з низьким лобом, довгим закривленим носом, тонкими губами й широкими вустами, з кістками вистаючими на висках, і з довгими, як у малпи, руками, а коротенькими ніжками,—та проте звинний, верткий і говіркий, а забавний який! Одним словом, зумів збудити для себе повне довір'я у недужої пані.

— Оцеєй Фледермавс один ще й держить мене на світі,—говорить часом мов знехотя пані Целина.

— Ну, не розумію, як такий глупий голибо рода може тобі помагати, коли й найславніші лікарі цього не могли?— говорить пан Зефирин.

— Що ж, мій милий, — оживлюється пані, — часом і сліпа курка зерно найде. А Фледермавс хоч лікар і поганий, але діагноза у нього, милий мій, діагноза! Знається, це вже такий дар у чоловіка, сказати б вроджений!

— Ну, і як же він здігнував твою слабість? Що це за слабість?

— Не знаю. Це ще, каже він, його секрет. Мусить випробувати, переконатися, а тоді...

Два роки вже пробує Фледермавс і переконується, чи добра є діагноза, але ще мабуть нашої правди не дійшов. А пані все нездужає та нездужає: ні смерти, ні попусту. Пана Зефирина це вже й нудити почало, але він не каже нічого, щоб не попсувати жіничних струн, — віддається більше справам публічним.

Вже по обіді. Пані Целина з ліжка не вставала, в ліжку таки й пообідала. Пан Зефирин пообідав сам, бо гості з луки прямо роз'їхались, лишаючи там пусте шатро, множество порожніх пляшок, попсовану машину і пана Зефирина в великій лютості. „Ірригація принесла йому ірригацію“, — кепкував пан маршалок, похитуючись у своїм повозі. І прочі гості кожний про себе не щадили іронічних заміток, але пан Зефирин не чув нічого.

Пані Целина по обіді в добрім гуморі: Фледермавс був рано і зо дві години продовжав свою діагнозу — дивним способом від самої тої діагнози пані якось легше робилось, нерви успокоювались. Вона дзвонить і велить попросити до себе пана Зефирина. Той не мало здивувався, бо таке диво рідко у них луча-

ється; квасний, роздратований іде він до жіночого покою, не забуваючи натягти м'які галоші на черевики, щоб таки не роздразнити її нервів.

— Ну, мій милий Фирцю,—весело защебетала пані,—тішся зо мною, пан Фледермавс обіцяв, що швидко буду здорова!

— Дай Боже, дай Боже, пора би вже!—якось холодно процідив пан Зефирин.

— А, так холодно це кажеш? Ти мене вже не любиш! Тобі все одно, чи я живу, чи вмираю! О, мій Боже!

— Але ж, Ліночко, бійся Бога, що ти говориш? Я... тебе не любити? Душечко моя! Прости мені! Цей холодний тон зовсім зіншої причини!

— З якої?

— Та так, всякі клопоти, моя мила. А надто ще сьогодні. Ти знаєш, я спровадив з Англії машину для ірригації, сьогодні їй посвятили. І представ собі, ті болвани як почали помпувати, то їй натягли всередину болота та камінців, загатили кляпу, а опісля коні як потягли та їй кляпу зламали. Тепер треба машину назад до Англії посилати доправи.

— Ха-ха-ха!—засміялась пані дзвінким своїм сміхом, котрий у іншої звичайної людини свідчив би про ідеальне здоров'я—То забавне! Бідний мій Фирцю! Жаль мені тебе, нещасний господарю! Але що ж твої гості? Я чула, що й той поганий маршалок був між ними.

— Був,—гірко аж скрикнув пан Зефирин.—Представити собі не можеш, що за грубіян. Спершу п'є не перестаючи, а потому язикові волю дає. І гніватись на нього не смієш, бо опісля всього відопреться: „Е, любий сусідо,

це твій славний вишняк з мене говорив, а я, їй-богу, ані на думці не мав тебе ображати! А як машина зламалася, то трохи не тріс з радості. Представ собі: чиниться зовсім п'яним і ніби в замішанню при всіх гостях підходить до мене, стискає за руку і gratулює!¹ Як я здержався, що не наговорив йому сатисфакцій², то й сам уже не знаю!

— І охота тобі возитися та панькатися з тим старим банкрутом! Я би на твоїм місці запиталась би його, чи в сутерегах його палацу гарні раки плодяться?

Пан Зефирин засміявся.

— Що ж, душенько, не можна! Хоч банкрут, але все таки бувший мільйонер і тепер ще на два роки маршалок повітовий. Правда, що мільйон свій він утопив, будуючи насеред ставу палац, котрий тепер, ще вверху не скінчений, фундаментами в воду лізе, ну, але ти знаєш, що палац у нього дуже дразлива річ.

— А тобі gratулювати, як машина попсувалася, то не дразлива?

— Та так воно, але що робити. Він як маршалок, міг би мені нашкодити, а я йому що зроблю? Краще, думаю собі, не займати біду, нехай щезає.

Розмова перейшла на інші предмети. Пані Целина оживилася підперла прекрасну головку на лікоть зграбної ручки, її густі, золото-жовті коси буйними хвилями спадали на її груди й плечі, очі її блищали, вуста, червоні як калина, так і просились до поцілунку,—пану Зефирині мимоволі нагадалися медові місяці їх спільного життя. Він підсівся ближче, взяв

¹ Gratулює — здоровить.

² Сатисфакція — задоволення.

її руку й поцілував. Вона—нічого. Він поцілував удруге. Розмова плила далше. Пані Целина говорила, мов і не замічала, як пан Зефирин нахилився й поцілував її біле, кругле плече. Але коли бідний чоловік нахилився ще нижче й діткнувся устами її рум'яного лиця і при тім незручно потрутив крісло, так що воно стукнуло, нараз пані Целина скрикнула, верескнула душу проймаючим голосом, кинулась навзнак і почала метатися на ліжку, немов в яких страшених муках. Переляканий пан Зефирин поблід і не знав, що діяти: чи рятувати недужу, чи втікати, щоб своїм дотиком ще дужчого не додавати їй болю. На щастя прибігли дві покоївки, на їх руки пан Зефирин здав свою жінку, а сам тихцем, що духу подався до свого кабінету. З півгодини чути ще було крик і виск нещасної пані, по чім усе успокоїлось.

— От нещастя моє,—говорив пан Зефирин до вірного Теофана,—нещастя з такою жінкою. А що їй такого, й сам не знаю! І живи ж тут з нею! Теофан!

— Прошу вельможного пана!

— Піди на село й кажи Одарці Ключниковій, нехай прийде до мене.

— Прошу вельможного пана, Одарка хора.

— То Насті Шарварківні.

— Настя пішла до міста, була тут рано та й пішла.

— Sacrebleu! Була тут, а ти мені не сказав?

— Вельможний пан при гостях були.

— Ну, то йди до кого хочеш, котрабудь нехай прийде. Тільки, знаєш, з тих, що мені подобаються.

— Знаю, знаю,—сказав Теофан і вийшов.

VI

Минуло півроку. Осінь надворі. Направлена машина давно прийшла з Англії, давно залила цілу луку й перемішала її в здоровий ставок. Літом замість трави виріс на ній шувар та сітник, а декуди купками вибуяла хистка тростина. В ту пору, коли у людей була косовиця, на панській луці квакали жаби. Ціле село заходилося від сміху, а пан Зефирин тільки спльовував та мало не до крові тер лисину. А робітники все ще помпували та помпували воду з потока.

— А покиньте ви до біса помпувати! — скрикнув одного дня пан Зефирин. — Хіба не бачите, що ставок з луки зробився!

— Як вельможний пан казали, так ми й робимо.

— „Казали, казали!“ — передразнював пан Зефирин. — Власного розуму у вас нема на стільки, щоб догадатися самим, що й як робити! Все вам кажи та й кажи! Тьфу!

Робітники відп'яли коні і лишили машину на Божу волю на луці.

— Нехай просхне вода, — міркував пан Зефирин, — то земля напоена швидко поросте і ще хоч під осінь косовиця буде.

Але вода не просихала, мабуть під тоненьким пластом чорнозему була така глина, що не пропускала воду. Лука розкислася і ані думала поростати травною. Тільки шувар та водяне зілля розростались навзаводи.

— Проклята історія! — скрикував пан Зефирин кожного разу, як тільки поглядав на нещасну луку, — треба буде назад осушити та й годі.

Але для осушення треба було робітників, а на робітників прийшлося ждати до осені. Якраз сьогодні їй згодив пан Зефирин таки з свого села людей за 200 зр., щоб висушили його луку. А машину, котра між тим знову поламалась, велів розібрати і привезти додому.

Злий і невдоволений після таких розпорядків ходив пан Зефирин по своїм покою, коли втім увійшов Теофан.

— А що там, Теофане?

— Ясновельможний пан маршалок приїхав.

— Що? А той якого біса в робучий день? Гм. Проти!

То не сонце зійшло, а до покою пана Зефирина вкотилося широке чисто виголене й розрадуване лице пана маршалка.

— А, вітаємо, вітаємо! Коханого пана маршалка!— з неуданою радістю скрикнув пан Зефирин, спішачи назустріч гостеві.—Що ж то за щасливий випадок провадить коханого сусіда?

— Гратуюлю, гратуюлю коханому сусідові!— басом заговорив пан маршалок, обнявши своїми могучими лапами обі пухкі руки пана Зефирина і щосили потрясаючи їх.

— Мені? А то чого?

— А похвали, публічної, всенародньої похвали. О, вона вам зовсім справедливо належить. давно належалась!

— Мені? Публічна похвала? Де? Коли? Від кого? За що?

— Що, хіба ви не знаєте? Не читали газет? Не читали останнього номеру „Czas'y“?

— Хоч і стидно мені, а мушу признатися, що не читав.

— Ну, так я й думаю! Ха, ха! Добре то кажуть, як Бог дасть, то й у вікно на вилах

подасть. Але ж то колосальне! Глядіть самі, от я немов знав, таки з собою взяв той номер. Читайте! Отут, отут, кореспонденція зі Львова з знаком двох параграфів! Знаєте, наш чоловік пише, добре поінформований. А що, га?

Пан Зефирин тремтячими зі зворушення руками взяв широкий, як плахта, а зм'ятий, як стирка¹, лист краківської газети і прочитав з неї ось що:

„Вчера відбулося засідання утвореної при Виділі краєвим комісії для піднесення краєвого рільництва, на котрім між іншими відчитано справоздання, ласкаво уділене одною секцією Товариства господарського о поступах рільного господарства в подільських сторонах. З особливою похвалою піднесла секція світлу й невтомну діяльність Вельможного пана Зефирина Андрониковського, властителя Сухобаб, на полі введень його розширення в тих сторонах раціонального господарки на лад західньо-європейський. Блискучих здобутків каже особливо надіятись розпочата в біжучім році з немалим коштом спроба ірригації сухих та неврожайних лук. Машина, спроваджена для цієї цілі прямо з Англії, збудована по найновішій системі, і функціонує так легко, що пара коней, запряжених в керат, можуть без труда виконувати всю потрібну роботу. Комісія радо прийняла до відому цей потішаючий факт, і згадавши також про давніші заслуги пана Зефирина Андрониковського на полі сільського господарства, іменню ж про його теоретичні праці.—ухвалила запросити його в свої члени, надіючись, що на тім гоноровім становищі схоче і зможе також цілому краєві рівноцінні віддавати услуги“.

¹ Стирка — ганчірка.

Під час читання цього півурядового документу не тільки руки, але й губи і ноги пана Зефірина чимраз помітніше почали тремтіти, голос його затих, дух його в грудях захватило. Була хвиля, коли в голові його промайнув сумнів, чи це може не гірка іронія, але довгим життям і вихованням втолочене в кров і кість його комедіянство зараз узяло верх.

— Га, така видно воля Божа,—сказав він з уданою резигнацією,—не суджено мені спокійно доживати віку в моїм тихім куточку. Що ж, чим можу, готов послужити краєві!

— Ну, ну, багато можете, дуже багато!—заохочував його маршалок. — Гратулюю, гратулюю! Щасливої вдачі на новім полі! Хто знає, дооогий сусідо, це таке поле, по котрім багато стежок провадить, а деякі й дуже високо ведуть! Дай Боже, дай Боже! Не можете собі представити, як щиро мене врадувала оця звістка!

— Щиро, сердечно дякую вам, дорогий пане маршалку, що були такі ласкаві і трудилися, щоб мені о тім донести!

— Сусідська річ, сусідська річ. що ж, за що ж тут дякувати? Хіба ж ви б зі мною в данім разі інакше поступили?

— О, певно, певно!—сказав пан Зефірин, задзвонив і велів Теофанові принести закуску й бутилку бордо з пивниці, щоб з дорогим паном маршалком „обілляти“ таку радісну новину. Радість пана Зефірина ще збільшилася, коли під час снідання принесено йому пошту: з-поміж газет і листів здалека вже виднівся товстий пакет із штампілією виділу краєвого. Це був лист від комісії для піднесення краєвого рільництва, підписане головою тої

комісії, князем С. і секретарем—графом Р. і запрошуюче пана Зефирина в її члени.

Пан Зефирин був простий шляхтич і навіть свого роду доробкевич, а такі високі титули, як князь і граф, робили на нього якийсь магічний вплив. Усі сумніви о тім, чи справді такі великі його заслуги, як розплескано, і чи справді зможе і зуміє він зробити дещо доброго для краю, розвіялись мов дим на вітрі перед блискучою перспективою—засідати разом, радити разом, рішати, які б там не було, діла разом з князями і графами. Аджеж і на нього через те спливає частина графської та князівської світлости! Він чув добре, що його сусіди-шляхтичі, хоч банкрути в більшій частині, все таки якось згори, косо дивляться на нього,—що його заможність будить у них тільки зависть, а не поважання, а його панські манери частенько такі викликають легесенький іронічний сміх на їх устах. Ну, тепер цього не буде! Чоловік, котрого князі і графи uznали гідним засідати між собою, котрого самі туди запрошують, котрого заслуги публічно вихваляють,—такий чоловік може чути себе певним на своїм становищі, може чути себе вищим над покутну зависть та застінкові шепти!

VII

Пан маршалок поїхав, випивши на radoщах не одну, а дві бутилки бордо. Пан Зефирин бистрими кроками ходить по своїм кабінеті. Голова і серце його повні радісною новиною. Він махає руками, говорить сам з собою, то сідає, то знов устає,—очевидно, почуває потребу поділитися з кимнебудь своїм щастям. Вкінці рішається, надіває калоші поверх чере-

виків і тихесенько йде до кабінету своєї жінки, що все ще якось не може здвигнутись з ліжка.

Не пройшло й п'яти мінут, як він назад не ввійшов, а влетів до свого кабінету. На ньому лица нема, блідий як стіна, тремтить і зубами січе, мов опущений в льодову воду, руки судорожно мечуться в повітрі, хапаючи щось невловиме, очі помутіли і вперлися кудись в неозначений простір. Що це з ним сталося? Ах, проста річ, він не в пору прийшов до кабінету своєї жінки і побачив, як магістр хірургії Фледермавс діагностував її слабкість. І більше нічого.

Мов скажений, забігав пан Зефирин по своїм кабінеті. Вихром носились думи в його голові. Глянув на листа комісії і гірко всміхнувся.

— Проклята комедія! На біса мені її, — сказав кризь затиснуті зуби і шпурнув листа в кут. — У мене своєї комедії аж по шию! Тьфу! Отак подумай! Отак поміркуй! Нерви, напружені струни, ніжні звуки, а вона он що! Тьфу!

В хаті душило, тиснуло його. Вибіг на подвір'я, щоб провітритись. Нараз під шопою побачив прип'ятого осідланого коня пана Фледермавса. Безумна, дитяча думка стрілила йому в голову, думка, певно що не гідна поважного обивателя і члена краєвої комісії для піднесення рільництва, але все таки думка, на яку може здобутися чоловік у таким людоїднім і поганім настрою, в яким находився в тій хвилі пан Зефирин. А в додатку ще він побачив якраз пана Фледермавса, що скулений, очевидно стривожений, вихопився з дому і, не оглядаючись, нічого не бачучи, підтюпцем біг до свого коня.

— Доброго здоров'я, пане Фледермавс! — крикнув, трохи що не над його вухом, пан

Зефирин. Лікар аж стрепенувся, мов громом пришиблений.

— Маме-лебен!.. Вус тойгт мер дус!¹ Доб... доб... доброго...—лепотів Фледермавс, з лютого переполоху стративши владу над своїм язиком. Коліна його так і зателіпались, зуби на лярум² задзвонили, він не міг ні стояти, а очевидно готовився таки на місці сісти на землю.

— Що пан нас так вчасно покидає?—говорив пан Зефирин, немов і не бачучи Фледермавсового переляку; на ділі ж постава нещасного такою видалась йому забавною, що він не міг відмовити собі нелюдської приємности якнайдовше помучити його.

— Ві гайст³ вчасно? Вісімнадцята, чи то п'ятнад..., pardon, дванадцята год... год... год... дина!

— Чи не хорі ви, пане Фледермавс? Що це таке з вами?—запитав пан Зефирин.

— Я? Як то, ясновельмо... мо... можний па... па... па... не?

— Та так, і мову вам відняло, ви ж звичайно добре говорили. І трясетесь, як на рожні, і бліднете, то червонієте! Ну, не дай же Боже, щоб ви часом від моєї жінки нервів не набралися!

— Вель... вель... вельможний пан жарту... ту... тує.

— Ні, не жартую, а що правда. Страшно на вас дивитися! Що вам такого? Я на серію за вас неспокійний!

— О, ні... ні... чого! Перепрашаю, чи то, pardon, дякую пану. Я здоров, зовсім здоров!

¹ Мамо, люба! Що робиться зі мною!

² Лярум—аларм, тривога.

³ Що називається.

— Не вірю, не вірю! Бійтеся Бога, та ж ви кроку не можете зробити! Ви от-от упадете на землю!

Лікар, тремтячи усім тілом, трібував усміхнутися, але сміх той вийшов такий кислий та кумедний, що пан Зефирин аж зареготався, та так голосно й дико, що йому аж у п'ятах постило.

— Фе, хто ж видів так піддаватися слабості? Пане Фледермавс, та же ви якийсь доктор! Ану, розрушайтеся, зараз вам ліпше стане! Давайте, побіжімо, хто скорше коло стирти стане, ану!

І не чекаючи відповіді, пан Зефирин ухопив Фледермавса за руку, стис її, мов залізними кліщами, й пустився бігти.

— Проше пана! Проше пана! — либонів лікар у смертельній тривозі, але голос його урвався, ноги подріботіли слідом за скаженими скоками пана Зефирина, але швидко відмовили служби, і Фледермавс з цілого розмаху гепнувсь на землю.

— Ай, ай, ай! — запищав він. Пан Зефирин став над ним і дивився, як він, все ще одубілий зі страху, силується встати, а не може.

— Ха, ха, ха! Ото доктор! Ото мужчина! Тьфу! — кричав пан Зефирин, вхопив його з виразом огидливості за руку, шарпнув щосили і ще дужче переляканого поставив на ноги.

— Про... про... прошу ясного пана, — лебедів отуманілий Фледермавс.

— Що таке, мій дорогий друже?

— Про... про... прошу, я хочу додому їхати.

— Додому? Мій Боже, а тут хіба не дім?

— До себе, до міста.

— Ну і що ж, хіба я вас не пускаю? З Богом! Щаслива дорога! Тільки я ще раз кажу, ви, мабуть, хорі. Може вас відвезти?

— Ох, у мене є кінь! Я не хорий, я заїду сам.

— Ну, так за чим же діло стало? Ага, вам може заплатити за ту.. як то її... за діагнозу моєї жінки? Я готов. Я зараз! Тільки ходіть до мене до кабінету, зробіть рахунок, а я в тій хвили!

— Ні, ні, ні,— аж руками затріпав лікар, обливаючися смертельним потом.— Нащо того? Я... так...

— Ну, як воля ваша, ваше не втече. Не хочете нині, то найдемо інший час. А як ду маєте? Так, по совісті скажіть: видужає моя жінка, чи ні?

— О, видужає, видужає, тільки прошу, хай я їду додому!

— О, мій добродію, їдьте, їдьте, коли б тільки видужала!

Лікар все ще непевним кроком поплівся під шопу, але даремне було його силування, щоб вилізти на коня: і руки, і ноги, все відмовляло послуги. Пан Зефирин сам таки його висадив.

— Нехай уже й так, випроваджу вас аж за браму, бо виджу, що ви щось нездорові,— сказав він, беручи коня за повід.

— Ох, не треба, не треба!— лепетав лікар, але дарма. Пан Зефирин держав в руках і його, і коня. Виїхали.

— Ну, будьте здорові, пане Фледермавс, не згадуйте лихом,— сказав пан Зефирин.— Але гов, сідло у вас щось погано стоїть!— І поправив сідло, та так поправив, що кінь відразу дуба став, опісля задом угору фиркнув, а з тим щосили, стрепенувши всім тілом, рвонувся,

як скажений, і погнав вихром по рівній дорозі. Фледермавс ані гласу не пустив, але щосили руками й ногами держався на коні. Нараз кінь став і почав поступатися взад, раз у-раз то на задні ноги зводячись, то задом угору фиркаючи. Коли се нічого не помагало, він повернувся задом вліво, обкрутивсь разів кілька в скажених скоках довкола, а затим знов рвонув наперед, аж землю рвучи копитами. За яких п'ятсот кроків знов зупинився, знов ті самі маневри. Та сим разом діло було над глибоким ярком, в котрім на дні стирчало грубе каміння та декуди росло терня. Вертаючись взад то вліво, то вправо, кінь задніми ногами шубовснув у ярк. Фледермавс тільки гикнув і коміть головою з коня покотився в ярк, а кінь поверх нього.

Пан Зефирин від брами бачив цю скажену гонитву, але серце його було мов задеревіле, йому не жаль було лікаря. Він чув до нього не ненависть, а обридження, мов до жаби, котру без жалю вбиваєш каменем. Аж коли побачив, що кінь і їздець попадали в ярк, звільна, не спішаючи, пішов туди.

Ще не дійшов і до півдороги, коли кінь виліз із ярка, але без їздця і без сідла. Виліз та й став, мабуть добре таки потовкся й перелякався,—хріп і землю гріб копитом; на дні ярка стогнав Фледермавс.

— Боже, а тут що сталось! — скрикнув пан Зефирин, ніби несподівано наткнувшись на цю нещасну пригоду.—Пане Фледермавс, а вам що такого? Упали, покалічились?

— Ох, упав! Руку зламав! — стогнав лікар, піднімаючись з трудом. Ліва рука його справді звисала безладно, була зламана вище ліктя.

— Руку зламали! Що за нещастя! Ходіть я вас порятую, добре, що тут недалеко до мене, тут вас оглянемо, оббандажуємо і додому відвеземо.

— Ні, ні, ні, не хочу до вас,— закричав лікар.— Я сам на своїм поїду, правою рукою! Тільки допоможіть осідлати й підсадіть! Поїду, поїду, то недалеко! Ох, ох, ох!

Пан Зефирин, злобно всміхаючись, осідлав коня, кинувши геть на бік ту тернову гілку, котру перед тим вложив був під сідло. Стогнувши та кленучи ввесь світ і себе, поїхав Фледермавс додому. Зламана рука безвладно висіла при його боці, причиняючи йому страшні болі.

А пані Целина того таки дня видужала, і так то вже любить пана Зефирину! Правда, з ірригації нічого не вийшло, машину як розібрано, так і не складено, а головні частини двірський коваль виробив на підкови, тільки рура від помпи досі гніє на підвір'ю, заржавіла та до половини погрузла в болоті. Проте, пан Зефирин має славу поступового й раціонального господаря, а на першій засіданню комісії для піднесення краєвого рільництва великий оплеск здобув собі „глибоко обдуманую і блискучую“,— як писали газети, — промовою про культурну місію двору серед громади.

(80-ті роки)

УВАГИ.

1) Опозиція, написана 1891 року. Видрукував її Франко в журналі „Життя і Слово“, вісник літератури, політики й науки, рік четвертий, книжка I за січень 1897 р., звідки й передруковується.

2) Цувакси, з німецького, значить приріст. Оповідання це друкувалося по-польськи в журналі „Tydzień“, dodatek literacki Kurjera Lwowskiego, Львів, 1894 р. Більше Франко не передруковував цього оповідання ні на польській мові, ні в українському перекладі. Мабуть, забув про нього, бо в збірці „На лоні природи“ передрукував тільки „Яндури“, що є початком „Цуваків“. На українській мові „Цувакси“ друкуються тут вперше в перекладі Тараса Франка.

3) Панщизняний хліб, — оповідання це друкувалося також в „Житті і Слові“ за 1896 р., том V, звідки й передруковується.

4) Чиста раса, — оповідання це друкувалося в „Житті і Слові“ за 1896 рік, т. V, звідки й передруковується.

5) Хмельницький і ворожити, — друкувалося в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1901 рік, звідки й передруковується.

6) Як Юра Шикманюк брів Черемош, — оповідання це, написане 1903 року, друкувалося

в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1906 рік, звідки й передруковується.

7) *Терен у нозі*, — оповідання, це друкувалося по-німецьки в 1904 році в журналі „Zeit“ під заг. „Der Dorn im Fusse“, eine Erzählung aus dem Huzulenleben. В 1906 році під заг. „Терен у нозі“ друкувалося це оповідання в „Літ.-Наук. Вістнику“, звідки й передруковується. Написав Франко це оповідання десь на початку 1902 року. 4 лютого 1902 року редакція „Zeit“ звернулася до Франка з листом, в якому просила скоротити це оповідання: „Вашу новелу „Терен у нозі“ ми перечитали з великою цікавістю. Вона нам дуже сподобалась і ми бачимо в ній гарний приклад українського рідного мистецтва. Однак ми осміяємось запитати Вас, чи не були б Ви готові скоротити новелу в кількох місцях, виключно самі описи. На нашу думку, гостріше зазначення акції не тільки піднесло б мистецьке вражіння оповідання, але зробило б його для друкування у нас далеко догіднішим; бо в його теперішньому об'ємі ми мусіли б розділити його на 3—4 фейлетони, що певне мусіло б статися коштом мистецького вражіння“. Франко мабуть задовольнив прохання редакції. Тема цього оповідання видно дуже цікавила Франка, бо обробив він її й поетично в поемі „Терен у нозі“, яку почав писати в 1907 р. але закінчив її після своєї хвороби.

8) *Неначе сон*, — друкувалося в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1908 рік, звідки й передруковується.

9) *Син Остапа*, — друкувалося в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1908 рік, звідки й передруковується. На цьому оповіданні замітні вже сліди хвороби Франка.

10) *Злісний Сидір*, — це недокінчене оповідання Франка, якого автор за життя не друкував. Коли написав Франко „Злісного Сидора“ невідомо; правдоподібно 1881 року, під час свого побуту в рідному селі Нагуевичах. Оповідання це з паперів Франка надрукував М. Возняк у „Культурі“ за 1925 рік, ч. 4, звідки воно й передруковується.

11) Із записок не дуже того, — друкувалося вперше після смерти Франка у львівському журналі „Культура“ за 1925 р. кн. 2. Коли написано це оповідання, важко встановити. Знайдено його між паперами Ів. Белея, і можна думати, що написав його Франко для „Світа“ 1880 або 1881 року.

12) **Панталаха**,—написане 1888 р., друкувалося по-польськи в „Kurjeri Lw.“, а 1897 р. було передруковане в книжечці „Obrazki galicyjskie“. На українській мові, справлене і поширене, появилось в 1902 р. в збірці „Панталаха“, звідки й передруковується.

13) **На вершку**: — оповідання це за життя Франка не друковалося. З Франкового архіву опублікував його М. Возняк у збірці „За сто літ“ під ред. акад. М. Грушевського, книга 2. Київ 1928.

14) **Іригація**: — оповідання це за життя Франка не друковалося. З архіву Франка опублікував його М. Возняк у журналі „Життя і Революція“. Київ 1927. „Водно писане етимологією, — пише М. Возняк, — знак, що походить із 80 рр. ХІХ в., коли Франко був співредактором „Зорі“.

Ів. Лизанівський.

